

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**MEKKÎ VE MEDENÎ AYETLERİN SEMANTİK
ÇERÇEVESİ: İTAAT VE İTTİBA KAVRAMLARI
ÖRNEĞİ**

**Hazırlayan
Hamza SADAN**

**Danışman
Prof. Dr. İbrahim GÖRENER**

Doktora Tezi

**Aralık 2017
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**MEKKÎ VE MEDENÎ AYETLERİN SEMANTİK
ÇERÇEVESİ: İTAAT VE İTTİBA KAVRAMLARI
ÖRNEĞİ**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Hamza SADAN**

**Danışman
Prof. Dr. İbrahim GÖRENER**

**Aralık 2017
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Hamza SADAN

YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

Mekkî ve Medenî Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları Örneği
adlı Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Hamza SADAN

Danışman
Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı
Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER danışmanlığında **Hamza Sadan** tarafından hazırlanan “**Mekkî ve Medenî Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları Örneği**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri** Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

22 / 12 / 2017

JÜRİ:

Danışman :Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

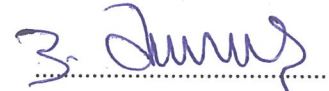
Üye :Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI

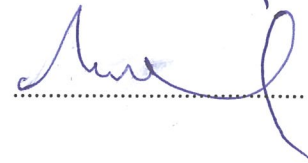
Üye :Prof. Dr. Yavuz FIRAT

Üye :Prof. Dr. Zülfikar DURMUŞ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

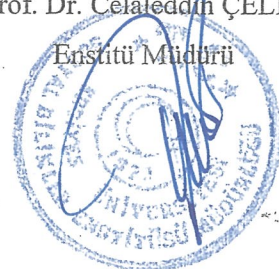
ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 02/01/2018 tarih ve 01 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

02 / 01 / 2018

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Kur'an'ı anlama ve anlamlandırma çabaları nazil olduğu tarihten itibaren hiç eksik olmamıştır. Bu çabaların şekli ve yöntemi her dönemde farklılık arz etmiştir.

Kur'an'ı anlamak için Hz. Peygamber'in vefatını takip eden dönemde yapılan tefsir çalışmalarında müfessirler çoğunlukla rivayet ve kısmen de dirayet yöntemini esas almıştır. Sahabe asrını takip eden dönemde de, rivayet yöntemini esas alan müfessirler, ayetlerle ilgili olarak özellikle Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivayetleri derleyip toplamış ve bu rivayetlerin sonraki nesillere aktarılmasında önemli bir hizmeti ifa etmiştir. Dirayet yöntemini kullanan müfessirler ise, Kur'an'ı anlama konusunda sadece nakli değil, bu nakillerin değerlendirilmesi - tasnif edilmesi, rivayet dışında kalan ilimlerin de anlama çabasına dâhil edilmesi, kısaca Allah Teâlâ'nın doğru ve yanlış birbirinden ayırt etmek için insana verdiği akıl yetisini kullanmakta sakınca görmemişlerdir. Bu çerçevede, Vücuḥ ve Nezair, Meani'l-Kur'an, Garibü'l-Kur'an gibi Kur'an lafızlarının dilsel özellikleri üzerinde açıklamalar yapan çalışmalar ortaya konmuştur. Sadece ayetlerde geçen lafızlar değil aynı zamanda cümleleri anlamak için İrabü'l-Kur'an'a dayalı çalışmalar da yapılmıştır. Başka bir çalışma da ayetlerin nazil olduğu zaman ve mekânı kapsayan Mekkîlik ve Medenîlik üzerinde olmuştur. Dolayısıyla Kur'an'ı anlamak için hem Kur'an'da geçen kelimeler ve cümleler hem de vahyin indiği zaman ve mekân bağlamında önemli çalışmalar yapılmıştır.

İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an'ın yorumu çerçevesinde yapılan bu çalışmaların yanında son zamanlarda, metinleri anlamak için batıda kullanılan bazı yöntemlerin de bu bağlamda kullanıldığını görmekteyiz. Bunlardan biri, ülkemizde anlambilim olarak çevirisi yaygınlaşmış olan “semantik” bilimidir. Bu bilimden yararlanılarak, Kur'an'daki kelimelerin, metin dinamiği içerisindeki yerinin anlaşılması ve Kur'an öncesi dönemle karşılaştırılması noktasında güzel neticeler ortaya konmuştur.

Kur'an'ı anlama noktasında son zamanlarda uygulanmaya başlanan semantik metod, ayetleri anlamlandırmada değişik şekillerde uygulama olanağı bularak yeni çalışmaların nüvesini oluşturacak şekilde hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu bağlamda klasik dönemde yapılan çalışmalar ile semantiğin birleştirilerek yeni uygulama alanlarının ortaya çıkması, Kur'an'ın açıklanmasına büyük katkı sağlayacaktır. Örneğin bir anlamın Mekke dönemindeki kelime karşılığı ile Medine dönemindeki karşılığı farklılaşmaktadır. Bu farklılık, klasik eserlerimizde Mekkîlik-Medenîlik konusunda ele

alınırken, anlamın tarihi süreç içerisindeki değişimini ele alan Semantik yöntemin de alanına girmektedir.

Bu tezimizde klasik dönemin önemli bir konusu olan Mekkîlik ve Medenîlikle semantiğin örtüştüğü noktalara dikkat çekilmektedir. Böylece klasik kavramlarımızın modern çağdaki karşılıklarını bulma çabasıyla alana bir zenginlik kazandırılması amaçlanmaktadır. Örnek olarak itaat ve ittiba kavramı alınmıştır. Bu kavramlardan ittibanın hem Mekke hem de Medine’de Hz. Peygamber’e uyulmasının istenmesi bağlamında kullanılmış olması; Medine’de bu kavramın yanına İtaat kavramının da eklenmesi, hem Mekkîlik ve Medenîlik hem de semantik açısından dikkat çekmektedir. Mekke ve Medine dönemlerinde, iç ve dış bağlamlar sebebiyle birbirine yakın anlamdaki kavramlardan hangisinin tercih edildiğinin tespiti, hem kavramların doğru anlaşılmasına katkı oluşturacak, hem de Mekkîlik ve Medenîlik ilminin kullanım alanının genişletilmesine bir adım atılmış olacaktır.

Bu çalışmamızın konusunun belirlenmesinden son aşamasına gelene kadar bana yol gösteren, yoğun mesaisine rağmen, çok değerli vakitlerini ayırarak bana destek veren ve yardımlarını esirgemeyen, tecrübeleriyle bana ışık tutan, tez danışmanım saygıdeğer Prof. Dr. İbrahim Görener hocama teşekkür ederim.

Yine bana destek olan tez izleme komitesi üyeleri, çok değerli hocalarım, Prof. Dr. Erdoğan Pazarbaşı’ya ve Prof. Dr. Yavuz Fırat’a teşekkürlerimi sunarım.

Tezimin başından sonuna kadar desteğini esirgemeyen, tezimi okuyup gereken düzeltmeleri yapmamda yardımcı olan ve tez üzerinde çalışmam için teşvik eden değerli eşim Emine Sadan’a, yine tezin son aşamasında tezimi okuyup gerekli düzeltmeleri yapmamda yardımcı olan, meslektaşlarım Talip Orhan ve Ünsal Doğan’a teşekkür ederim.

Hamza SADAN

Kayseri, Aralık 2017

MEKKÎ VE MEDENÎ AYETLERİN SEMANTİK ÇERÇEVESİ: İTAAT VE İTTİBA KAVRAMLARI ÖRNEĞİ

Hamza SADAN

**Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Doktora Tezi, Aralık 2017
Danışman: Prof. Dr. İbrahim GÖRENER**

KISA ÖZET

Mekkî ve Medenî ayetlerin semantik çerçevesi: İtaat ve ittiba kavramları örneği adını taşıyan tezimiz, Mekkîlik-Medenîlik ve semantik ilminin verileri çerçevesinde itaat ve ittiba kavramlarının Kur'an'da kullanımı üzerinde yapılan bir çalışmadır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde ayetlerin nüzul ortamının genel çerçevesini oluşturan Mekkîlik-Medenîlik konusu incelendi. Mekkîlik ve Medenîliğin mahiyeti, Mekkî ve Medenî ayetleri belirlemede hangi kriterin esas alınacağı ve Mekkî ve Medenî surelerin hangileri olduğuna dair ayrıntılı bilgi verildi. Yine aynı bölüm içerisinde semantikle ilgili çalışma yapıldı. Semantiğin niteliğine dair bilgi verildikten sonra tezin temelini oluşturan Mekkîlik ve Medenîliğin semantikle karşılaştırılması yapıldı.

İkinci bölümde itaat ve ittiba kelimeleri ile ilgili sözlük çalışması yapıldı. Bu çalışmayla genellikle birbirinin yerine kullanılan itaat ve ittiba kelimelerinin temelde farklı anlamlar içerdiği ortaya konuldu.

Üçüncü ve dördüncü bölümde itaat ve ittiba kavramının geçtiği ayetler, Mekkî ve Medenî ayetler olarak iki başlık altında tasnif edildi ve her iki kelimenin taşıdığı anlam açısından değerlendirildi. Bu değerlendirme, Mekke dönemindeki konumu sebebiyle Hz. Muhammed (s.a.v.) için itaat kelimesinin kullanılmadığını, buna mukabil Medine döneminde yine konumu sebebiyle Hz. Muhammed (s.a.v.) için çok sayıda ayette itaat kelimesi kullanıldığını göstermiştir. İttiba kelimesinin de Mekke döneminde Medine dönemine göre çok fazla kullanıldığını ortaya koymuştur.

İtaat ve ittiba kelimelerinin kullanımıyla ilgili olarak ortaya çıkan bu bilgiler, ayetlerde, kelimelerin, barındırmış olduğu anlamsal farklılığa uygun olarak- Mekke ve Medine dönemin şartlarına göre- kullanıldığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekkîlik, Medenîlik, semantik, itaat, ittiba.

MEKKAN AND MEDINEAN VERSES IN THE FRAMEWORK OF SEMANTIC SCIENCE: AN AXAMPLE OF THE WORDS OBEDIENCE AND FOLLOWING

Hamza SADAN

**Erciyes University, Social Sciences Institute
Ph. D Program Thesis, December 2017
Supervisor: Prof. Dr. İbrahim GÖRENER**

ABSTRACT

Our thesis is a work which is done on the usage of the words obedience and following within the framework of semantic science and Mekkan and Medinean Verses.

At the first part of this work the subject of Mekkan and Medinean Verses that establish the framework of the revelation order of the verses. Detailed information was given about the Mekkan and Medinean surrahs, which criteria will be taken into consideration to determine the Mekkan and Medinean Verses and the nature of the Mekkan and Medinean Verses. In the same section the work about the semantic was done. After giving information about the characteristics of the semantic science the comparison between the semantic science and Mekkan and Medinean Verses that establish the basics of this tesis was done.

At the second part, the dictionary work wasdone about the words obedience and following. Within this work it is seen that these words have different meanings and usage even they are used in place of each other in general.

At the third and the fourth part verses including the concepts obedience and the following are classified as Mekkan and Medinean Verses and both words were evaluated with regard to their meanings. In this evaluation it is seen that the word obedience wasn't used for the prophet Muhammed because of his status in the Mekkan period, however the word obedience was used inmany verses for the prophet Muhammed again because of his status in Medina. Also the word following was used more in the Mekkan period than in Medinean period.

These information coming up with the use of the words obedience and following show that these words properly with their semantic differences in the verses were used according to the situation of Mekkan and Medinean periods.

Key Words: Mekkan, Medinean, semantics, obedience, following.

İÇİNDEKİLER

MEKKÎ VE MEDENÎ AYETLERİN SEMANTİK ÇERÇEVESİ: İTAAT VE İTTİBA KAVRAMLARI ÖRNEĞİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
KISA ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
Tezin Konusu	1
Tezin Amacı ve Önemi	1
Tezin Yöntemi	4
Literatür Değerlendirmesi	5

I. BÖLÜM

MEKKÎLİK-MEDENÎLİK VE SEMANTİK

1. MEKKÎLİK VE MEDENÎLİK	7
1.1. Mekkî ve Medenîliğin Mahiyeti	7
1.2. Mekkî ve Medenîliği Bilmenin Önemi ve Faydaları	14
1.3. Mekkî ve Medenî Sureler	18
1.3.1. Mekkî Sureler	18
1.3.2. Medenî Sureler	21
1.3.3. Mekkî ve Medenîliği İhtilaflı Olanlar	22
1.3.4. Mekkî ve Medenî Surelerin Özellikleri	23

1.3.4.1. Konusu Bakımından Mekkî ve Medenî Ayetlerin Özellikleri	23
1.3.4.2. Üslubu Bakımından Mekkî ve Medenî Ayetlerin Özellikleri	25
2. SEMANTİK	26
2.1. Semantiğin Mahiyeti	27
2.2. Semantiğin Mekkîlik ve Medenîlikle İlişkisi.....	31

II. BÖLÜM

İTAAT KAVRAMININ TAHLİLİ, DİĞER KAVRAMLARLA KARŞILAŞTIRILMASI VE KUR'AN'DA KULLANIMI

2.1. İtaat Kavramının Tahlihi	36
2.1.1. İtaat Kavramına Genel Bakış.....	36
2.1.2. İtaat Kavramının Detaylı Tahlihi	38
2.2. İtaatin Diğer Kavramlarla Karşılaştırılması.....	39
2.3. İtaat Kavramının Kur'an'da Kullanımı	45
2.3.1. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerdeki Kullanımı	45
2.3.1.1. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanıldığı Yerler .	47
2.3.1.2. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Ayatlar	63
2.3.2. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerdeki Kullanımı.....	65
2.3.2.1. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanıldığı Ayatlar	66
2.3.2.1.1. Allah'a ve Resulü'ne İtaatten Bahseden Ayetler	66
2.3.2.1.2. Allah'a, Resulü'ne ve Ulu'l-Emre İtaati Emreden Ayet	82
2.3.2.1.3. Kadınların Kocalarına İtaatinden Bahseden Ayetler.....	83
2.3.2.1.4. Kâfirlere ve Münafıklara İtaat Edilmemesinden Bahseden Ayatlar	84
2.3.2.1.5. Müminlere İtaatten Bahseden Ayetler	87
2.3.2.2. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Ayatlar	89

2.3.3. Diğer Anlamalarda Kullanıldığı Yerler	91
--	----

III. BÖLÜM

İTTİBA KAVRAMININ TAHLİLİ VE KUR'AN'DA KULLANIMI

3.1. İttiba Kavramının Tahlili	93
3.2. İttiba Kavramının Kur'an'da Kullanımı	95
3.2.1. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerdeki Kullanımı	96
3.2.1.1. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanımı	97
3.2.1.1.1. Tabi Olunması İstenenler	97
3.2.1.1.2. Tabi Olunması İstenmeyenler	106
3.2.1.1.3. Tabi Olmaktan Bahseden Ayetler	109
3.2.1.2. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Yerler	133
3.2.2. İttiba Kavramının Medenî Ayetlerdeki Kullanımı	134
3.2.2.1. İttibanın Medenî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanımı	135
3.2.2.1.1. Tabi Olunması İstenenler	135
3.2.2.1.2. Tabi Olunması İstenmeyenler	138
3.2.2.1.3. Tabi Olunmasından Bahsedilenler	142
3.2.2.2. İttiba Kavramının Medenî Ayetlerde İsim Olarak Kullanımı	156
3.2.3. Tabi Olma Dışında Kullanılanlar	158
SONUÇ	162
KAYNAKÇA	166
ÖZ GEÇMİŞ	174

KISALTMALAR

b.	: Bin (oğlu).
Bkz.	: Bakınız.
c.	: Cilt.
Çev.	: Çeviri.
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Fak.	: Fakülte.
h.	: Hicri.
m.	: Miladi.
Mat.	: Matbası.
ö.	: Ölüm tarihi.
s.	: Sayfa.
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem.
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu.
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Thk.	: Tahkik.
Ün.	: Üniversite.
Yay.	: Yayınları.
Y.Y.	: Yüzüncü Yıl.

GİRİŞ

Tezin Konusu

“Mekkî ve Medenî Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İtaat ve İttiba Kavramları Örneği” isimli tezimiz, genellikle birbirinin eş anlamlısı olarak kabul edilen itaat ve ittiba kavramlarının anlam olarak herhangi bir farklılığının olup olmadığının araştırılmasını ve bu bağlamda her iki kavramın Kur’an’da kullanımının boyutlarını konu edinmektedir. Ayrıca bu kavramlar, Mekkî ve Medenî ayetler çerçevesinde ayrı ayrı inceleneceği için, tezimizin zeminini oluşturan, Mekkîlik ve Medenîlik konusuna da yer verilecektir. Yine tezimiz, semantik analiz yöntemini de kullandığı için semantik konusuna da Mekkîlik ve Medenîlik çerçevesinde yer verilecektir.

Tezin Amacı ve Önemi

İnsanlığın varoluşundan bu yana Allah’ın insanlarla iletişimi vahiyle ve bu vahiylerin ete kemiğe bürünmüş hali olan ilahi kitaplar vasıtasıyla olmuştur. Bu iletişimin daha sağlıklı olması için kutsal kitapların dili, muhatabın kullandığı dille paralellik göstermiştir. Bu halkanın sonuncusu olan Kur’an-ı Kerim de aynı çerçevede, gönderildiği toplumun diliyle indirilmiştir. O halde ilahi kitapların gönderilmesindeki maksadın gerçekleşmesi için muhatabı tarafından anlaşılması şarttır.

Kur’an, cahiliye olarak nitelendirilen bir dönemde yaşamış Arap toplumuna indirilmiştir. Ancak Kur’an’ın nazil olduğu bu toplumun diliyle inmesi, basit, alelaide bir kitap olduğunu, sadece o topluma ve o çağa hitap ettiğini göstermez. Bilakis o Kelamullah’tır ve her insana, her topluma, her çağa hitap eden evrensel bir kitaptır. Bundan dolayı her kelimesinin doğru bir şekilde anlaşılması için iç ve dış bağlamla bağlantılı olarak kavramsal tahlillerin yapılması luzumu ortaya çıkmaktadır.

Bir metnin anlam örgüsünde kavramların çok büyük önemi vardır. Kur’an insanlar tarafından anlaşılıp yaşanması için gönderilmiştir. Dolayısıyla onun anlaşılıp yaşanması

da içerisinde mündemiç olan kelime ve kavramların anlaşılmasına bağlıdır. Kur'an ilk muhatapları tarafından anlaşılıp hayata geçirilmiştir. Bu gün de onu doğru bir şekilde anlamak istiyorsak vahyin indiği dönemdeki muhataplarının kullandığı kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını bilmemiz elzemdir. Kavramlar canlı bir organizma gibi sürekli değişip gelişmekte, zamanla önceki anlamlarından farklılaşmaktadır. Bazen anlam genişlemesi bazen de anlam daralması nedeniyle tarihi süreç içerisinde sürekli değişmektedir. Bu nedenle çok uzun bir zaman önce gönderilmiş olan Kur'an'ı günümüzdeki kavramlara yüklenen anlamlarla açıklamak bizleri doğru bir neticeye ulaştırmayabilir. Dolayısıyla Arapların divanı olan arap şiirine müracaat ederek o dönemde kelimelere yüklenen anlamların bilinmesine ihtiyaç vardır. Çünkü o dönemde kullanılan bir kavramın anlamı, aynı çağda yaşayan diğer kavramlarla doğrudan ilişki içerisinde ve birbirleriyle anlam alışverişinde bulunmaktadır.

Kur'an, muhatapın dilini, kavramlarını kullanırken çoğu zaman bu kelimelerin mefhumunu kendi iç veya dış bağlamı çerçevesinde değiştirerek onlara yeni anlamlar yüklemiştir. Mesela iman, küfür, takva vs. gibi kavramlar, cahiliye dönemine nazaran yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum Kur'an'ı doğru bir şekilde anlayabilmek için kelime ve kavramların Kur'an bağlamında kullanıldığı anlamın bilinmesini zorunlu kılmaktadır. Kavramların tamamı üzerinde bu şekilde çalışılırsa, Kur'an'ı hakkıyla anlamak mümkün olabilir.

Çalışmamızda bütün bu noktaları dikkate almak suretiyle, önce itaat ve ittiba kelimelerinin etimolojisi üzerinde durarak temel anlamlarını açığa çıkarmaya çalışacağız. Bunu yapmak için kavramları açıklayan temel kaynaklara müracaat edeceğiz. Daha sonra da itaat ve ittiba kelimelerinin Kur'an içerisinde hangi bağlamda ve anlamlarda kullanıldığını belirlemeye çalışacağız. Bu şekilde her iki kelimenin anlamsal olarak birbirinden farklı olduğunu ve bu anlam farkının Mekkî ve Medenî ayetler bağlamında daha açıkça görülebileceğini araştıracağız.

Kur'an'da kelimelerin ve kavramların bazen birden çok anlamda (vücuḥ ve nezair)¹ kullanıldığı gibi bazen de birden fazla kelimenin birbirine yakın anlamda (furuku'l-

¹ Vücuḥ ve nezair tefsir usulü ile ilgili eserlerde ilk zamanlardaki anlamından farklı olarak tanımlanmış, bu alanda yapılan çalışmalar vücuḥ ve nezairin zamanla değişikliğe uğradığını ortaya koymuştur. Tefsir usulü kitaplarında vücuḥ, bir kelimenin Kur'an'da farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılması; nezair ise farklı birçok kelimenin aynı manada kullanılması olarak tanımlanmıştır (Bkz.

lugaviyye) kullanıldığını görürüz. Burada yakın anlamda ifadesini kullanmamızın sebebi, kelimeler arasında tam bir anlam birliğinin olmasının söz konusu olmadığı, en azından bazı nüans farklılıklarının olduğu tezidir. Çünkü kelimelerin temsil ettiği anlamsal yapı, türetilmiş olduğu kök ve ortaya konma amacı birbirinden farklılık arz etmektedir. Kelimelerin temsil ettiği anlam ve zihnimizde çağrıştırdığı şeyler bazen birbirinden farklı olduğuna göre eş anlamlı gibi gözüken kelimelerden hangisinin kullanılacağını belirlemek, sözü muktezayı hale uygun olarak söyleyenler için önem arz etmektedir. Muktezayı hale uygun kullanımın en önemli örneği Kur'an'dır. Çünkü Kur'an'ın, her şeyi yaratan ve en iyi şekilde bilen Allah'ın kelimeleri olması, onda geçen kelimelerin ve kavramların en uygun şekilde yerli yerinde kullanılacağı anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında, birbirine yakın anlamda kullanılan itaat ve ittiba kavramlarının Kur'an içerisinde bağlama göre hangi farklılıkları içerdiği merak konusudur.

Daha önce yapılan semantik çalışmalar genellikle tek kavram üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmalarda kavramın tarihteki iz düşümleri ve anlam derinliği ortaya konulur. Bizim çalışmamızda ise, çoğu kez anlamca birbirine yakın olarak kullanılan iki kavram üzerinde araştırma yapılarak onların semantik tahlilleri üzerinde durulacak ve anlam farklılıkları belirlenmeye çalışılacaktır. Böylece kullanıldığı yer bağlamında her iki kelimenin anlamsal çerçevesi ortaya çıkarılmış olacaktır.

Netice olarak, Kur'an'da kullanılmış olan kavramların anlaşılmasında, nazil olduğu dönemdeki kullanımı önemli olduğu kadar, Kur'an'da, hangi bağlam içerisinde kullanılmış olduğunu tespit etmek önem arz etmektedir. Bu ise, bir kelimenin Kur'an'daki bütün kullanımlarının dikkatli bir şekilde incelenmesi ve iniş ortamlarının göz önünde tutulmasıyla sağlanabilecektir. Bu çalışma bunun bir örneği niteliğinde olacaktır.

İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s.184). Ancak bu kavramların vücut ve nezair kitaplarında kullanımı bakımından doğru tanımının şöyle olduğu belirtilmektedir: "Vücut, aynı kelimenin Kur'an'ın farklı yerlerinde farklı anlamlara gelmesi (çokanlamlılık); nezair, farklı anlamlarda kullanılan kelimenin farklı anlamlardan herhangi birinin Kur'an'da tekrür etmesi demektir (Bkz. Mustafa Karagöz, "Vücut ve Nezairin Terimleşme Süreci", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulü*, 2009, s. 443-444). Vücut ve nezairin bu tanımına göre bizim çalışmamızın vücut nezair değil de furuku'l-lugaviyye kapsamında olduğunu söyleyebiliriz. Zira vücut ve nezair tek kavramla ilgili iken furuku'l-lugaviyye birbirine anlam yakınlığı olan kelimelerin karşılaştırılmasıdır. Biz de bu çalışmada itaat ve ittiba kavramlarını karşılaştıracaktır.

Tezin Yöntemi

Çalışmamızda, temel olarak, karşılaştırma yöntemi yanında, tarih ve sosyolojiyi kullanan Mekkîlik ve Medenîliği; etimolojik ve semantik tahlil yöntemlerini kullandık. Buna göre bu çalışma, itaat ve ittiba kavramlarının Mekkîlik ve Medenîlik zemininde Kur'an'da kullanımını konu alan bir çalışmadır. Dolayısıyla Mekkîlik ve Medenîliği kapsayan bir kavram çalışması niteliğindedir. Bu nedenle, tarihsel arka planı ve sosyolojik yapıyı yansıtan Mekkîlik ve Medenîlik konusuna, temel kaynaklardan atıfla vurgu yapılacaktır. Bunu yaparken, konumuzun Mekkîlik ve Medenîlikle Mekkîlik ve Medenîlik ilişkisinin gösterilmesi ve gerekli bağlantıların yapılması hedeflenmiştir.

Ağırlığın kavramsal tahlile yönelik olması nedeniyle çalışmamızda, itaat ve ittiba kavramlarının anlam çerçevesini belirlemeye önemli bir yer verilecektir. Bu bağlamda öncelikle, lugate dair temel kaynaklardan kelimelerin etimolojileri araştırılacaktır. Böylece her bir kavramın anlamı netleştirilecek ve birbiriyle karşılaştırılmak suretiyle benzer ve farklı yönleri ortaya konacaktır.

Çalışmanın diğer bir aşaması da itaat ve ittiba kelimelerinin geçmiş olduğu ayetlerin tespit edilip incelenmesidir. Bunun için itaat ve ittiba kavramlarının bütün türevleriyle geçmiş olduğu ayetler belirlenmeye çalışılacaktır. Belirlenen ayetler önce Mekkî ve Medenî oluşlarına göre tasnif edileceklerdir. Mekkî ve Medenî ayetlerden her biri de itaat ve ittibanın nesnesine (itaat edilmesi ve tabi olunmasından bahsedilen unsura) göre gruplandırılacaktır.

İttat ve ittiba kelimelerinin geçmiş olduğu ayetler tasnif edildikten sonra bunların kullanımıyla ilgili olarak semantik tahlili yapılmaya çalışılacaktır. Böylece aralarındaki benzerliklerin ve farklılıkların belirlenmesi için ayetlerin birbiriyle karşılaştırması yapılacaktır.

Bu açıklamalar çerçevesinde giriş bölümünde Mekkîlik-Medenîlik ve semantik konuları, ikinci bölümde itaat kelimesinin anlamı ve Kur'an'da kullanımı, üçüncü bölümde ittiba kelimesinin anlamı ve Kur'an'da kullanımı incelenecektir.

Literatür Değerlendirmesi

Asıl konumuz olan itaat ve ittiba kelimeleriyle ilgili olarak, yaptığımız kaynak taramasına göre, müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak tezimizin sadece bir bölümünü oluşturan itaat kelimesiyle ilgili olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaları üç farklı katogoride değerlendirebiliriz. Bunlardan birincisi, kamu yönetimi, ikincisi sünnet, üçüncüsü Kur'an bağlamında yapılan araştırmalardır. Kamu yönetimi alanında yapılan çalışmalar bizim yaptığımızdan tamamen farklıdır. İtaat kavramının sünnet bağlamında incelenmesi ise, konuyu bizim ele alış biçimimize göre hem kaynak hem de yöntem açısından farklılık arz etmektedir. Bu bakımdan bu iki kategori, literatür incelemesine dahil edilmemiş; sadece Kur'an bağlamında yapılan çalışmalarla ilgili bilgi verilmiştir.

Kur'an bağlamında yapılan çalışmalar şunlardır:

1. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Hasan Sugü tarafından hazırlanan “Kur'an'da İtaat” isimli yüksek lisans tezi.

Bu çalışmada sadece itaat kavramı özelinde ayetler değerlendirilmiştir. İttiba kavramı ise itaat kavramıyla anlam yakınlığı olan kelimeler başlığı altında kısaca verilmiştir. Ayrıca bu çalışmada Mekkî ve Medenî ayrımı yapılmaksızın itaat kelimesi değerlendirilmiştir. Bizim çalışmamız ise, içerisinde hem itaat hem de ittiba kelimelerinden her birinin ayrı ayrı detaylı bir şekilde incelenmesi hem de Mekkî ve Medenî ayetler çerçevesinde ayrı ayrı ele alınması nedeniyle bu çalışmadan farklılık arz etmektedir.

2. Erciyes Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Alaattin Türkoğlu tarafından hazırlanan “Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. Muhammed'e İtaat” isimli yüksek lisans tezi.

Çalışmada Hz. Muhammed'e itaat etmenin ve etmemenin Kur'an bağlamında sonuçlarına ağırlık verilmiştir. Dolayısıyla itaat kelimesi genel değil Hz. Muhammed özelinde incelenmiştir. Ayrıca İttiba kelimesi ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Bizim tezimiz itaat kavramının genel olarak ele alınması ve ittiba

kavramıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi yönüyle bu çalışmadan farklılık arz etmektedir.

3. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Sebehattin Turan tarafından hazırlanan “Kur’ân’da İtaat Kavramı” isimli yüksek lisans tezi.

Bu çalışma itaat kelimesinin Kur’an’da kullanımı noktasında tezimizle benzerlik göstermektedir. Ancak itaatin ittiba kelimesiyle karşılaştırılması hususunda çok kısa bir değerlendirilme yapılması ve Mekkî-Medenî ayetler ayrımının dikkate alınmaması yönüyle bizim çalışmamızdan farklıdır.

Bu çalışmaların dışında Dr. Fatih Orum “Kur’an’ı Anlama Usulu” isimli eserinde itaat ve ittiba kelimelerine, küçük bir bölüm ayırarak, peygamberlere itaat ve ittibanın, onlara muhalefet etmenin ne anlama geldiği bağlamında yer vermiştir. Dolayısıyla itaat ve ittiba kelimeleri peygamberler ve peygamberlere itaat ve ittibanın ne anlama geldiğinin tespiti bağlamında yapılan bir çalışmadır. İtaat ve ittibayla ilgili detaylı bir çalışma niteliğinde değildir.

İtaat ve ittiba ile ilgili yapılan bu çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak, ittiba kelimesinin her ikisi ile ilgili karşılaştırmalı olarak detaylı bir çalışma yapılmadığını, çalışmaların sadece itaat kelimesi üzerine olduğunu görmekteyiz. Ancak itaat kelimesine dair yapılan çalışmalar hem amaç hem de yöntem bakımından farklılık göstermektedir. Bizim çalışmamızın amacı itaat ve ittiba kavramlarının Mekkî ve Medenî ayetlerde kullanımının farklılaşıp farklılaşmadığını ve her iki kelimenin anlam olarak birbirine yakın olmasına rağmen kullanım bakımından bazı farklılıklar arzettiğini tespit etmektir. Bu nedenle çalışmamız, hem itaat hem de ittiba ile ilgili ayetleri Mekkî ve Medenî ayetler bağlamında ayrı ayrı incelemeyi ve her iki kelimenin anlam bakımından farklı yönlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Kelimelerin farklı yönlerini ortaya koymak için semantik tahlille birlikte karşılaştırma metodu kullanılmıştır. Dolayısıyla Kullandığı yöntemler açısından da çalışmamızın benzer çalışmalardan ciddi bir farkının olduğunu söyleyebiliriz.

I. BÖLÜM

MEKKÎLİK-MEDENÎLİK VE SEMANTİK

1. MEKKÎLİK VE MEDENÎLİK

Kur'an'da birçok ayette, onun düşünülüp, anlaşılma² için gönderildiği belirtilmektedir. Kur'an'ın bu isteğine uymak için Müslümanlar, İslam tarihi boyunca Kur'an'ı anlamak için büyük çaba sarfetmişlerdir. Bu amaca binaen Kur'an'ı açıklama görevi³ olan Peygamber'in ayetlerle ilgili açıklamalarının ve nuzul ortamının şahidi olan sahabenin sözlerinin, yazıya geçirilene dek rivayet yoluyla aktarıldığını görmekteyiz. Bunun yanında Kur'an'ın cümlelerinden kelimelerine kadar ve indiği ortamla ilgili birçok çalışmalar yapılmış ve bizlere, bu konularla ilgili çok zengin bir miras kalmıştır.

Ulema, Kur'an'ı anlamak için onun iki yönünü dikkate almıştır. Bunlardan biri bizzat ayetlerin "iç bağlamı" denilen, ayet metninin ifade ettiği anlam; diğeri de ayetlerin "dış bağlamı" şeklinde ifade edilen ayetlerin inmiş olduğu ortamdır. Kur'an'la ilgili araştırmalarda iç bağlamanın yanında Kur'an'ın indiği dış bağlamın özelliklerine de önem verilmiş ve bu konuda kayda değer bilgi ve eserler sunulmuştur.

1.1. Mekkî ve Medenîliğin Mahiyeti⁴

Ayet ya da surelerin Mekkîlik ve Medenîliği konusu Ulumu'l-Kur'an ve tefsir usulü eserlerinde ele alınmaktadır. Hakkında pek fazla müstakil eser bulunmamakla birlikte konunun Kur'an'ın anlaşılmasına önemli katkısından dolayı genellikle tefsir usulüyle

² Bakara, 2/219, 266; Yunus, 10/24; Yusuf, 12/2.

³ Nahl, 16/44.

⁴ Çalışmamızın temel konusu Mekkîlik ve Medenîlik değildir. Tezimizin başlığı olan "Mekkî ve Medenî Ayetlerin Semantik Çerçevesi: İttiba ve İtaat Kavramları Örneği" ifadesinden de anlaşılacağı gibi ana unsur, itaat ve ittiba kavramları özelinde Mekkî ve Medenî ayetlerde semantik farklılıklar nelerdir? Muhatabın konumunun değişmesi nedeniyle kullanılan kavramlarda değişiklikler olmuş mudur? vb. sorulara cevap bulunmaya çalışmaktır.

ilgili kaynakların tamamında yer almıştır. Konunun ele alınış biçimi ise genel hatlarıyla Zerkeşî'nin (ö. 794/ 1392) “*el-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*”ı ve onun takipçisi olan Suyûtî'nin (ö. 911/1505) “*el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*” adlı eserlerinin tekrarı şeklindedir.

Her şeyden önce, Mekkîlik ve Medenîlik isimlendirmesinin yaygın olarak hem sureler hem de ayetler bağlamında kullanıldığını ifade edelim. Biz konuyu işlerken Mekkîlik ve Medenîlikten bahsettiğimizde ayetlerin durumuna işaret etmiş olacağız. Çünkü ileride geleceği üzere Mekkî sureler içerisinde Medenî ayetlerin; Medenî sureler içerisinde Mekkî ayetlerin olduğu belirtilmektedir.⁵ Sureler ayetlerden müteşekkil olduğuna göre ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği isimlendirmesinin her iki isimlendirmeyi kapsayacağı açıktır.

Aslında ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği konusu ile sebebi nüzul konusu arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Her iki konuda ayetlerin bağlamı, nazil olduğu doğal ortamıyla alakalıdır. Daha önce belirtildiği gibi Mekkîlik ve Medenîlik, vahyin genel ortamını gösterirken sebebi nüzul ise ayetlerin daha özel bağlamlarını göstermektedir. Yani Mekkîlik ve Medenîlik ayetlerin Mekke döneminde ya da Medine döneminde nazil olduğunu belirtmektedir.⁶ Sebebi nüzuller ise ayetlerin Mekke ve Medine döneminde inmesinin ötesinde hangi vakaya, hangi söze ya da hangi duruma binaen inmiş olduğunu içermektedir. Çünkü Her bir ayet ya da ayet grubu bir durumla bağlantılı olarak inmiştir.⁷ Her ne kadar Mekke dönemi, “Mekke döneminin başında, ortasında ve sonunda” şeklinde bölümlere ayrılarak nüzul ortamı biraz daha belirginleştirilmiş olsa⁸ da durum değişmemektedir. Nuzul sebeplerinin daha özel durumları göstermesinden müteşekkil olarak şu söylenebilir: Sebebi nüzulü bilmenin bir

⁵ Bkz. Bedrüddîn Muhammed Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/ 1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Azl İbrahim), Darü'l- Ma'rife, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1391, I/199-200; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/114), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Üçüncü Baskı, Beyrut, h. 1407, II/85; Subhi b. İbrahim es-Sâlih el-Lübânî (ö. 1407/1986), *Mebâhis fî Ulûmi'l- Kur'ân*, Daru'l-İlim li'l-Melayin, Yirmi Altıncı Baskı, Beyrut, 2005, s. 167.

⁶ Mekkîlik ve Medenîlik hususunda meşhur görüş böyledir. Bkz. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, (Thk. Mustafa el-Buga), Daru İbn Kesir, Beyrut, 1987, I/35.

⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Teymiyye (ö. 728/1328), *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (Thk. Mahmûd Muhammed, Mahmûd Nassâr), Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmi, Kâhire, s.37.

⁸ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s. 185.

ayetin Mekkî ya da Medenî olduğunu bilmede çok büyük yararı olduğu halde Mekkîlik ve Medenîliği bilmek sebebi nüzulü ortaya koymada o kadar etkili olmayabilir.

Ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ayrımı, vahyin alıcısı ve insanlara tebliğcisi olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in 23 yıllık peygamberliğinin iki farklı mekânda geçmiş olmasına dayanmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in farklı iki mekânda yaşamış olması, muhatapların bir ölçüde değişmiş olması nedeniyle nazil olan vahyin üslubunu ve içeriğini etkilemiştir. Mü'minlerin muhatapları Mekke'de çoğunlukla inatçı müşrikler iken Medine'de daha çok Yahudi, Hristiyan ve münafıklardan oluşmaktaydı. Söz konusu vahiy ortamının muhataplarının inanç, örf, adet ve kimlikleri birbirinden farklı idi. Dolayısıyla bu farklılık vahyin genel karakteristiğine de yansımıştır.

Diğer taraftan Mekke'de yeni bir inanç tesis edilmeye başlanmış olması, öncelikle bu inancın temellendirilmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle Mekke döneminde temel olarak tevhid inancı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Medine döneminde ise bu temelin üzerine bina edilecek faktörler yer almıştır. Bütün bu durumlar Mekkî ve Medenî ayetlerin konu ve üslup bakımından farklılaşmasına neden olmuştur.

Bu değerlendirmelerden sonra Mekkîlik ve Medenîliğin tanımına geçebiliriz. Kaynaklar konuyla ilgili olarak değişik tanımlar yapmışlardır. Bu tanımlar zaman, mekân ve muhatapı dikkate almaları bakımından üç kategoride değerlendirilebilir.

Birinci Tanım

Birinci ve meşhur olan tanım Peygamberimizin (s.a.v.) 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicretini temel almaktadır. Buna göre Peygamberimizin (s.a.v.) Medine'ye hicretinden önce nazil olan ayetler Mekkî; hicretten sonra nazil olanlar ise Medenî olmaktadır. Hicreti kriter olarak kabul eden bu tanıma göre ayetlerin Mekke'de, Medine'de veya bu iki şehrin dışında başka yerlerde nazil olmaları, sonucu değiştirmemektedir.

Ulema hicret kriterinin tam olarak sınırlarını belirlemeye çalışmış; Medine dönemini Peygamberimizin Medine'ye ulaşmasından itibaren başlatmış; Medine'ye ulaşmasından öncesini ise Mekke dönemi olarak kabul etmiştir. Suyûtî'nin bir rivayetine göre Yahya b. Sellâm (ö. 208/815) şöyle demektedir: "Hz. Peygamber Medine'ye ulaşmadan önce

Medine yolundayken nazil olan ayetler Mekkî'dir. Hz. Peygamber'in Medine'ye ulaşmasından sonra, yapılan yolculuklarda nazil olan ayetler Medenî'dir.⁹

İkinci Tanım

İkinci tanımda temel unsur zaman değil mekândır. Buna göre bir ayet nerede indiyse ona göre isimlendirilmiştir. Hicretten sonra da olsa Mekke'de nazil olan Mekkî'dir. Hicretten önce de olsa Medine'de nazil olan Medenî'dir.

Süyûtî, Mekke civarındaki diğer yerlerde nazil olan ayetleri Mekkî; Medine çevresinde bulunan yerlerde nazil olanları da Medenî olarak değerlendirmektedir.¹⁰

Üçüncü Tanım

Bu tanım muhatabı dikkate almaktadır. Buna göre Mekkelilere hitap eden ayetler Mekkî; Medinelilere hitap eden ayetler Medenî'dir.¹¹

Bütün ayetlerin Medinelilere mi yoksa Mekkelilere mi hitaben indiğini bilmek çok zor olmakla birlikte Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652-653) gelen "Mekke halkı ekseriyetle küfür üzere idiler, bu yüzden onlara "يا ايها الناس" (ey insanlar) diye hitap edildi; Medine halkı ise çoğunlukla iman üzere idiler, onlara da "يا ايها الذين امنوا" (ey iman edenler) şeklinde hitap edildi"¹² anlamındaki rivayet bu konuda bizlere genel bir bakış açısı sunmaktadır.

Bu tanımların bazı sınırlılıkları söz konusudur. Tanımlar ne kadar kapsayıcı olursa kullanışlılığı ve geçerliliği de o kadar yüksek olacaktır. Ulema, tanımın bu yönünü ifade etmek için "efradını cami" tabirini kullanmıştır. Çünkü tanımlar içerisine aldıkları bütün unsurları kapsamaması durumunda eksik ve yetersiz olacaktır.

Bu bağlamda muhatabı esas alan tanımı değerlendirecek olursak, bütün ayetlerin muhataplarının tespitini yapabilmemiz imkânsız gibidir. Çünkü "يا ايها الناس", "يا ايها الذين امنوا" ve "يا بني ادم" (ey âdemoğlu) hitaplarının bulunmadığı çok sayıda ayet vardır. Diğer

⁹ Süyûtî, *İtkân*, I/35.

¹⁰ Süyûtî, *İtkân*, I/38.

¹¹ Tanımlar için bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/187; Süyûtî, *İtkân*, I/35; Muhammed Abdü'l-Azim ez-Zerkânî (ö.1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l- Kur'an*, Daru İhyai Kütübî'l-Arabî, I/196; Subhi Sâlih *Mebâhis*, s.165-166; Menna' b. Halil el-Kattan (ö. 1420/1999), *Mebâhis fî Ulûmi'l- Kur'an*, Mektebetü'l- Mearif, Yedinci Baskı, Beyrut, 2000, s.51.

¹² Zerkeşî, *Burhân*, I/187.

bir deyişle bu ifadelerin bulunduğu ayetlerin sayısı bütün Kur'an dikkate alındığında bu tespiti yapabilmemize olanak tanımamaktadır. Bu durumda bu hitap sözcüklerinin bulunmadığı ayetler, hangi kritere göre değerlendirilerek tutarlı bir neticeye ulaşılabilir?

Bunun yanında birçok ayetin hitap cümlesini içermediği de görülmektedir. Kur'an'ın önemli bir kısmını oluşturan kıssalar bu bağlamda değerlendirebilir. Kıssalar geçmiş milletler ve toplumlardan haber vermekte, onların başından geçen hadiseleri aktarmaktadır. Bu durum kıssaların yukarıda geçen hitap cümleleriyle nazil olmasını gerekli kılmamaktadır.

Mekânı temele alan tanıma baktığımızda bunun da Mekkîlik ve Medenîliği tanımlamada yetersiz kaldığı söylenebilir. Çünkü buna göre Mekke'de nazil olan sureler Mekkî; Medine'de nazil olanlar ise Medenî'dir. Ancak Peygamberimiz (s.a.v.)'in Mekke ve Medine dışında bulunduğu mekânlarda da ayetler inmiştir. Mesela mirac esnasında ve çeşitli seferlerde inen ayetler vardır. Bu ayetler Mekke ve Medine dışında nazil olmuşlardır. Yukarıda verildiği gibi Suyûtî, Mekke ve Medine dışında nazil olanları mekânsal çevreye göre değerlendirmiş, Mekke çevresinde nazil olanların Mekkî; Medine çevresinde nazil olanların da Medenî olduğunu ifade etmiştir. Ancak daha uzak bölgelerde inen ayetler hangi kritere göre değerlendirilecektir? Nitekim Peygamberimizden gelen bir rivayet Allah Teâlâ'nın Kur'an'ı Mekke, Medine ve Şam'da indirdiğini belirtmektedir.¹³ Dolayısıyla Şam'da inen ayetler bu tanıma göre nasıl değerlendirilecektir?

Muhatap ve mekânı dikkate alan tanıma göre zamanı esas alan tanım daha kapsayıcıdır. Zira bu tanım nazil olan ayetleri hicret temelinde Mekkî ve Medenî olarak kabul etmekte, bu durumda hicretten önce Mekke dışında herhangi bir yerde nazil olsa da sonuç değişmemektedir. Bu yüzdendir ki ulema en çok bu tanım üzerinde durmuştur ve bu tanımın meşhur olduğunu ifade etmiştir.¹⁴

Ancak burada şunu da belirtmeliyiz ki müfessirler bu tanımlardan sadece birini değil de hepsini dikkate alarak Mekkî ve Medenîliği belirlemeye çalışmışlardır. Bu durum Kur'an ayetlerinin daha özelde tanınmasını sağlamıştır. Şöyle ki; hicret kıstasını temel alan tanıma göre bir ayet Medenî olup, mekân kıstasını dikkate alan tanıma göre Mekkî

¹³ Suyûtî, *İtkân*, I/35.

¹⁴ Zerkeşî, *Burhân*, I/187.

oluyorsa bu ayet için “Mekke’de nazil olan, hükmü Medenî olan” ayet olarak ifade etmişlerdir. Örneğin Hucurât suresinin 13. ayeti (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ)¹⁵ bu grupta yer almaktadır.¹⁶ Çünkü bu ayet Vahidi’nin (ö. 468/1076) rivayetine göre Mekke’nin fethi günü Bilal Kâbe’ye çıktığı ve ezan okuduğu zaman, bazı insanlar bu siyah köle mi Kâbe’ye çıkıp ezan okuyor dediklerinde inmiştir.¹⁷

Yine zaman ve mekân bakımından Medenî olup muhatap bakımından Mekkî olan ayetlere de “Medine’de nazil olan hükmü Medenî olan” başlığı altında değerlendirmişlerdir. Bu duruma Mümtetine suresi örnek olarak verilebilir. Zira Mümtetine suresi mekân dikkate alındığında başından sonuna kadar Medine’de, zaman dikkate alındığında yine Medine’de nazil olmuştur. Fakat muhatabı dikkate alındığında Mekkelilere hitap etmektedir. Bununla ilgili şu değerlendirme yapılmıştır: Mümtetine suresi sonuna kadar Medine’de inmiştir. Bu sure Hatip b. Ebi Beltea, Sare ve Mekkelî müşriklere gönderdikleri mektupla ilgili olarak nazil olmuştur. Zerkeşi Buna dair kıssanın meşhur olduğunu bildirmektedir.¹⁸ Dolayısıyla surede Mekkelilere hitap edilmiştir. Ancak hicretten sonra Medine’de nazil olmuştur. Bu nedenle Mümtetine suresi “Medine’de nazil olan hükmü Medenî olan” sureler içerisinde yer almaktadır.¹⁹ Bu örnekler, yukarıda geçen tanımların hepsi dikkate alınarak, ayetlerin Mekkîlik ve Medenîliği ile ilgili daha detaylı çalışmalar yapıldığını göstermektedir.

Mekkîlik ve Medenîlik konusunda yapılan çalışmalardan biri de ayetlerin nazil olduğu ortamın daha net olarak incelenmesidir. Nitekim gecede-gündüzde,²⁰ sabah vaktinde,²¹

¹⁵ Hucurât, 49/13.

¹⁶ Zerkeşi, *Burhan*, I/195.

¹⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el- Vahidî en-Nîsâbûrî (ö. 468/1076), *Esbabü'n-Nüzul*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 1991, 224-225; Suyûtî, *İtkân*, s. 79.

¹⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Mealimü't-Tenzil fî Tefsirul Kur'an*, (Thk. Abdürrezzak el-Mehdi), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabiyyi, Beyrut, V/69.

¹⁹ Subhi Salih, *Mebâhis*, s.168.

²⁰ Kur'an'ın çoğunluğu gündüz indiği bildirilmektedir. Bununla birlikte gece inen ayetlerin olduğu belirtilmiş ve tespit edilmeye çalışılmıştır. Örneğin kıblenin değiştirilmesiyle ilgili ayetin (Bakara, 2/144) gece indiği belirtilmektedir. (Geniş bilgi için bkz. Süyûtî, *İtkân*, I/81-82).

²¹ Örneğin Sahih-i Buhari’de geçen Hz. Aişe’den gelen rivayete göre teyemmüm ayeti (Mâide, 5/6) sabah vakti gelmiştir (Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), *Muhtasarı Sahih-i Buhari*, (Thk. İbrahim Halil Bereket), Daru'n-Nefais, Beşinci Baskı, Beyrut, 1992, I/67).

yolculukta ve yolculuk dışında,²² yatakta ve uykuda,²³ yerde ve semada²⁴ nazil olan ayetler tek tek belirlenmeye çalışılmıştır. Ayetlerin indiği yerlerle ilgili diğer bir çalışma da, Mekke ve Medine dışında çeşitli mekânlarda nazil olan ayetlerin belirlenmeye çalışılmasıdır. Bu bağlamda Cuhfe’de,²⁵ Beyt-i Makdis’te, Taif’te²⁶ ve Hudeybiye’de²⁷ nazil olan ayetlerle ilgili rivayetler bir araya getirilmiştir.

Ayrıca Mekkî surelerdeki Medenî ayetler, Medenî surelerdeki Mekkî ayetler²⁸ Mekke’de nazil olup hükmü Medenî olan ayetler, Medine’de nazil olup hükmü Mekkî olan ayetler²⁹ de tespit edilmeye çalışılmıştır. Mekkîlik ve Medenîlik konusu dışında ayetlerin hangi duruma binaen indiğini gösteren nüzul sebepleri üzerinde de derlemeler yapılmış ve bu alanda müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bütün bunlar ayetlerin nazil olduğu genel oratamı gösteren Mekkîlik ve Medenîliğin yanında daha hususi ortamı işaret eden çalışmalar yapıldığını göstermektedir.

Ayetlerin indiği yer ve zamanla ilgili yapılmış olan bu çalışmalar ayetlerin anlaşılmasında her detayın dikkate alındığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Çünkü ayetlerin siyak-sibak gibi *içsel bağlamının* yanında nazil olduğu yer, zaman ve nuzul sebeplerinden müteşekkil olan *dışsal bağlamının* da göz önünde bulundurulması önemlidir.

Mekkîlik ve Medenîlikle ilgili olarak buraya kadar verilen tanımlar klasik tanımlardır. Bunların yanında çağdaş araştırmacıların bu alanda yaptıkları birtakım çalışmalar da söz konusudur. Bunlardan biri; Mehdi Bazergan’ın (ö. 1414/1994) yapmış olduğu

²² Kur’an’ın çoğunluğu sefer dışında inmiştir. Ancak Rasulullah (s.a.v.)’ın davet ve için için bir yerden başka bir yere gitmesi sebebiyle bazı seferlerinde vahiy aldığı olmuştur (Geniş bilgi için bkz. Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.162-163). Mesela, Bakara suresinin 125. ayeti Veda Haccı senesinde Mekke’de nazil olmuştur (Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Camîu’l-Beyan*, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü’r-Risale, Birinci Baskı, 2000, II/30; ayrıca konu için bkz. Süyûtî, *İtkân*, I/73-80).

²³ Mâide, 5/67 ve Tevbe, 9/118 ayetlerinin yatakta; Kevser suresi de uykuda nazil olduğu bildirilmektedir (bkz. Süyûtî, *İtkân*, I/88).

²⁴ Mesela Zuhuf suresinin 45. ayetinin isra gecesinde nazil olduğu söylenmiştir (Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/190-194; Süyûtî, *İtkân*, I/71-88).

²⁵ Kasas, 28/85. ayetinin Cuhfe’de nazil olduğu bildirilmektedir (Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/197).

²⁶ Furkan, 25/45; İnşikak, 84/ 22-24 ayetleri Taif’te inen ayetlere örnek olarak verilmektedir (Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/197).

²⁷ Örneğin Ra’d, 13/30ncu ayetinin Rasulullah (s.a.v.)’ın Mekkelilerle anlaşma yaptığı Hudeybiye’de nazil olduğu bildirilmektedir (Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/197-200. 197-198).

²⁸ Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/200-203. Ayrıca Zemahşerî ve Râzî’nin tefsirlerinde sure başlarına bakılabilir. Zira bu tefsirlerde Mekkî surelerdeki Medenî ayetler, Medenî surelerdeki Mekkî ayetlerle ilgili detaylı bilgiler verilmiştir.

²⁹ Bkz. Zerkeşî, *Burhân*, I/195; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.168.

çalışmadır. Mehdi Bazergan yukarıdaki tanımlarda geçen zaman, mekân ve muhatap kıstaslarının dışında ayetlerin uzunluk ve kısalığına göre bir çalışma yapmış ve buna göre surelerin nüzul sırasını bulmaya çalışmıştır. Surelerde yer alan ayetlerin uzunluklarının kelime sayısına göre ortalama bir uzunluğa sahip olduğunu ve bu nüzul tertibinin insanların duygusal yaklaşımından uzak, daha kesin, daha sade ve sayısal olarak değerlendirilebilme özelliğine sahip olduğunu ifade etmiştir.³⁰

Zaman, mekân ve muhatap dikkate alınarak Mekkî ve Medenîliğin ne olduğu noktasındaki tanımlamaları verildikten sonra Mekkî ve Medenîliği bilmenin önemine ve faydasına geçilebilir.

1.2. Mekkî ve Medenîliği Bilmenin Önemi ve Faydaları

Mekkîlik ve Medenîlik; Kur'an-ı Kerim sure ve ayetlerinin nazil olduğu doğal ortamın genel anlamda belirlenmesini ifade etmekte olduğunu belirtmiştik. 'Genel anlamda' şeklindeki ifadeden amaç, peygamberliği hem Mekke hem de Medine'de devam etmiş olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaşadığı bu iki şehrin farklı sosyal yapısına işaret etmektir. Yani Mekkîlik ve Medenîlik iki şehrin tikel olgu ve olaylarıyla ilişkili olmayıp sadece genel yapısıyla ilgilidir. Bu bağlamda Mekkîlik ve Medenîlik sebebi nüzulden ayrılmış olmaktadır. Çünkü sebebi nüzul, sure ve ayetlerin bir kişi, bir olay, bir durum veya bir soruyla ilintili olarak özel bir bağlamda inmesini araştırır. Yukarıda da ifade edildiği gibi her sure ve ayet bir vakıyyla ilintili olarak gelmemiştir. Dolayısıyla Ku'ran'ın her ayet için ayrı bir sebebi nüzul rivayetine ulaşamayacağımız açıktır. Ancak Mekkîlik ve Medenîlik Ku'ran'ın büyük bir bölümünü kapsamaktadır.

Kur'an'ı- Kerim Hz. Muhammed (s.a.v.)'e 23 yıllık süre içerisinde peyderpey, çoğu zaman vakıyanın, durumun belirlediği ihtiyaca binaen nazil olmuştur. Kur'an'ın ayet ve surelerinin, nazil olduğu bir zamanı ve mekânı vardır. Mennaü'l-Kattan'ın (ö. 1420/1999) da belirttiği gibi ayetlerde her ne kadar hassına değil de umumuna dikkat edilmesi gerekse de ayet ve surelerin inmiş olduğu zamanı ve yeri bilmek Kur'an-ı Kerim'i doğru bir şekilde anlamada ve açıklamada önemlidir.³¹ İşte bu yüzden olacak ki İslam uleması ta başından itibaren Mekkîlik ve Medenîlik konusuna büyük önem

³⁰ Mehdi Bazergan (ö. 1414/1994), *Kur'an'ın Nuzul Süreci*, (Çev. Müh. Yasin Demirkıran, Mela Muhammed Feyzullah), Fecr Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1998, s. 28-36.

³¹ Mennau'l-Kattan, *Mebâhis*, s.58.

atfetmişlerdir. Sahabeden İbn Mes'ûd (ö. 32/652) “kendisinden başka ilah olmayan Allah’a yemin olsun ki Kur’an’da, Allah Teâlâ’nın kitabında nazil olmuş her ayetin kim hakkında ve nerede indiğini bilirim” demiştir.³² Yine Abdullah İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-688) da Mekkî ve Medenî ayetleri saydığına dair rivayetler mevcuttur.³³ Bu durum sahabenin hangi ayet ve surelerin Mekkî veya Medenî olduğunu bildiklerini göstermektedir.³⁴ Sahabenin nüzul ortamını ve ayetlerin tarihi bağlamını bilmesi onların Peygamberimizden sonra Kur’an’ı en iyi anlayanlar olmalarının altında yatan sebeplerden biridir.

Mekkî ve Medenî ayetleri bilmenin önemiyle ilgili olarak Ebu'l-Kâsım el Hasen b. Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 406/1015) şöyle demektedir: “Kur’an ilimlerinin en önemlilerinden bir tanesi de şu ilimlere sahip olmaktır: Kur’an’ın inişini, yönlerini, zaman dilimi açısından başlarda, ortalarda ve sonlarda inen ayetlerin tertibindeki hikmetini, aynı şekilde, Medine’de inen ayetlerin tertibini, sonra Mekke’de inip de hüküm itibariyle Medenî kabul edilen, Medine’de inip de hükmü bakımından Mekkî kabul edilen ayetleri, Medine halkı hakkında Mekke’de inenleri, Mekke halkı hakkında Medine’de inenleri, Medenî ayetler arasında Mekke’de inen ayetlere benzeyenleri, aynı şekilde, Mekkî ayetler arasında Medine’de inen ayetlere benzeyenleri bilmektir. Yine Cuhfe’de, Beyt-i Makdis’te, Taif’te, Hudeybiye’de, inen ayetleri de bilmek çok önemlidir. Ayrıca gece ve gündüz inenleri, inişlerinde topluca meleklerin hazır bulunduğu ayetler ile Cebrail’in tek başına indirdiklerini, yine Mekkî sureler içerisinde yer alan Medenî ayetleri, Medenî sureler içerisinde yer alan Mekkî ayetleri, Mekke’den Medine’ye, Medine’den Mekke’ye, Medine’den Habeş topraklarına götürülen ayetleri bilmek de son derece önem arz etmektedir. Aynı şekilde mücmel, müfesser ve sembolik olarak inen ayetleri ve de Mekkî mi, Medenî mi olduğunda ihtilaf bulunan ayetleri de bilmek, en şerefli Kur’an ilimleri arasındadır. Burada saydığımız maddeler yirmi beş konuyu bulmaktadır. Bunları bilmeyen ve aralarını ayıramayan kimsenin Allah Teâlâ’nın kitabı hakkında söz söylemesi helal değildir.”³⁵

³² Süyûtî, *İtkân*, I/36.

³³ Süyûtî, *İtkân*, I/36.

³⁴ Bir sonraki başlık altında Mekkî ve Medenî surelerle ilgili sahabeden gelen rivayetlere yer verilerek Mekkî ve Medenî surelerin neler olduğu tablo halinde gösterilecektir.

³⁵ Zerkeşî, *Burhân*, I/192; Süyûtî, *İtkân*, I/35.

Mekkîlik ve Medenîlikle ilgili dikkat çeken hususlardan biri Nîsâbü'rî'nin Mekke ve Medine dönemlerinden her birini, başta, ortada ve sonda olmak üzere üç merhale içerisinde mülâhaza etmesidir. Bu durum Mekkî ve Medenî sureleri kendi içerisinde gruplandırarak, her bir merhalenin özelliklerine göre surelerin anlaşılmasına imkân sağlamıştır. Böylece Mekkî ve Medenî sureler kendi içerisinde detaylanmıştır. Sure ve ayetlerin Mekke veya Medine döneminin hangi merhalesinde nazil olduğunu bilmek Kur'an'ı aşama aşama ve her dönemi kendi özellikleri bağlamında anlamaya katkısı olacaktır.

Mekkî ve Medenî ilmini bilmenin yararlarından biri de nasih ve mensuh olan ayetleri anlamaktır. Çünkü Zerkânî'nin (ö.1367/1948) de ifade ettiği gibi iki ya da daha fazla ayet hüküm bakımından birbiriyle çeliştiğinde, bu ayetlerin hangilerinin Mekkî hangilerinin Medenî olduğunu biliyorsak bu durumda sonra inmiş olan Medenî ayet önce inmiş olan Mekkî ayetin hükmünü neshetmiş olmaktadır.³⁶ Bununla ilgili olarak Zehebî (ö. 1397-1977) şöyle demektedir: “Mekkîlik ve Medenîliği bilmenin şu yararları vardır: Kur'an'ın getirmiş olduğu hükümlerden hangilerinin nasih hangilerinin mensuh olduğu anlaşılır. İki ayet çelişmişse ve aralarını cem etme imkânı da yoksa onlardan birinin Mekkî diğerinin Medenî olduğu ortaya çıkarsa Medine'de nazil olan ayetin Mekke'de nazil olan ayeti neshettiğine hükmederiz”³⁷

Mekkîlik ve Medenîlik, genel anlamda teşri tarihini bilmede ve hangi aşamalarda gerçekleştiğini anlamada bize yardımcı olacaktır. İlahi hitabın Mekke ve Medine döneminde hangi konulara yer verdiğini bilmek İslam davetinin gelişim sürecine vakıf olmamızı sağlayacaktır. Bu süreci anlayan, Allah'a davet üslubunda Mekkî ve Medenîlikten faydalanır ve Kur'an'ın üslubundan zevk alır. Davet metodunu muhatabın durumuna ve konumuna uygun olarak oluşturur. Her makama uygun söz vardır. Sözü, muktezayı hale uygun olarak söylemek belagatın temel unsurlarındandır. Kur'an'da Mekkî ve Medenî ayetlerin üslubunun özellikleri, İslam'a davette, muhatabın şahsına uygun bir şekilde hitap etmede yol ve yöntem kazandırır. Onunla ruhunu yüce hikmete uygun olarak tedavi eder. Davetin merhalelerinden her bir merhalesinin kendine has yöntemi ve konusu bulunmaktadır. Ayrıca insanların durumlarının, örf-adetlerinin,

³⁶ Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I/195.

³⁷ Muhammed Hüseyin ez- Zehebî (ö. 1397-1977), *el-Vahy ve'l-Ḳur'ân'ül-Kerîm*, Mektebetü Vehbe, Birinci Baskı, Kâhire, 1986, s. 119.

yaşadıkları çevrenin değişmesiyle hitap da değişmektedir. Bu durum, Kur'an'ın ehli kitaba, münafıklara, müşriklere ve mü'minlere hitabında açıkça ortaya çıkmaktadır.³⁸

Yine sure ve ayetlerin nerede ve ne zaman nazil olduğunu bilmek Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nebevî yaşantısına Kur'an ayetleri bağlamında vakıf olmak demektir. Çünkü Kur'an ayetleri vahyin başlangıcından son ayet inene kadar Mekke ve Medine dönemlerinde, hadiselerle göre İslam davetinin tarihi seyrini takip ederek inmiştir. Kur'an-ı Kerim bu nebevî yaşantıda müracat edilmesi gereken asıl kaynaktır ve bu konudaki rivayet ihtilaflarını da gidermiş olacaktır.³⁹

Surelerin tertibi ya Hz. Peygamber'in surelerin nereye yerleştirileceğini bildirmesiyle ya sahabenin icthadiyla ya da bir kısmı peygamberin belirlemesiyle bir kısmı da sahabenin icthadiyla olduğu bildiren üç farklı görüş bulunmaktadır. Her bir görüşle ilgili çeşitli deliller ileri sürülmektedir.⁴⁰ Her ne şekilde olursa olsun elimizdeki mevcut Mushaf'lar, Hz. Osman döneminde çoğaltılan ve nuzul tertibine göre oluşturulmamış olan İmam Mushaf'taki sure dizilişlerini temel almaktadır. Genellikle tefsirle ilgili eserler de bu tertibi esas alarak kaleme alınmıştır. Ancak son asırlarda Kur'an'ı nüzul tertibine göre tefsir çalışmaları da yapılmaya başlanmıştır. Bu tefsirlerin müelliflerinin amaçlarından biri de Mekke'de indirilen ayet ve sureleri Mekke'deki tarihi bağlamında; Medine'de nazil olan ayet ve sureleri Medine'deki tarihi bağlamında açıklamaktır. Çünkü her ayet evrensel niteliğiyle beraber indirildiği zaman, mekân ve şartların ortaya çıkardığı ihtiyaca cevap olarak gelmiştir.⁴¹ Bu durum Mekkîlik ve Medenîliği, nüzul ortamını ve ayetlerin hangi durumlarda indiğini bilmenin faydasını ortaya koyan düşünceden neşet etmiş isabetli bir yaklaşımdır.

Sure ve ayetlerin Mekkî ya da Medenî olup olmadığını bilmenin önemi ve bazı yararları ifade edildikten sonra hangi surelerin Mekkî; hangilerinin Medenî olduğuna dair diğer bir konuya geçebiliriz.

³⁸ Mennau'l-Kattan, *Mebâhis*, s.59.

³⁹ Mennau'l-Kattan, *Mebâhis*, s.59 vd.

⁴⁰ Bkz. Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, I/195; Subhi Salih, *Mebâhis*, s. 71; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 1985, s. 58; Mehmet Soysaldı, *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Örnek Ofset Matbacılık, Elazığ, 1998, s.60.

⁴¹ Zeki Duman (ö. 1434/2013), *Beyanü'l-Hak*, Fecr Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 2006, s.16.

1.3. Mekkî ve Medenî Sureler

Surelerin Mekkî veya Medenî olduklarının belirlenmesi, çağdaş birtakım çalışmalar dışında⁴² sahabeden gelen rivayetlere dayanmaktadır. Ancak bu rivayetler tam olarak birbiriyle örtüşmemektedir. Bu farklılıklar bazen Mekkî ve Medenî ayetlerin sayısında olurken bazen de surelerin Mekkî veya Medenîliği hususunda olmaktadır. Mekkî ve Medenî sureleri belirlerken bu rivayetlerden yaygın olanlarını vererek bunların farklı yönlerinin neler olduğunu belirleyeceğiz. Böylece Mekkîliği ve Medenîliği hususunda ittifak edilen surelerle ihtilaf edilen surelerin neler olduğu açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Mekkî ve Medenî sureler hakkında verilen rivayetleri tablo halinde vermek, bunların birbiriyle daha kolay kıyaslanmasını sağlayacaktır. Bu nedenle Becelî'nin (ö. 294/907) ve Zerkeşî'nin yer verdiği İbn Abbas rivayeti;⁴³ Beyhakî (ö. 458/1066)'den nakille Suyûtî'nin zikrettiği İkrime rivayeti⁴⁴ ve İbn Nedim'in (ö. 385/995)⁴⁵ verdiği rivayetine göre Mekkî ve Medenî surelerin sayısını ve sıralamasını şu şekilde ele alabiliriz:⁴⁶

1.3.1. Mekkî Sureler

Mekkî surelerle ilgili rivayetleri birlikte değerlendirdiğimizde hem surelerin sıralanışında hem de sayısında birtakım değişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Ancak bu değişiklikler, rivayetler arasında çok büyük farklılıkların olmadığını da ortaya koymaktadır. Örneğin Mekkî surelerin sayısı, Becelî ve Zerkeşî'nin tercihinine göre 85⁴⁷, Suyûtî'nin Beyhakî'den gelen rivayetine göre 82 ve İbn Nedim'in rivayetine göre 85 tanedir:

⁴² Daha önce, Mehdi Bazergan'ın ayetlerin uzunluk ve kısalığına göre nuzul sıralamasını belirlemeye çalıştığını belirtmiştik.

⁴³ Ebû Abdillâh M. Eyyub b. ed- Dureys el-Becelî (ö. 294/907), *Fezâilü'l- Kur'an: ve mâ Ünzile mine'l- Kur'an-i bi Mekke ve mâ Ünzile bi'l- Medine*, (Thk. Urve Bedîr), Darü'l- Fikr, Birinci Baskı, Dımaşk, 1987, s. 33-34; Zerkeşî, *Burhân*, I/193.

⁴⁴ Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî eş-Şâfi (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve ve Ahvalü Sâhibi Şerîa*, (Thk. Abdü'l-Mu'tî Kal'acî), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, VII/142-143; Suyûtî, *İtkân*, I/40.

⁴⁵ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Darü'l-Marife, Beyrut, 1978, s. 37-38.

⁴⁶ Mekkî ve Medenî surelerle ilgili üç rivayetle yetiniyoruz. Başka rivayetler için ayrıca şu esere bakılabilir: Arthur Jeffery (ö. 1379/ 1959), *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancı, Kâhire, 1972, s.10-15.

⁴⁷ Araştırmalarımızın sonucunda, Zerkeşî'nin bu tercihinin Becelî'den nakline dayandığı kanaatine ulaştık. Ancak Zerkeşî'nin bu konuda bir sözüne rastlamadık.

İniş Sırası	Becelî-Zerkeşî	Beyhakî- Suyûtî	İbn Nedim
1	Alak	Alak	Alak
2	Kalem	Kalem	Kalem
3	Müzzemmil	Müzzemmil	Müzzemmil
4	Müddessir	Müddessir	Müddessir
5	Leheb	Leheb	Leheb
6	Tekvîr	Tekvîr	Tekvîr
7	A'lâ	A'lâ	A'lâ
8	Leyl	Leyl	İnşirâh
9	Fecr	Fecr	Asr
10	Duhâ	Duhâ	Fecr
11	İnşirâh	İnşirâh	Duhâ
12	Asr	Asr	Leyl
13	Âdiyât	Âdiyât	Âdiyât
14	Kevser	Kevser	Kevser
15	Tekâsür	Tekâsür	Tekâsür
16	Maûn	Maûn	Maûn
17	Kâfirûn	Kâfirûn	Kâfirûn
18	Fîl	Fîl	Fîl
19	Felak	Felak	İhlâs
20	Nâs	Nâs	Felak
21	İhlâs	İhlâs	Nâs
22	Necm	Necm	Necm
23	Abese	Abese	Abese
24	Kadir	Kadir	Kadir
25	Şems	Şems	Şems
26	Burûc	Burûc	Burûc
27	Tîn	Tîn	Tîn
28	Kureyş	Kureyş	Kureyş
29	Karia	Karia	Karia
30	Kıyâme	Kıyâme	Kıyâme
31	Hümeze	Hümeze	Hümeze
32	Mürselât	Mürselât	Mürselât
33	Kâf	Kâf	Kâf
34	Beled	Beled	Beled
35	Târik	Târik	Rahmân
36	Kamer	Kamer	Cin
37	Sâd	Sâd	Yasin
38	A'râf	Cin	A'râf
39	Cin	Yâsin	Furkân
40	Yâsin	Furkân	Fâtır
41	Furkân	Fâtır	Meryem
42	Fâtır	Taha	Taha
43	Meryem	Vâkıa	Vâkıa
44	Tâhâ	Şuarâ	Şuarâ
45	Vâkıa	Neml	Neml
46	Şuarâ	Kasas	Kasas

47	Neml	İsrâ	İsrâ
48	Kasas	Yûnus	Hûd
49	İsrâ	Hûd	Yûsuf
50	Yûnus	Yûsuf	Yûnus
51	Hûd	Hicr	Hicr
52	Yûsuf	En'âm	Sâffât
53	Hicr	Sâffât	Lokmân
54	En'âm	Lokmân	Mü'minun
55	Sâffât	Sebe'	Sebe'
56	Lokmân	Zümer	Enbiyâ
57	Sebe'	Mü'min	Zümer
58	Zümer	Duhân	Mü'min
59	Mü'min	Fussilet	Fussilet
60	Fussilet	Şûrâ	Şûrâ
61	Şûrâ	Zuhruf	Zuhruf
62	Zuhruf	Câsiye	Duhân
63	Duhân	Ahkâf	Câsiye
64	Câsiye	Zâriyât	Ahkâf
65	Ahkâf	Ğâşiye	Zâriyât
66	Zâriyât	Kehf	Ğâşiye
67	Ğâşiye	Nahl	Kehf
68	Kehf	Nûh	En'âm
69	Nahl	İbrâhim	Nahl
70	Nûh	Enbiyâ	Nûh
71	İbrâhim	Mü'minûn	İbrâhim
72	Enbiyâ	Secde	Secde
73	Mü'minûn	Tûr	Tûr
74	Secde	Mülk	Mülk
75	Tûr	Hâkka	Hâkka
76	Mülk	Meâric	Meâric
77	Hâkka	Nebe	Nebe
78	Meâric	Nâziât	Nâziât
79	Nebe	İnşikâk	İnfitâr
80	Nâziât	İnfitâr	İnşikâk
81	İnfitâr	Rûm	Rûm
82	İnşikâk	Ankebût	Ankebût
83	Rûm		Mutaffifîn
84	Ankebût		Kamer
85	Mutaffifîn		Târık

Beyhakî, Mekke'de inen Fâtîha, A'râf ve Meryem surelerinin, İkrime'den aldığı rivayetten düşmüş olduğunu bildirmektedir.⁴⁸ Bu durumda Beyhakî'nin bu sureleri de Mekkî olarak kabul ettiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla diğer rivayetlerde olduğu gibi bu

⁴⁸ Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, VII/143; Süyûtî, *İtkân*, I/41.

grupta verilen Mekkî surelerin sayısı da 85 olmaktadır. Böylece üç grupta yer alan Mekkî surelerin sayısı eşitlenmektedir.

Hem Becelî-Zerkeşî'nin İbn Abbas'tan naklettikleri, hem de İbn Nedim'in kitabında yer verdiği rivayete göre Mutaaffî'nin suresi, Mekkî iken; Beyhakî-Suyûtî'nin İkrime'den naklettiği rivayete göre bu sure Medenî'dir ve orada inen ilk suredir.

Zerkeşî, Mekke'de inen son ayetin hangisi olduğu ile ilgili üç farklı görüş vermektedir: Bunlardan İbn Abbas'a göre Mekke'de son inen ayet, Ankebût; Dahhâk ve Ata'ya göre Mü'minûn; Mücahid'e göre ise Mutaaffî'nin suresidir.⁴⁹

1.3.2. Medenî Sureler

Yukarıda zikrettiğimiz aynı eserlerde geçen Medenî surelerle ilgili rivayetler de aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Mekkî surelerde olduğu gibi Medenî surelerde de verilen rivayetlere göre hem sırası hem de sayısı bakımından bazı değişiklikler olduğu görülmektedir: Becelî-Zerkeşî rivayetine göre 28, Beyhakî-Suyûtî rivayetine göre 29, İbn Nedim'in rivayetine göre ise 26 tane Medenî sure bulunmaktadır. Bunların söz konusu rivayetlere göre sıralanışı şöyledir:

İniş Sırası	Becelî-Zerkeşî	Beyhakî-Suyûtî	İbn Nedim
1	Bakara	Mutaaffî'nin	Bakara
2	Enfâl	Bakara	Enfâl
3	Âl-i İmrân	Âl-i İmrân	Âl-i İmrân
4	Ahzâb	Enfâl	Mümtehhine
5	Mümtehhine	Ahzâb	Nisâ
6	Nisâ	Mâide	Zilzâl
7	Zilzâl	Mümtehhine	Hadîd
8	Hadîd	Nisâ	Muhammed
9	Muhammed	Zilzâl	Ra'd
10	Ra'd	Hadîd	İnsân
11	Rahmân	Muhammed	Talâk
12	İnsân	Ra'd	Beyyine
13	Talâk	Rahmân	Haşr
14	Beyyine	İnsân	Nasr
15	Haşr	Talâk	Nûr
16	Nasr	Beyyine	Hac
17	Nûr	Haşr	Münafikûn

⁴⁹ Zerkeşî, *Burhân*, I/194.

18	Hac	Nasr	Mücadele
19	Münafikûn	Nûr	Hucurât
20	Mücadele	Hac	Tahrîm
21	Hucurât	Münafikûn	Cuma
22	Tahrîm	Mücadele	Teğâbün
23	Saf	Hucurât	Saf
24	Cuma	Tahrîm	Fetih
25	Teğâbün	Saf	Mâide
26	Fetih	Cuma	Tevbe
27	Tevbe	Teğâbün	
28	Mâide	Fetih	
29		Tevbe	

Mekkî ve Medenî surelerle ilgili tabloları incelediğimizde Beyhakî-Suyûtî'nin verdiği rivayette, -yukarıda belirttiğimiz, Beyhakî'nin İkrime rivayetinden düşmüş dediği Fâtiha, A'râf ve Meryem sureleriyle birlikte- 114 surenin tamamı yer almaktadır. Becelî-Zerkeşî'nin verdiği İbn Abbas'tan gelen rivayette Fâtiha suresi ne Mekkî ne de Medenî sureler içinde bulunmaktadır. Yine İbn Nedim'in verdiği rivayette, Fâtiha ve Ahzâb sureleri yer almamakta ve toplam 112 sure bulunmaktadır. Fâtiha suresinin İbn Abbas ve İbn Nedim'in rivayetinde yer almaması Mekkî mi Medenî mi olduğu hakkında ihtilaf bulunmasına bağlanabilir. Ancak, Ahzap suresinin İbn Nedim'in listesinde bulunmamasının geçerli bir nedenini bulamadık.⁵⁰ Öte yandan, İbn Nedim'in rivayetinde Rahmân suresi diğer iki rivayetten farklı olarak Mekkî sureler içerisinde yer almaktadır.

1.3.3. Mekkî ve Medenîliği İhtilafı Olanlar

Yukarıdaki tablolarda verilen rivayetlerde Mekkî ve Medenîliği hususunda ihtilaf bulunanlardan bir kısmı gözükmektedir. Bunlarla birlikte Mekkîliği ve Medenîliği konusunda ihtilaf edilen surelerin tamamı şunlardır: Fâtiha, Ra'd, Rahmân, Saf, Teğâbün, Muttaffîn, Kadir, Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felak ve Nâs.⁵¹

Mekkîliği ve Medenîliği noktasında ihtilaf edilen bu surelerden sadece Rahmân ve Muttaffîn sureleri tabloda ihtilafı olarak gözükmektedir. Fâtiha suresine dair Beyhakî'nin değerlendirmesini de yukarıda zikretmiştik. Buna göre Fâtiha suresinin de

⁵⁰ Tahminimize göre rivayet edilirken unutulma gibi herhangi bir sebeple düşmüş olabilir.

⁵¹ Zerkanî, *Menâhilü'l-İrfân*, s.191.

nerede indiğinin ihtilaflı olduğu ortaya çıkmaktadır. Rahmân, Mutaffîfîn ve Fâtiha sureleri dışında kalan ve nerede indiğı hakkında ihtilaflı rivayetler bulunan surelerin - Ra'd, Saf, Tegâbün, Kadir, Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felak ve Nâs- yukarıdaki tabloda verdiğimiz rivayetlerde Mekkîliği ve Medenîliği hususunda ittifak bulunmaktadır: Bu surelerden Ra'd, Saf, Tegâbün, Beyyine ve Zilzâl sureleri tabloda verilen rivayetlere göre Medenî; Kadir, İhlâs, Felak ve Nâs sureleri ise Mekkî olduğı gözükmemektedir.

Tezimizde örnek olarak aldığımız itaat ve ittiba kavramları, Mekkî ve Medenî ayrımında, tabloda vermiş olduğumuz İbn Abbas'tan gelen Becelî-Zerkeşî, İkrime'den gelen Beyhakî-Suyûtî ve İbn Nedim rivayetlerinin tamamına uymaktadır. Çünkü bu rivayetlerde ittifak edilen surelerde itaat ve ittiba kelimeleri kullanılmış iken ihtilaf edilen surelerde - Rahmân, Mutaffîfîn ve Fâtiha- kullanılmamıştır.

1.3.4. Mekkî ve Medenî Surelerin Özellikleri

Buraya kadar Mekkî ve Medenî surelerin hangileri olduğı belirlenmeye çalışıldı. Şimdi de Mekkî ve Medenî sureleri birbirinden ayıran özelliklerin neler olduğı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bilindiğı gibi Mekkî sure ve ayetlerin muhatabı Mekke halkı; Medenî surelerin muhatabı ise Medine halkı idi. Mekke halkı ile Medine halkı arasında dini, sosyo kültürel ve ekonomik açıdan farklılıklar söz konusuydu. Vahyin Muhatapları olan Mekke ve Medine halklarının bu değişik yapıları, kendilerine hitap eden vahyin hem içerik hem de üslubu açısından farklılaşmasına neden oldu. Bu farklılıklar, Mekkî ve Medenî ayetlerin konu bakımından özellikleri ve üslup bakımından özellikleri başlığı altında incelenmeye çalışılacaktır. Çünkü Mekkî ve Medenî ayetler hem içermiş oldukları konular hem de bu konuların sunuluşunu oluşturan üslup özellikleri yönüyle farklılıklar içermektedir.

1.3.4.1. Konusu Bakımından Mekkî ve Medenî Ayetlerin Özellikleri

Mekkî ayetler konu/içerik bakımından şu özelliklere sahiptir:

1- Bakara sûresi dışında peygamberlerin ve geçmiş milletlerin kıssalarını içeren sureler Mekkî'dir.

2- Bakara sûresi dışında içerisinde Hz. Âdem ve İblis kıssalarını içeren her sure Mekkî'dir.

3- İçinde secde bulunan her sure Mekkî'dir.

4- Allah'a ve ahiret gününe inanmaya davet eden ve cennet ve cehennem tasvirinde bulunan ayetler genellikle Mekkî'dir.

5- Yüce ahlaka ve iyilik üzere istikamete tutunmaya davet eden ayetler genellikle Mekkî'dir.

6- Müşriklerle mücadele eden ve onların düşüncelerinin basitliğini ortaya koyan ayetler genellikle Mekkî'dir.⁵²

Söz konusu özellikler genellikle istisnalar içermektedir. İstisnaları çok nadir olanlar belirtilmiştir. Ancak istisnalar daha fazla ise bunlar belirtilmemiş yaygın olan özellikler olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda bu özellikleri Subhi Salih (ö. 1407/1986) değerlendirirken kesin olanları ve yaygın olanları birbirinden ayırmaktadır. O, yukarıda verilenlerden ilk üçünü kesin; son üçünü ise yaygın olan özellikler olarak görmektedir.⁵³

Medenî ayetler konu/içerik bakımından şu özelliklere sahiptir.

1- Cihadın zikredildiği ve cihad hükümlerinin açıklandığı sureler Medenî'dir.

2- Hadlerle ve mirasla ilgili hükümlerin konu edinildiği, toplumsal ve devletlerarası hukuktan bahseden sureler Medenî'dir.

3- Ankebut sûresi dışında münafıklardan bahseden sureler Medenî'dir. Ancak bu surenin ilk on bir ayeti münafıklardan bahsettiği halde Mekkî'dir.

4- Ehli kitapla mücadele etmeyi konu alan ve onların dinleri hususunda katı olmamaya davet eden sureler Medenî'dir.

5- Hukuki meseleleri konu alan sureler genellikle Medenî'dir.⁵⁴

⁵² Zerkeşî, *Burhân*, I/188-189; Süyûtî, *İtkân*, I/69; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.183.

⁵³ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.183.

⁵⁴ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.183.

1.3.4.2. Üslubu Bakımından Mekkî ve Medenî Ayetlerin Özellikleri

Hurufu Mukatta: Zerkeşî hurufu mukattanın geçtiği ayetlerin Mekkî olduğunu söylemiş ancak Bakara, Âl-i İmrân surelerini bundan istisna etmiştir. O, Ra'd sûresinin de ihtilafli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵ Suyûtî bu görüşü Câberî'nin görüşü olarak vermiştir. Ancak Zerkeşî'den farklı olarak Ra'd sûresi de Bakara ve Âl-i İmrân sûresi gibi istisna edilmiştir.⁵⁶ Bu durum Suyûtî tarafından Ra'd sûresinin Medenî olarak kabul edildiğini göstermektedir.

“Kellâ” Lafzı: İçerisinde kella lafzı bulunan surelerin tamamı Mekkî'dir. Bu lafız Kur'an'ın sadece son yarısında geçmektedir. Suyûtî, Dîrînî'nin “Bilesinki Medine'de kella ile başlayan ayet inmemiştir. Kur'an'ın yarısından fazlasında kella gelmemiştir.” dediğine dair bir şiirini nakletmektedir.⁵⁷ Yine Suyûtî, bunun hikmeti hakkında, Ammânî'nin şu açıklamasını zikretmektedir: Kur'an'ın son yarısı Mekke'de nazil olmuştur. Mekkelilerin çoğu da zalim olduğundan onları tehdit etmek, onlara karşı sert olmak ve onların yaptıklarını inkâr etmek için, Kur'an'ın birinci yarısının aksine, Mekkî ayetlerde tekrar edilmiştir. Kur'an'ın ilk yarısı için buna ihtiyaç yoktu. Çünkü Yahudiler zayıftı.⁵⁸

Yemin Üslubu: Subhi Salih yemin üslubunu Mekkîliği Medenîlikten ayıran kesin alametlerden olmadığını ancak Medenî surelerde çok rastlanmayan alametlerden olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹

Secde İfadesi: İçerisinde secde ifadesi geçen surelerin Mekkî olduğu belirtilmektedir. Secde ifadesi, sureleri Mekkî ve Medenî olarak ayırmada kesin olan kriterlerden biri olarak geçmektedir.⁶⁰

Hitap Sözcükleri: “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” (Ey insanlar) hitabını içeren surelerin Mekkî; “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” (Ey iman edenler) hitabını içerenlerin ise Medenî olduğu rivayetlerde geçmektedir.⁶¹ Ancak bu rivayetin her sure için geçerli olmadığı belirtilmektedir. Mesela Hac sûresinin geçen “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ

⁵⁵ Zerkeşî, *Burhân*, I/188.

⁵⁶ Suyûtî, *İtkân*, I/70.

⁵⁷ Suyûtî, *İtkân*, I/70.

⁵⁸ Suyûtî, *İtkân*, I/70.

⁵⁹ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.183.

⁶⁰ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.181.

⁶¹ Zerkeşî, *Burhân*, I/190; Suyûtî, *İtkân*, I/69.

⁶¹ Bakara, 2/21.

”تُفْلِحُونَ“ ayeti⁶² ”يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا“ hitabını içermesine rağmen Mekkî bir surede yer almaktadır.⁶³ Zerkeşî, bu kuralı şöyle değerlendirmektedir: Bu söz mutlak olarak alınır, bakmak gerekir. Çünkü Bakara sûresi Medenî’dir ve “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي ”⁶⁴ ve “خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ”⁶⁵ ayetlerini içermektedir. Yine Nisâ sûresi Medenî’dir ve “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي ”⁶⁶ ve “إِنْ يَشَأْ يُدْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى ذَلِكَ ”⁶⁷ ayetlerini içermektedir. Ayrıca Hac sûresi Mekkî’dir ve içerisinde “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ” ifadesinin geçtiği ayet⁶⁸ bulunmaktadır. Eğer âlimler genel olanı kastetmişlerse bu doğrudur. Zerkeşî bununla ilgili olarak Talib el- Mekkî’nin şu değerlendirmesini de paylaşmaktadır: Bu görüş çoğu kez böyle ise de geneli için geçerli değildir. Çünkü Mekkî surelerin çoğunda “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا“ hitabı bulunmaktadır.⁶⁹ Bu nedenle ulema yukarıdaki değerlendirmeleri yaparak bu kuralı şöyle tanzim etmiştir: Hac sûresi hariç ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ“ (Ey insanlar) hitabını içeren “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا“ (Ey iman edenler) hitabını içermeyen sureler Mekkî’dir.⁷⁰

Ayetlerin Kısallığı ve Uzunluğu: Mekkî sure ve ayetler genellikle kısa, veciz, hareketli bir anlatım ve ses ahengine sahiptir. Buna mukabil Medenî surelerin çoğu uzun ve genellikle ayetleri de uzundur. Anlatımda itnâb söz konusudur.⁷¹

2. SEMANTİK

Şu ana kadar Mekkîlik ve Medenîlik konusuna –tezimizle ilgisi çerçevesinde- değindik. Bunu ifade ederken, iç ve dış bağlamın önemini de vurgulamıştık. Bu bağlamda, semantik yöntemin Mekkîlik ve Medenîlik konusuyla belli oranda etkileşim içerisinde olduğunu düşünmekteyiz. Bu etkileşimin bir örnek üzerinde incelenmesinin, Kur’an

⁶² Hac, 22/ 77.

⁶³ Süyûtî, *İtkân*, I/69; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.182.

⁶⁴ Bakara, 2/ 21.

⁶⁵ Bakara, 2/ 168.

⁶⁶ Nisâ, 4/ 1.

⁶⁷ Nisâ, 4/133.

⁶⁸ Hac, 22/ 77.

⁶⁹ Zerkeşî, *Burhân*, I/191.

⁷⁰ Zerkeşî, *Burhân*, I/181; Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.182.

⁷¹ Subhi Sâlih, *Mebâhis*, s.184. Mehdi Bazerga’nın sadece bu kuralı dikkate alarak ayetlerin nuzul sıralamasını bulmaya çalıştığına dair daha önce bilgi verilmişti.

ilimlerine katkısının olacağı kanaatindeyiz. Bu örnek, çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ve ilerleyen bölümlerde ele alacağımız “itaat ve ittiba kavramları”dır.

Burada, önce metinleri anlamada bir yöntem olarak kullanılan semantik ilminden ne anlaşıldığını ve Kur’an çalışmalarında nasıl kullanıldığını ortaya koyacağız. Daha sonra semantik yöntemiyle Ulûmu’l-Kur’an’ın önemli bir konusu olan Mekkîlik ve Medenîlik ilmi arasındaki ilişki üzerinde duracağız.

2.1. Semantiğin Mahiyeti

Türkçeye “anlambilim” olarak çevrilen semantik, yunanca “semantikos” kökünden türemiş ve literatüre Michel Breal’in (ö. 1334/1915) “Essai de Semantique” eseriyle girmiştir.⁷² Anlam çalışma ve araştırmalarına işaret etmek için kullanılan⁷³ bir terim olan semantik, sözlük anlamı bakımından manalı, manidar gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁴ Bu sözlük anlamından esinlenerek ifade edilen “semantik ilmi”nin birbirinden ufak değişikliklerle pek çok tanımını görmekteyiz. Örnek olarak, Charles Morris (ö.1399/1979), semantiği, “kelimelerle bu kelimelerin temsil ettikleri anlamların arasındaki ilişkinin incelenmesi”⁷⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Yine, semantiği Kur’an-ı Kerim’i anlamada bir yöntem olarak uygulayan ve bu yöntemi kullanmada öncü şahsiyetlerden biri olan İzutsu’nun tanımı ise, “Bir dilin anahtar terimleri üzerindeki tahlili bir çalışmadır”⁷⁶ şeklindedir. Semantiğin tarihsel gelişimi ile ilgili aşağıda verilen bilgiler, bu alanda çalışan her bilim adamının bu bilimden tam olarak aynı şeyleri anlamdıklarını göstermektedir.

Her kavram gibi semantiğin, günümüzde kullanıldığı anlama gelinceye kadar geçirmiş olduğu bir tarihi süreç söz konusudur: Semantiğin kökleri, anlambilim konularını da içeren, bir takım anlambilim sorunlarının ele alındığı eski Hint ve Yunan’a kadar gitse de⁷⁷ bağımsız bir bilim haline gelmesi çok eski değildir. Semantik, ilk baskısı 1897 de yapılan Fransız dilci Michel Breal’in yukarıda bahsedilen “Essai de Semantique” adlı

⁷² Alfred Korzybski (ö. 1369/1950), *Science and Sanity*, Institute of General Semantic, Beşinci Baskı, New York, 1994, s. 19.

⁷³ Palmer, *Semantik*, s. 11.

⁷⁴ Alfred Korzybski, *Science and Sanity*, s. 19. Ayrıca bkz. Ahmet Çelik, *Kur’an Semantiği Üzerine*, Ekev Yayınevi, Erzurum, 2002, s.2.

⁷⁵ John C. Condon, *Kelimelerin Büyülü Dünyası- Anlambilim ve İletişim*, (Çev. Murat Çiftkaya), İstanbul, 1995, s.13.

⁷⁶ Toshihiko Izutsu (ö. 1413/ 1993), *Kur’an’da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 15.

⁷⁷ Doğan Aksan(ö. 1431/2010), *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, III/142.

eseriyle yeni ve ayrı bir bilim dalı haline gelmiştir.⁷⁸ O, semantiği çalışmalarında anlambilim olarak ele almış,⁷⁹ anlamın tarihsel değişimi –tarihsel semantik- ile ilgilenmemiş⁸⁰ dilin düşünsel yasaları, sözcüklerin anlamlarının nasıl yerleştiği ve sözdiziminin nasıl oluştuğu gibi konular üzerinde çalışmıştır. Sonra Ferdinand de Saussure (ö. 1331/1913) ile semantikte çok kullanılan “dilbilimde artsüremlilik ve eşsüremlilik” ayrımı⁸¹ yapılmış ve bu kavramlar tanımlanmış,⁸² aynı zamanda da dilsel gösterge⁸³ ve dilbilimde bütünlük (dizge) anlayışı yerleşmiştir.⁸⁴ Daha sonra Semantik, dili kullanma ve dile tepki verme biçimlerinin incelenip arındırılması yoluyla insanın düşüncelerini kuşaktan kuşağa aktarma yeteneğini geliştirmeyi amaçlayan ve “genel anlambiliminin” kurucusu olan⁸⁵ Alfred Korzybski (ö. 1369/1950) tarafından yazılan, *Science and Sanity (Bilim ve Akıllılık)*⁸⁶ adlı kitabıyla ile çok geniş bir çerçeve kazanmış ve dilin gerçeğe ilişkisinden ruh ve sinir hastalıkları konularına kadar birçok konuyla ilişkilendirilmiştir.⁸⁷ Semantiğin ilk ortaya çıkışına dair bu tarihsel gelişim bilgilerinin yanında son zamanlarda bu alanda daha fazla çalışmalar yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalar, hem semantiğin ana vatanı olan batı ülkelerinde hem de semantiği Kur’an’ı anlamada yöntem olarak kullanmak isteyen İslam ülkelerinde yaygınlık kazanmıştır.

Bu alanda söz sahibi olan bilim adamlarının bir kısmı semantiğin, kelimelerin tarihi süreç içerisindeki serüvenini, zaman içerisinde anlam genişlemesi veya daralması neticesinde değişmesini konu alan “tarihsel semantik” olması gerektiğini söylerken, diğer bir kısmı ise bizzat dilin kendisini konu alan dilbilimsel semantikle ilgilenmesi gerektiğini söylemektedir.⁸⁸

Semantiğin “tarihsel semantik”le değil de “dilbilimsel semantik” dediğimiz semantikle ilgilenmesi gerektiğini “Semantik” adlı kitabında Palmer şu şekilde belirtmektedir:

⁷⁸ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III/144.

⁷⁹ Palmer, *Semantik*, s. 12.

⁸⁰ Frank R. Palmer, *Semantik*, (Çev. Ramazan Ertürk), Kitabiyat, Ankara, 2001, s.12.

⁸¹ Saussure’den önce birçok düşünür anlam ve anlam değişimleri üzerinde yoğunlaşmış özellikle de bu değişimlerin nedenleri üzerinde durmuşlar böylece artzamanlı çalışmışlarla farklı dillerdeki anlam değişimlerini belirlemişlerdir. Konuyla ilgili olarak bkz. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III/144.

⁸² Ferdinand de Saussure (ö. 1331/1913), *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev. Berke Vardar), Multilingual, İstanbul, 1998, s. 141-152.

⁸³ Dilsel gösterge “bir gösteren ile bir gösterilenin birleşiminden kaynaklanan bütündür. Gösteren genel olarak işitimi imgesinin gösterilen ise kavramın karşılığıdır.” Konu için bkz. Jean Perrot(ö. 1434/2012), *Dilbilim*, (Çev. Emel Ergun), İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1998, s.100.

⁸⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III/144.

⁸⁵ “Alfred Korzybski”, *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, 1986, XII/544.

⁸⁶ Bu eser 1933 yılında yayınlanmıştır.

⁸⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, III/145.

⁸⁸ Palmer, *Semantik*, s.26.

“Maalesef, anlamın tarihsel değişimiyle ilgilenen uzmanlar, net hiçbir semantik teorileri olmadığı için, ... muğlak ifadeler ortaya koyma alışkanlığına düşmüşlerdir. Bana öyle geliyor ki, sadece bu bile, bu ölçüdeki bir kitapta sinkronik meseleler üzerine yoğunlaşmak için yeterli bir nedendir.”⁸⁹

Semantiğin “tarihsel semantik”le veya “dilbilimsel semantik”le mi ilgili olduğu noktasında farklı görüşler olmasına rağmen her iki görüşü birleştiren, bu şekilde kapsayıcı bir yaklaşımda bulunanlar da vardır. Bunlardan biri olan Seassure (ö. 1331/1913), semantiği diachronic (artsüremlî) ve synchronic (eşsüremlî) olarak iki bölümde incelemiş ve her iki bölümü semantiğin içerisinde mütâlâ etmiştir. Semantiğin içerisinde değerlendirilen söz konusu iki bölüm dilbilimciler tarafından genellikle kabul edilmektedir.⁹⁰

Artsüremlî semantik (diachronic) bilimi, dilin anlamla ilgili olaylarını tarihî değişme ve gelişme süreci içinde ele almaktadır. Dilin belirli bir zaman kesitindeki durumunu tarihî değişme ve gelişmelere girmeden inceleyen anlam bilimi dalı eşsüremlî (synchronic) adını alır. Bu dalda, dilin kelimeleri; anlamları, kavram alanları ve kapsamları ile eş anlamlılık, çok anlamlılık, eş seslilik vb. açılardan ele alınmaktadır.⁹¹

Semantiğin Kur’an-ı Kerim’i anlamada bir yöntem olarak kullanılması, semantiğin hem “tarihsel semantik” hem de “dilbilimsel semantik” bölümlerinden her ikisiyle örtüşmektedir.

Semantiği Kur’an-ı Kerim’i anlamada bir yöntem olarak uygulayan ve bu yöntemi kullanmada öncü şahsiyetlerden biri olan İzutsu’nun tanımıyla, semantiğin, bir dildeki anahtar terimlerin tahlili çerçevesinde yapıldığını⁹² yukarıda belirtmiştik. Bu tanım hem “tarihsel semantik” hem de “dilbilimsel semantik” kapsamında yapılan çalışmaları semantiğin içine dâhil etmiştir. O, semantiğin her iki bölümü hakkında da değerlendirmeler yapmış ve bunlarla ilgili örnekler vermiştir.⁹³ Kendisinden sonra gelen ve Ku’ran’da semantik tahlile dayalı çalışma yapanlar genelde onun takip ettiği bu yönetime bağlı kalmışlar ve buna uygun araştırmalar yapmışlardır.

⁸⁹ Palmer, *Semantik*, s.26.

⁹⁰ Palmer, *Semantik*, s. 25.

⁹¹ Bu konunun alanımızla ilgisine bir örnek verecek olursak: Herhangi bir kavramın mesela sahabe döneminde kullanılan diğer kavramlarla ilişkisinin incelenmesi, synchronic; cahilye dönemindeki kullanımlarıyla karşılaştırılması ise diachronic çalışma yöntemini ifade eder.

⁹² İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s.15.

⁹³ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s.36-41.

Izutsu ve Seassure gibi “tarihsel semantik” ve “dilbilimsel semantik” arasında ayırım yapmayanlar, her iki semantik alanının birbiriyle zıt olmadığını aksine birbirini tamamladığını ileri sürmektedirler. Çünkü “dilbilimsel semantik” olmadan bir “tarihsel semantik” çalışmasının olamayacağı aşikârdır. Yani tarihin farklı kesitlerinde dilin durumu hakkında bir çalışma yapılmadan iki farklı tarihteki bir dili karşılaştırmak olanaksızdır. Semantiğin Kur’an-ı Kerim’e uygulanmasında da bu durumdan yararlanıldığı yapılan çalışmalardan anlaşılmaktadır.

Konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması nedeniyle Kur’an’da semantik çalışmalara bazı örnekler vermek yerinde olacaktır: Izutsu, akıl kelimesinin İslam öncesi dönemde insanın değişen durumlarda gösterdiği “pratik zekayı” ifade ettiğini, akıllı adam nitelemesinin de en beklenmedik olaylar karşısında dahi bir yolunu bulup tehlikeden kendini kurtaran adam için kullanıldığını; fakat Kur’an’da bu kelimenin, insanı Allah’ın ayetlerini anlamaya muktedir kılan “insan yeteneğini” ifade ettiğini belirtmektedir.⁹⁴ Bu örnekten anlaşılmaktadır ki iki farklı tarihsel zamana işaret eden İslam öncesi dönemde ve Kur’an’da “akl”ın ne ifade ettiğinin araştırılması “dilbilimsel semantik”; daha sonra “akl”ın bu iki farklı zamanda elde edilen anlamlarının karşılaştırılması ise “tarihsel semantik” adını almaktadır. Dolayısıyla tarihsel semantik, dilbilimsel semantiğe muhtaçtır.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, genelde semantiğin Kur’an-ı Kerim’in anlaşılmasında bir metod olarak kullanılması, Kur’an’daki terimlerin İslam öncesi cahiliye dönemindeki anlamlarının ve neleri çağrıştırdıklarının İslam geldikten sonra oluşan anlam örgüsüyle karşılaştırılması şeklinde cereyan etmektedir. Bu şekilde, Arap toplumunun daha önce kullanmış olduğu dilin incelenmesiyle ilahi mesajın nasıl yeni bir perspektif kazandığı veya ilahi kelamın bütünlüğü içerisinde aynı kavramların nasıl yeni bir semantik içeriğe büründüğü ortaya konmaktadır.

Semantiğin Kur’an’ı anlamada bir yöntem olarak uygulanması üzerine yukarıda verilen örnekler, bu metodun köklerinin İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren yapılan çalışmalarla örtüştüğünü göstermektedir. Zira Kur’an’ın yorumu üzerinde çalışan ulema zaman zaman cahiliye döneminde kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını araştırmışlardır. Böylece cahiliye dönemi dili ile Kur’an dilini anlamaya ve bazen de aralarındaki farklılıkları göstermeye çalışmışlardır. Ahmet Çelik’in *Kur’an Semantiği*

⁹⁴ Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 61.

Üzerine adlı eserinde bu duruma değinmiştir. O, eserini İslam öncesi dilin ve Kur'an dilinin farklılığı üzerine temellendirerek İbn Faris'in bu konudaki görüşüne yer vermiş, dil bilginleri ve tefsir yorumcuları bazı kelimelerin Kur'an'ın nüzulünden önce cahiliye şiirinde Kur'an'da kullanıldıkları manalardan farklı kullanıldıklarını sezerek, kelimelerin lügat manalarıyla ıstılah manalarının arasını ayırıp; bu, lügat manası şu da İslami manası şeklinde izah etmeye çalışmış olduklarını belirtmiştir.⁹⁵

Semantik metodun köklerinin İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yapılan çalışmalarla örtüştüğüne dair bu bilgilerle, Mekkî ve Medenîlikle semantiğin ilişkisi konusuna geçebiliriz.

2.2. Semantiğin Mekkîlik ve Medenîlikle İlişkisi

Daha önceki sayfalarda da bahsedildiği gibi, semantik, bir dilin bir dönemdeki kesitinde incelenmesi veya dilin farklı dönemlerdeki karşılaştırılması şeklinde uygulanmaktadır. Bu durum genellikle Kur'an araştırmalarında İslam öncesi ve nüzul süreci şeklinde iki kesit üzerinde vuku bulmaktadır. Ancak biz nüzul sürecinin de, semantik bakış açısıyla da, iki dönem halinde ele alınabileceğini düşünüyoruz. Çünkü bu süreç farklı iki dönemden oluşmaktadır ve bu dönemlerin her birinin kendine has özellikleri vardır. Bu özellikler de semantik çerçeveyi etkilemektedir.

Hiz. Muhammed (s.a.v.)'in Mekke'den Medine'ye hicreti, kendisine inen vahyin özü aynı kalmakla birlikte, birçok açıdan içerik, üslup, vs. konularında değişikliklere uğramasına neden olmuştur.⁹⁶ Medine'de inen ayetlerde gördüğümüz bu değişikliğin temelinde vahye muhatap olan toplumun farklılaşması yatmaktadır. Mekke toplumu ile Medine toplumu ekonomik faaliyetlerden dini çeşitliliğe kadar birçok noktada birbirinden farklılık göstermekteydi.⁹⁷

⁹⁵ Çelik, *Ku'ran Semantiği Üzerine*, s.8.

⁹⁶ Mekkî ve Medenî ayetlerin birbirinden farklı yölerini oluşturan özelliklerden bir kısmı, "Mekkî ve Medenî surelerin özellikleri" başlığında verilmiştir.

⁹⁷ Medine ve Mekke arasındaki farklılıklarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah (ö. 1423/ 2002), *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, Beşinci Baskı, İstanbul, 1993, I/18-23. Ayrıca Mekke ve Medine'nin ekonomik sosyal yapılarıyla ilgili olarak bkz. İbrahim Görener, *Jesus and Muhammed as Charismatic Leaders*, İnsan Publications, İstanbul, 2008, s. 59-70.

Ekonomik olarak Mekke tarıma elverişli değildi.⁹⁸ Bu nedenle Mekke’de ticaret yaygınlaşmıştı.⁹⁹ Mekkeliler Şam’a, Yemen’e ticari kervanlar düzenleyip Mekke’den götürdükleri eşyaları pazarlıyor; oralardan getirdikleri malları da Mekke’de satarak kazanç elde ediyorlardı. Hac mevsiminde başka ülkelerden gelenler de bu ticari faaliyetlere canlılık kazandırıyorlardı.¹⁰⁰ Buna mukabil topraklarının ve ikliminin elverişli olması nedeniyle Medine’de tarım¹⁰¹ başat geçim kaynağı olmuştur.

Dini açıdan da Mekke ve Medine toplumları birbirinden farklıydılar. Mekke’de Müslümanların karşısında genellikle puta tapan müşrikler bulunmaktaydı.¹⁰² Medine’de ise Müslümanların karşısında müşrikler, Yahudiler ve Hristiyanlar¹⁰³ yer almaktaydı. Zamanla islamın güçlenmesi ile birlikte kalbiyle inanmadığı halde iman ettiklerini söyleyen münafıklar da ortaya çıktı.¹⁰⁴ Bu nedenledir ki Mekkî ayetlerde daha çok müşrikler ve onların durumlarının; Medenî ayetlerde ise münafıklar, Yahudiler ve Hristiyanlarla ilgili temaların yer aldığını görmekteyiz.

Öte yandan sosyal yaşantıda da farklılıklar söz konusuydu. Mekkelî Müslümanlar Medine’ye hicret ettiklerinde Medineli Müslümanlarla birlikte büyük bir güç haline geldiler. Bu durum onların Hz. Muhammed (s.a.v.) öncülüğünde siyasal bir otorite olmalarına imkan verdi ve Medine’de, Medine devleti ortaya çıkmış oldu. Böylece Mekke’den farklı olarak Hz. Muhammed (s.a.v.), peygamberliğin yanında devlet başkanı olarak da bazı tasarruflarda bulunmaya başladı. Bütün bu değişikliklerin hem vahyin konusuna hem de konuların mazrufu mahiyetinde olan dilin üslubuna yansıdığını görmekteyiz. Vahyin tamamlandığı dönemden başlayarak günümüze kadar Mekkî ve Medenî ayetlerine atfedilen önem bunun en bariz kanıtıdır. Çalışmamızın başlarında da belirttiğimiz gibi, ayetlerin Mekke’de ve Medine’de hangi bakımlardan değişiklik taşıdıkları, Kur’an ilimlerinin ilgi alanı içerisinde yer almaktadır. Ancak, semantik ilmi ile bağlantılı olarak, bu iki dönemin incelenmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz.

⁹⁸ Kur’an Mekke’yi “ekin bitmez bir vadi” olarak (İbrahim, 14/37) olarak nitelendirmektedir. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, “Mekke”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003, XXVIII/555.

⁹⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/57; Nebi Bozkurt, “Mekke”, XXVIII/556.

¹⁰⁰ Mekke ile ilgili için bkz. Hasan İbrahim Hasan (ö. 1388/1968), *İslam Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yayınevi, İkinci Baskı, 1987, I/83-85; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/24-26. Ayrıca Kur’an’ın 106. suresi olan Kureş suresine bakılabilir.

¹⁰¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/187; Nebi Bozkurt “Medine”, XXVIII/305.

¹⁰² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/72.

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/183-200.

¹⁰⁴ Münafıklarla ilgili Medine’de inen birçok ayet bulunmaktadır (Al-i İmran, 3/167; Nisa, 4/13). Hatta Münafıklardan bahseden ismini ilk ayetinde geçen Münafikun kelimesinden alan bir sure vardır (Munafikun, 63).

Dolayısıyla, sadece semantik veya sadece Mekkilik-Medenilik ile ilgili çalışmalar yanında, bu iki yöntemin de bir arada ele alınması, yeni imkânlar sunacak kabiliyettedir.

Mekkî ve Medenîliği bilmenin, ayetlerin *genel dış bağlamı*yla ilgili bir durum olduğunu ifade etmiştik. Genel dış bağlam şeklinde ifade etmemizin sebebi, Mekkilik ve Medenîliği sebep-i nüzul gibi daha *özel dış bağlamı* olan Kur'an ilimlerinden ayırmaktır. Mekke ve Medine toplumunu oluşturan din, siyaset, ekonomi vb. durumlar, sadece bireyleri değil tüm toplumu etkileyen alanlar oluşturmıştır. Bu alanlarda Mekke ve Medine toplumu kendilerine has bir yaşantı ve anlayışa sahiptiler. Her iki toplumun psiko-sosyal ve ekonomik yaşantı şekli bu dönemlerde nazil olan ayetlere hem içerik hem de üslup olarak yansımıştır. Bu yüzden Mekkilik ve Medenîlik genel dış bağlamla ilgilidir. Bağlam ise synchronic (eşsüremlî) semantiğin inceleme alanlarından biridir.¹⁰⁵ Bağlamla ilgili semantikçilerin bakış açısı ise, bağlamın müphemliği giderdiği yönündedir.¹⁰⁶ Gerçekten de sure veya ayetlerin Mekkî ve Medenî olduğunu bilmek, ayetlerde anlaşılması zor kelimeleri veya ifadeleri anlamamıza katkı sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında semantik ve Mekkilik-Medenîlik konusunun birbiriyle ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Mekkilik-Medenîlik ilmi ve semantik çalışmalar ayetleri anlamada ve ayetlerdeki muğlâklığı gidermede hedef birlikteliğine sahiptir.

Kur'an semantiği, ayetleri anlamak için kelimelerin diğer kelimelerle olan ilişkisini ortaya çıkarmayı da hedeflemektedir. Çünkü kelimenin hangi kelimelerle yaygın olarak birlikte kullanıldığının tesbiti, onunla ilgili net bir yargıya varmayı kolaylaştırmaktadır. Palmer'in ifadesiyle "Kelimeler bazı düzenli birliktelik durumlarında daha spesifik anlamlara sahip olabilmektedir."¹⁰⁷ Mekke ve Medine dönemlerinde, ilahi hitabın muhataplarının değişmesi, yeni kelimelerin kullanılmasına ya da önceden az kullanılan bazı kelimelerin daha fazla kullanılmasına neden olmuştur.¹⁰⁸ Bu sebeple Mekkî ve Medenî ayetlerin farklı farklı değerlendirilerek kelimelerin her iki dönemde

¹⁰⁵ Palmer, dil içi anlam dışında dilin anlamına etki eden unsurları "referans" olarak değerlendirmiş, semantikçilerin dil içi anlam dışında referansları dikkate alma noktasında aynı düşünmediklerini, bazı bilim adamlarının referanslara karşı çıktıklarını belirtmiştir. Onların bu tavırlarını eleştirmektedir ve onlar hakkında kolaycılığa kaçtıkları vehmine kapıldığını işaret ediyor. Konu için bkz. Palmer, *Semantik*, s.46,47.

¹⁰⁶ Palmer, *Semantik*, s. 61.

¹⁰⁷ Palmer, *Semantik*, s.115.

¹⁰⁸ Örneğin bu çalışmanın konusu olan ittiba ve itaat kavramları, mekke ve medine dönemindeki kullanımları nicelik olarak çok değişkenlik göstermektedir: İttiba kavramı Mekke döneminde Medine dönemine göre yaklaşık 2/3'lik bir kullanıma sahipken; itaat kavramı bunun tam tersidir. Yani Medine döneminde itaat kavramı Mekke dönemine göre yaklaşık 2/3'lik bir kullanıma sahiptir.

kullanımının ve diğer kelimelerle ilişkisinde değişiklik olup olmadığının araştırılması önemlidir.

Kur'an'da kullanılan dile etki eden diğer yönlerden birini de Mekkîlik ve Medenîlik oluşturmaktadır. İztsu bir açıklamasında semantiği “Kristalleşerek kelimeye dönüşmüş görüş açılarının tahlile dayalı bir tetkikidir.”¹⁰⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Görüş açılarının belirlenebilmesi, kullanılan dilde belirli kesitler alınmasını gerekli kılmaktadır. Peygamberin yaşamış olduğu dönemin ve vahyin inzal sürecinin hicret temelinde iki farklı kesit olarak alınması semantik çalışmalar için uygun bir zemin oluşturmaktadır. Çünkü Peygamber (s.a.v.)’in hicreti vahyin inzal sürecini, tarihi çok net bir şekilde belli olan iki değişik bölüme ayırmıştır. Diğer bir ifadeyle Peygamber (s.a.v.)’in hicretle birlikte iki farklı şehir ve toplumda yaşamış olması, hem içerik hem de üslup bakımından vahyin kullandığı dil üzerinde çok büyük etkiler oluşturmuştur. Dolayısıyla İztsu’nun semantiği açıklarken ifade ettiği “görüş açılarının tahlili” için Mekkîlik ve Medenîlik iyi bir zemin sunmaktadır.

Palmer’in işaret ve işaret edicilerden bahsettiğini daha önce belirtmiştik. İztsu bu işaret edicilerin (kelimenin) işaret edilene nasıl verildiğini tartışmış, bazı toplumların nesnelerin şekline önem verdiklerini bazılarının da şeklini dikkate almadıklarını, nesnelerin amaçlarını dikkate aldıklarını ve kelimelerin böyle ortaya çıktığını ifade etmiştir.¹¹⁰ Yine İztsu isimlendirmede, nesneler arasındaki objektif benzerlikten ziyade, onlara bakıştaki öznel alakaların etkili olduğu, toplumların kendilerine göre önemli olan yönü dikkate alarak nesneleri kavrama dönüştürdüğünden bahsetmiştir.¹¹¹ Bütün bu açıklamalardan, kelimelerin, kullanıldığı toplumun genel anlamda bakış açısını ortaya koymakta olduğunu anlıyoruz. Dolayısıyla toplumların bakış açılarının belirlenmesinde kelimelerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu yüzden Mekkîlik ve Medenîlik kapsamında Kur'an'da kullanılan kelimelerin değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yine İztsu, semantik ile ilgili olarak kelime haznesinden bahsetmektedir. Ona göre kelime haznesi, doğal yapıyı anlamlı, tefsir edilmiş bir dünya haline getiren belli bir dünya görüşünü temsil ve ihtiva etmektedir¹¹². Bu görüşe dayanarak Mekkî ve Medenî

¹⁰⁹ Toshihiko İztsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1991, s.26.

¹¹⁰ İztsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 25.

¹¹¹ İztsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 27.

¹¹² İztsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 30.

ayetlerde kullanılan kelimelerin hangi yoğunlukta kullanıldığının tespiti bu dönemlerin siyasal ve toplumsal yapısı ile vahiy arasında ilişki kurmada yol gösterici olabilir. Dolayısıyla bu durum hem toplumsal yapının hem de vahyin anlaşılmasında faydalı olacaktır. Semantiğin, kavram kargaşasını önlemede ve doğru anlamı bulmada bir metot olduğunu söylemek de¹¹³ bu açıdan anlamlıdır.

Kur'an'ın dili, tıpkı şiirde olduğu gibi, öz ve biçim ayrışmazlığını esas alan bir mahiyet gösterir. Daha açık bir ifade ile onun ifadelerinin muhtevasını, ifadelerin kendilerinden ayırmak mümkün değildir. Kur'an kelimelerinin takdim tehir şeklinde bile olsa, herhangi bir değişikliğe tabi tutulması onun bütün anlam, işlev ve hatta muhtevasının değişmesine yol açabilir.

Kelimelerde toplumun görüş açısının olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ Kur'an da indiği toplumun o dönemde kullandığı diliyle gelmiştir. Dolayısıyla Kur'an'daki bilgiler o dönemin kelimeleriyle ve kavramlarıyla Arap toplumuna sunulmuştur, bu nedenle Kur'an'ı iyi anlamak için tenzil dönemi öncesi döneme ait kelime ve kavramların, o dönemde hangi anlamda kullanıldığının çok iyi bilinmesi gerekir.¹¹⁵

Tezimin arka planını oluşturan Mekkîlik ve Medenîlik ile dayandığı yöntemi gösteren semantik konusu ve bunların birbiriyle olan ilişkisi üzerinde durduğumuz bu bölümden sonra asıl konumuz olan itaat ve ittiba kavramları ile ilgili diğer bölümlere geçebiliriz.

¹¹³ İsmail Yakıt, *Y.Y. Üniv. İlahiyat Fak. Kur'an ve Dil- Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*, Bakanlar Matbası, Erzurum, 2001, s. 51.

¹¹⁴ Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 30.

¹¹⁵ Çelik, *Kur'an Semantiği Üzerine*, s. 4.

II. BÖLÜM

İTAAT KAVRAMININ TAHLİLİ, DİĞER KAVRAMLARLA KARŞILAŞTIRILMASI VE KUR'AN'DA KULLANIMI

2.1. İtaat Kavramının Tahlili

İtaat kelimesi “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden gelmektedir. Bu yüzden “ط-و-ع” maddesini inceleyerek itaat kelimesinin gelmiş olduğu temelden hangi kelimelerin türediğini ve hangi anlamlara geldiğini belirlemek gerekmektedir. Bunu yaptıktan sonra konumuzu birinci derecede ilgilendiren itaat kavramına geçilecektir. Bu şekilde itaat kavramı ve onunla ilgili aynı kökten gelen çeşitli türevleri tanıtılmış olacaktır.

2.1.1. İtaat Kavramına Genel Bakış

İtaat kelimesinin kendisinden türemiş olduğu “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökü çeşitli bablarda türetilerek farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sülası olarak “طاع” fiili birinci babdandır. Muzarisi “يُطِيع” şeklinde gelir. Bazılarına göre müteaddi olmayıp sadece lazımidir, harf-i cerle mef’ulünü alır.¹¹⁶ Çoğunluğa göre hem müteaddi hem de lazım fiil olarak kullanılmaktadır ve lazım fiil olarak kullanıldığında genellikle “ل” harf-i ceriyle müteaddi yapılmaktadır.¹¹⁷ “طاع”, temelde “inkıyat” yani, boyun eymek anlamına gelir. “طاع” fiilinin mastarı ise “طَوَّعاً” dır. Bu şekilde mastar olarak kullanıldığında kelime temel anlamından biraz farklılaşarak “isteyerek” anlamına gelir ve “istemeyerek,”

¹¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), *Cemheratü'l-Luga*, (Thk. Remzi Münir Be'lebeki), Daru'l-İlm Li'l-Melayin, Birinci Baskı, Beyrut, 1987, II/917.

¹¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö.370/980), *Tehzibü'l -Lüga* (Thk. Muhammed Avd Merab), Darü İhyai't-Türasi'l-Arabî, Birinci Baskı, Beyrut, 2001, III/66; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003) , *es-Sihâh Tacü'l-Lüga ve Sihahu'l-Arabiyye* , (Thk. Ahmed Abdu'l-Gafur Attâr), Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'în, Beyrut, 1990, III/1255; Ragıb Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-İsfehânî (ö.502/ 1108), *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, (Thk. Safvan Adnan Ed-Davûdî), Daru'l-Kalem- Ed-Daru's-Şamiyye, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1412, s. 529.

manasındaki “كَرَّهًا” kelimesinin zıt anlamlısı olur.¹¹⁸ Bununla birlikte “طَوْعًا” temel anlamından tamamen kopmuş değildir. Çünkü “zorla olmaksızın itaat ederek” anlamına gelen “جَاءَ فَلَانٌ طَائِعًا غَيْرَ مُكْرَهٍ” cümlesinde “طَائِعًا” kelimesiyle anlamlandırılmaktadır.¹¹⁹ İf’âl babında (أطاع) kullanıldığında anlamı sülasisiyle hemen hemen aynıdır ve genel olarak boyun eymek itaat etmek manalarına gelir. Mastarı ise itaat anlamına gelen “إِطَاعَةً” şeklindedir. “طاعة” kelimesi ise “أطاع” kelimesinden isimdir.¹²⁰ Kelime istif’âl babında (استطاع) kullanıldığında “güç yetirmek anlamına” gelir. İstif’âl babından mastarı (اِسْتِطَاعَةً) ise “fiilin kendisiye ortaya çıktığı şeyin varlığı (güç)” anlamına gelir. Tahkik ehline göre ise “insanın bir fiili yapmasını sağlayan” manasına gelir ve bu şu dört şeyle mümkün olur: Niyet, tasavvur, tesir ve fiil; aletle yapılan bir şey ise alet. Ne zaman bu dört unsur bir kişide mevcut olursa *güç yetiren*; mevcut değilse *aciz* olarak nitelenir.¹²¹ Bu dört unsur ancak bir insan için kullanılabilir. Bu nedenle “اِسْتِطَاعَةً” sadece insan için kullanılmaktadır. Yukarıda geçen “طاعة” ve aynı anlama gelen “قُدْرَةٌ” kelimeleri ise genel olarak kullanılmaktadır ve insanların dışındaki varlıkları da kapsamaktadır.¹²² “طاع” fiili tefa’ul babında (تَطَوَّعَ) kullanıldığında “kendisine farz olmayan bir şeyi kendi arzusuyla yapmak”,¹²³ ve “nafileler gibi mecbur olmadığı bir şeyi gönüllü olarak yapmak” anlamlarına gelir.¹²⁴ Bir de te’fil babında (طَوَّعَ) tabi olmak, boyun eğdirmek, itaat ettirmek, kolaylaştırmak, cesaretlendirmek, yardım etmek gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁵ Yine infiâl babında (اِنطاعَ) ve mufâale babında (طَوَّعَ) kelime temel anlamıyla aynı manada kullanılmaktadır.¹²⁶

Bu başlık altında “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden değişik türevleri yer almaktadır. Bununla birlikte bu kökten burada yer verilmeyen birçok kelime lügatlarda yer almaktadır. Tek tek bunların hepsinin üzerinde durmak konuyu gereksiz detaylara sürükleyecektir. Burada amaç söz konusu kelimenin hangi bablarda hangi anlam değişikliklerine

¹¹⁸ Bununla ilgili olarak Âli İmran, 3/83, Tevbe, 9/53, Ra’d, 13/15 ve Fussilet, 41/11. ayetlere bakılabilir. Örneğin Ra’d, 13/15. ayeti şöyledir: “وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلَالُهُم بِالْغُدُوِّ وَالْأَصَالِ” (Göklerde ve yerde kim varsa, ister istemez kendileri de gölgeleri de sabah akşam Allah’a boyun eğer.)

¹¹⁹ Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed İbn Manzur el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü’l-Arab*, Dar Sader, Üçüncü Baskı, Beyrut, h. 1414, VIII/240.

¹²⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/66; Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu’l-Arus min Cevahiri’l-Kamus*, (Thk. Muhakkiklerden Bir Gurup) Dâru’l-Hidaye, XXI/462.

¹²¹ İsfahânî, *Müfredat*, s. 530; Zebîdî, *Tâcu’l-Arus*, XXI/464.

¹²² İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, VIII/242; Zebîdî, *Tâcu’l-Arus*, XXI/464.

¹²³ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/66.

¹²⁴ İsfahânî, *Müfredat*, 530; Zebîdî, *Tâcu’l-Arus*, XXI/464.

¹²⁵ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/66.

¹²⁶ Zebîdî, *Tâcu’l-Arus*, XXI/462.

uğradığını belirlemek ve bu şekilde anlam yelpazesini ortaya koymaktır. Zaten yukarıda yer verilenlerin dışında bulunan diğer türevler hangi baktan türetilmişse o babın genel anlamını taşıyacaktır.

Yukarıda verilen anlam yelpazesi, “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökü hakkında önemli bilgiler vermektedir: “t-v-‘a” (ط-و-ع)’nin temel anlamı “boyun eğmek, itaat etmek”tir. Diğer bablardaki türevleri aslında hep bu temel manayla ilişkilidir. Mesela tefa’ul babı (تَطَوَّعَ) için yukarıda zikredilen anlam sülasisinin mastarı olan ve isteyerek anlamına gelen “طَوَّعَا” kelimesinin anlamıyla benzeşmektedir. Aslında her iki kelime de “طَوَّع”ın temel anlamı olan “boyun eğmek, itaat etmek” manasını yansıtmaktadır. Çünkü insan gönülden, içinden gelerek itaat ederse istediği bir işi yapmış olacaktır. Bu nedenle bazı sözlüklerde “طَوَّعَا” kelimesi “طَائِعًا” “itaat eden” olarak anlamlandırılmıştır.¹²⁷ Kelimenin diğer türevleri de bu şekilde değerlendirilebilir.

2.1.2. İtaat Kavramının Detaylı Tahlili

“t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden gelen diğer türevlerinin, bu kelimenin temel anlamı olan “boyun eğmek, itaat etmek” manasını yansıttığı, bu temel anlamdan beslendiği yukarıda ifade edildi. Araştırmamızın asıl konusu olan, “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden gelen ve “itaat etmek, boyun eğmek” anlamında kullanılan “أَطَاعَ” fiili ve bu fiilden neşet etmiş olan kelimeler (طاعة, إطاعة) için de benzer şeyler söylenebilir.

“طَاعَ”nın Arap dilinde kullanımıyla ilgili şu örnekler verilebilir: “Sürekli kötülükler yapıp iyi olmayan davranışları alışkanlık haline getirmiş olan bir kimse” için “فَلَانٌ طَوَّعَ”;¹²⁸ aynı şekilde “yumuşak başlı, idare edilmesi kolay at” için “فَرَسٌ طَوَّعَ الْعِئَانِ”;¹²⁹ “uysal deve” için “نَاقَةٌ طَوَّعَ الْقِيَادِ”; “kocasına boyun eğip itaat eden kadın” için “امْرَأَةٌ طَوَّعَ”; “emrine amadeyim, sana boyun eğiyorum” anlamında “لِسَانُهُ لَا يَطُوعُ بِكَذَا”; “gönlüm beni onun (o kadının) arzularına yöneltti, kalp ona boyun eğdi ve hiç karşı gelmedi” anlamında “وَقَدْ قَادَتْ فُؤَادِي فِي هَوَاهَا، ... وَطَاعَ لَهَا الْفُؤَادُ وَمَا عَصَاهُ”.¹²⁹

Ayrıca Me’add kabilesini öven bir beyitte de itaat kelimesinin bu anlamını bulmaktayız: “Me’add kabilesinin savaşlarda silahı oktur; efendiler ve liderler de ona boyun eğler”

¹²⁷ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/66.

¹²⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/67-68; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII/241.

¹²⁹ Bu şiirde “طَاعَ” zıt anlamlısı olarak “عَصَا” kelimesi kullanılmıştır. Bu kullanım ileride göreceğimiz üzere ayetlerde de söz konusudur.

anlamında “سِنَانٌ مَعْدٌ فِي الْحُرُوبِ أَدَاتُهَا، ... وَقَدْ طَاعَ مِنْهُمْ سَادَةٌ وَدَعَائِمٌ” ifadesi kullanılmaktadır. Yine “ağaçlardaki meyvelerin olgunlaşıp devşirilecek hale gelmesi ve otlağın genişleyip her yerinden hayvanların otlamasına imkân vermesi” anlamında “أَطَاعَ لَهُ الْمَرْتَعُ”; “ağaç ve hurma meyvesini verdi, devşirilmeye imkân verdi” anlamında “أَطَاعَ النَّخْلُ وَالشَّجَرُ”; “ot ve diğerleri, kendisini yiyen hayvana engel olmadı (boğun eğdi)” anlamında “الْتَبْتُ وَغَيْرُهُ” cümleleri kullanılmıştır.

Bunların dışında “yaprakların kendisine itaat ettiği çekirgeler” anlamında “جَرَادٌ قَدْ أَطَاعَ لَهُ”¹³⁰; “onun sözünde giderse ona itaat etmiş” anlamında “فَإِذَا مَضَى لِأَمْرِهِ فَقَدْ أَطَاعَهُ”¹³¹ ifadesi kullanılmıştır. Bu cümlelerin her birinde kullanılan “أَطَاعَ” kelimesi, kök anlamı olan itaat etmek manasına dayanmaktadır.

Buraya kadar konumuzun merkezinde yer alan “أَطَاعَ” kelimesinin türediği kök olan “طَاعَ” hemen hemen aynı anlamda kullanıldığına dair örnekler verildi. Ancak her ikisi arasında bizim için çok önem arzeden birtakım anlam farklılıkları da bulunmaktadır. Bu anlam farklılığını sözlükler genellikle belirtmişlerdir. “طَاعَ” boyun eğmek, tabi olmak anlamlarına gelirken “أَطَاعَ” bir emri yerine getirme, emre itaat etme anlamına gelmektedir.¹³²

İtaatin diğer kavramlarla karşılaştırılması, anlamını daha da belirginleşmesini sağlayacaktır. Bu nedenle onunla yakın anlamlı kelimeleri aşağıdaki başlık altında karşılaştırarak bunların benzer ve farklı yönleri ortaya konacaktır.

2.2. İtaatin Diğer Kavramlarla Karşılaştırılması

Müslümanların temel kaynağı ve Hz. Muhammed (s.av.)’in en büyük mucizesi olması nedeniyle Kur’an ayetlerini anlamak için çok değişik çalışmalar yapılmıştır. Ayetleri oluşturan kelime ve yan cümleciklerin, cümle içerisindeki konumu, kelimelerin anlamları, sözlük çalışmaları bunlardan bazılarıdır. Kur’an’ı anlamak için yapılan çalışmalardan biri de kelime ve sözcüklerin birbiriyle karşılaştırılmasıdır. Kelimelerin birbiriyle karşılaştırılması da diğer çalışmalar gibi İslam’ın erken dönemlerinden itibaren başlamış olup bu amaca hizmet eden müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Askeri’nin (ö. 395/1004), “el-Furûku’l-Lugaviyye” isimli eserini

¹³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII/241.

¹³¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII/ 240.

¹³² Ezherî, *Tehzîbü’l-Lüga*, III/66; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII /240.

zikredebiliriz. Bu eserde itaat kelimesiyle birkaç farklı kelime karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırmayı refereans olarak itaat kelimesinin öne çıkan anlamsal yönünü daha net olarak ortaya çıkarabiliriz.

Bu çalışmanın temeli, Askerî'nin, "El-Furûku'l-Lugaviyye" isimli eserinde yapmaya çalıştığı kelimelerin birbiriyle karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Bu nedenle İslam'ın ilk asırlarında aynı konuda yazılmış olan bu eser, çalışmamız için yol gösterici olacaktır. Çünkü nuzul sürecinden çok uzaklaşılmamış bir dönemde Kur'an'daki kelimelerin nasıl anlaşıldığı, Kur'an'ı ve ayetleri doğru anlamaya yardımcı olacaktır.

İtaat kavramını konumuz olan diğer kavramdan ayıran birtakım yönleri bulunmaktadır: kelimelerin anlamları verilirken yukarıda geçtiği şekilde itaat kelimesi genellikle bir emre uyulması için kullanılmaktadır. Bu emre uyma iradeye dayanmak durumundadır.¹³³ İradesiz yapılan itaat, itaat olarak değerlendirilemez. Çünkü emir veren kişi ya da makamın muhatabından istediği bu emre bilinçli olarak uyması ve bu emri bilinçli olarak yerine getirmesidir. Bu nedenle kulun Allah'a karşı sorumluluklarında yani ilahi buyruklara itaat etme hususunda bilinçli fiiller dinen iyi ya da kötü olarak değer kazanır. Ancak her iradeli yapılan, itaat değildir. İtaat dışında iradeli yaptığımız birçok fiillerimiz bulunmaktadır.

İtaat, bir emir karşılığında olduğuna göre bu emir üst konumda bulunan alt konumda olana verilir. İtaat kavramının alttan üste doğru sahip olduğu yöneliş özelliğini taşıyan diğer bir kavram da *ibadet* kavramıdır. Ancak ibadetin konumsal yeri insanlar arasında değil sadece insanla Allah arasında olmakla itaatten ayrılmaktadır.¹³⁴ Çünkü itaat hem üst alt ilişkisi bakımından insanlar arasında da vakidir. Üstün alta itaati söz konusu olamaz. Elbette alt makamda olanın üstünden de istek ve arzuları olabilir. Örneğin alt konumda bulunan kulun Allah'tan isteklerine *dua*; Allah'ın kulun talebine karşılık vermesine ise *icabet* denir.¹³⁵ Bunun gibi insanlar arasında da emretme konumunda bulunmayanlar üstlerinden ricada bulunurlar. Allah'ın kullarından yapmasını emrettiği fiillere fıkhi bir kavram olarak *farz*; Allah'ın emretmediği ancak dinen yapılması güzel

¹³³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 395/1004), *el-Furûku'l-Lugaviyye*, (Thk. Muhammed İbrahim Selim), Daru'l-İlim ve's-Sekafe, Kâhire, s. 221.

¹³⁴ Askerî, *Furûku'l-Lugaviyye*, s. 221.

¹³⁵ Askerî, *Furûku'l-Lugaviyye*, s.223.

olan ve kulların da gönüllü olarak yaptıkları işler için de, itaat kelimesiyle aynı kökten türemiş olan, *tatavvu* denir.¹³⁶

İtaatin anlamının biraz daha belirginleşmesi için imanın tanımında geçen ve fıkhi literatürde çok müsta'mel olan *kabul* kelimesi ile de bir anlam farklılığının olduğunu belirtmek gerekir. İtaat isteyerek ya da istemeden üst konumdaki zata boyun eğmektir. Kabul ise üst ve alt konumda olması farketmeksizin isteyerek, benimseyerek olur.¹³⁷

İtaat kelimesinin diğer bölümde detaylı inceleyeceğimiz ittiba kelimesiyle de karşılaştırılması, her iki kelimenin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymak açısından önemlidir. Bu bağlamda şu değerlendirmeler yapılabilir: İtaat kelimesinin fiili olan “أَطِيعُوا”, gücü elinde bulunduran bir otoriteye ve bu otoritenin emrine itaat etmeyi ifade ettiğini belirtmiştik. Muhataba göre yaptırım gücü, emir verme salahiyeti bulunan kişi ve makamlar için kullanılmaktadır. Bu nedenle Kur'an'da itaat edilmesi istenenler güç ve otorite sahibi olabilecek zatı olan varlıklardır. Zatı olmayan hal, durum ve olgular için hiçbir şekilde “أَطِيعُوا” fiilinin ve bu fiilden türemiş değişik kelimelerin kullanılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda bu fiille, Kur'an'da en çok Allah'a ve Rasulune ittata etmek ifadesi geçmektedir. Bunun yanında diğer peygamberlere, anne babaya, kocaya, ulu'l-emre ve savaş emrine itaat edilmesi istenmektedir. Kâfirlere, münafıklara, Allah'ın indirdiklerinden hoşlanmayanlara, aşırı gidenlere, şeytanın dostlarına, yalancılara, müşriklere ve firavuna ise itaat edilmemesi istenmektedir.

Kur'an'da itaat edilmesi ve itaat edilmemesi istenenlere baktığımızda bunların kişi/zatı olan bir varlık olduğunu ya da zatı olan varlıkların özellikleriyle ilgili olduğunu görüyoruz. Tabi kelimesinin isim olarak kullanıldığı ve aynı kökten gelen “اتَّبِعُوا” ise hem varlıklar için hem de bazı soyut durumlar için kullanılmaktadır. Yani “اتَّبِعُوا” Allah', resulleri, Hızır (a.s.)' gibi varlık ve zat boyutu olanlara uyulması istenmesinin yanında heva, zan, şeriat, vahiy ve kitap gibi zat boyutu olmayan, soyut olan durumlara uyulması veya uyulmaması istenmektedir. Bu ayrımı daha detaylandırmak ve desteklemek için ayetlerde, “أَطِيعُوا” fiiliyle itaat edilmesi istenen veya istenmeyenler; aynı şekilde “اتَّبِعُوا” fiiliyle kendisine tabi olunması istenen veya istenmeyenler, bunlar da zatı olanlar ve olmayanlar şeklinde tablo halinde aşağıda gösterilmiştir.

¹³⁶ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VIII/243.

¹³⁷ Askerî, *Furûku'l-Lugaviyye*, s. 223.

Tablolarda Mekkî ve Medenî ayrımı yapılmamıştır. Çünkü burada sadece itaat ve ittibanın nesnesi olan (itaat edilmesi ve tabi olunması istenen) unsurlar, zatı olup olmaması bakımından değerlendirmek için gösterilmiştir. Ayrıca tekrar eden unsurlara tabloda bir kez yer verilmiştir. Zamirlerle ifade edilen kimseler, ayetlerin siyak ve sibakı incelenerek veya tefsirlerden yararlanılarak tespit edilmiştir. Tabloda da zamirlerin yerine tepit edilen bu isimler kullanılmıştır.

İtaat Kavramıyla İlgili Tablo

Mekkî ve Medenî Ayetlerde İtaat Edilmesi İstenenler	
Allah	Cebrail
Rasul	Harun
Hız. Muhammed'in emri	Hız. Hud
Savaşma emri	Hız. İsa
Allah ve Rasulü	Hız. Nuh
Efendilerimiz ve büyüklerimiz	Hız. Şuayb
Allah, Rasul ve Ulul emr	Hız. Lut
Ana-baba	Hız. Salih
Gönullü bağışta bulunan kimse	Müminler
Şefaâtçi	Kocalar

Mekkî ve Medenî Ayetlerde İtaat Edilmesi İstenmeyenler	
Münafıklar	Allah'ın indirdiklerinden hoşlanmayanlar
Müşrikler	Yalancılar
Çok yemin edici, değersiz herkes	Kâfirler
Firavun	Kâfirler ve münafıklar
Aşırı gidenler	Sizin aleyhinizde olan kimse ¹³⁸
Ehl-i kitap'tan bir kısmı	Şeytanın dostları
Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız kişiler	Yeryüzündekilerin çoğunluğu

¹³⁸ Bu ifadenin münafıklar tarafından ehli kitap için söylendiği ilgili ayetten anlaşılmaktadır: “Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i kitap'tan inkârcı yandaşlarına, "Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle beraber çıkarız, sizin hakkınızda (aleyhinizde) kimseye asla itaat etmeyiz. Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız" diyorlar. Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdır.” (Haşr, 59/11).

b. İttiba Kelimesiyle İlgili Tablo

a) Zatı Olanlar

1) Tabi Olunması İstenenler

Mekkî ve Medenî Ayetlerde Tabi Olunması İstenenler/ Zatı Olanlar	
Allah	Hz. İbrahim
Hz. Muhammed	Hz. Musa ve Harun
Rasul	Firavun kavminden iman eden kişi
Ümmi Peygamber	Bana Yönelen Kims
Rasuller	Hızır (a.s.)
Hz. Harun	Dâvetçi (İsrafil)
Hz. İsa	Bir ücret istemeyenler
Hz. Musa	Muhacir ve ensar
Hz. Nuh	İnananlar
Hz. Salih	Müminler
Hz. Şuayb	Anne - baba

2) Tabi Olunması İstenilmeyen

Mekkî ve Medenî Ayetlerde Tabi Olunması İstenilmeyenler/ Zatı Olanlar	
Firavunun emri	Bilmeyenlerin yolun
Her inatçı zorbanın emri	Şirk koştukları
Şeytan	Ortak kaşanlara ve koştukları endad
Şeytanın adımları	Büyüklik taslayanlar
Her azılı şeytan	Allah'ı gazaplandıranlar
Şeytanın söyledikleri	Malı ve çocuğu ancak kendi hüsrânını artıran kimselere
Kâfirlerin yolu	Sihirbazlar
Müfsidlerin yolu	Sihirli bir adam
İnananların yolundan başkası	Şairler

b) Zatı Olmayanlar

1) Tabi Olunması İstenenler

Mekkî Ve Medenî Ayetlerde Tabi Olunması Edilmesi İstenilenler/ Zatı Olmayanlar	
(Allah'ın) Ayetleri	Kitap
Allah'ın İndirdiği	Nur
Allah'ın yolu	Sözün en güzeli
Allah'ın rızası	Hidayet
Şeriat	Rabbınızdan size indirilen (ayetler)
Vahiy	Size indirilenin en güzeli
Zikir	İbrahim'in Hanif dini
Kible	

2) Tabi Olunması İstenilmeyen

Mekkî ve Medenî Ayetlerde Tabi Olunması Edilmesi İstenilmeyenler/ Zatı Olmayanlar	
Heva	Batıl
Şehvet	Atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye
Şımartıldıkları refah	Müteşabih
Zanna	

Bu tablolarda itaat edilmesi istenen/istenmeyen ve tabi olunması istenen/istenmeyenleri incelediğimizde yukarıda ifade edildiği gibi itaatin, zatı olan canlı varlıklara, tabi olmanın ise hem zatı olan canlı varlıklar hem de zatı olmayan cansız somut ve soyut varlıklara mebni olduğunu görmekteyiz.

İtatin zatı olan varlıklara has olması, onun emri, otoriteyi ve gücü içerisinde barındırdığına dair önemli bir işarettir. Çünkü emir, otorite ve güç ancak zatı olan canlı varlıklarda olabilir. Aynı şekilde ittibanın hem zatı olan hem de zatı olmayan varlıklarla kullanılması, emir, otorite ve güçten bağımsız olduğunu göstermektedir.

Yakın anlamlı diğer kavramlarla karşılaştırarak anlamını belirginleştirdikten sonra itaatın kur'an'da kullanımına geçebiliriz.

2.3. İtaat Kavramının Kur'an'da Kullanımı

İtaat kelimesinin “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden gelmekte olduğunu, Kur'an'da bu kökten türemiş olan başka kelimelerin de kullanıldığını ancak bu kelimelerin itaat anlamında kullanılmadığını, daha değişik anlamlarda kullanılmış olduğunu ifade etmiştik. Dolayısıyla bizi doğrudan ilgilendiren “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden türemiş olan ve itaat etmek anlamına gelen if'âl babından “أطاع” fiili ve onun değişik kalıplardaki tasrifidir. Kur'an'da bu kavram toplam 74 yerde fiil olarak kullanılmıştır. “طاعة” şeklinde isim olarak ise üç yerde geçmektedir.

Kur'an'da geçen itaat kavramının birden çok nedenden ötürü tasnif edilmesi zaruridir. Bu tasnif, her bir ayeti kendi grubu içerisinde değerlendirme olanağını verecektir. Aynı grupta yer alan ayetlerin benzer yönlerini ve farklılıklarını bir arada görmek ve değerlendirmek bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Ayrıca bu tasnif bizi aynı şeyleri başka yerlerde tekrar etme hatasından ve dolayısıyla gereksiz fazlalığa düşmekten kurtaracaktır.

Bu fiilin Kur'an'da kullanımını tasnif ederken, öncelikle Mekkî ve Medenî oluşlarına göre ayrı başlıklar altında yer vereceğiz. Daha sonra bu kavramı, nesnesine göre (kendisine itaat edilmesinden bahsedilen kişilere göre) gruplandırarak değerlendireceğiz. Bu şekilde “أطاع” fiilinin geçmiş olduğu ayetlerin birbiriyle benzer ve farklı yönlerini kıyaslama imkânı bulacağız. Böylece ayetlerin detaylandırılarak anlaşılması daha da kolaylaşacak ve bütünlük içerisinde işlenmiş olacaktır.

2.3.1. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerdeki Kullanımı

Mekkî ayetlerde “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden itaat anlamında isim sadece bir yerde geçmektedir. O da “itaat edilen” anlamında “مُطَاع” kelimesidir.¹³⁹ Bunun dışında kullanılan isimler itaat etmek dışında başka anlamlar taşımaktadır.¹⁴⁰ Mekkî ayetlerde

¹³⁹ Tekvîr, 81/21 ayetinde geçmektedir: مُطَاعَ تَمَّ أَمِينٌ (O (Kur'an), şüphesiz değerli, güçlü ve arşın sahibi katında itibarlı, orada (meleklerce) itaat edilen, güvenilir bir elçinin (Cebrail'in) getirdiği sözdür)

¹⁴⁰ “Kerhen/istemeyerek” kelimesinin zıt anlamlısı olarak “isteyerek” anlamında طَائِعِينَ kelimesi Fussilet Sûresi 11. ayette aynı anlama gelen طَوْعًا kelimesi ise Ra'd Sûresi 15. ayet ile Fussilet Sûresi 11. ayette olmak üzere iki yerde geçmektedir.

itaat kelimesi verilen istisna dışında tamamen fiil olarak kullanılmıştır. Fiiller içerisinde de en yaygın kullanılanı “أَطِيعُونِ” (bana itaat edin) kelimesidir. Ancak bana “itaat edin” cümlesi Hz. Muhammed (s.a.v.)’e değil tamamen önceki peygamberlere aittir.

Yine Mekke’de inen ayetler de “أَطَاعَ” fiilinden tasrif edilen diğer kelimelerde de hiçbir şekilde Hz. Muhammed’e itaat etmeyi emreden bir ifade bulunmamaktadır. Hatta Hz. Muhammed (s.a.v.)’e itaat etmeyi emretmenin dışında ona itaat etme vurgusu bile yapılmamıştır. Diğer bir deyişle “أَطَاعَ” fiili ve bu fiilden tasrif edilen diğer fiillerin nesneleri (kendisine itaat edilmesi veya itaat edilmemesi belirtilenler ya da herhangi bir şarta bağlananlar) arasında Hz. Muhammed (s.a.v.) bulunmamaktadır. Daha açık bir şekilde söylenecek olursa Mekkî ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.)’in başkalarına itaatinden bahsedilmekte ve başkalarına itaat etmesi yasaklanmakta ancak Hz. Muhammed (s.a.v.)’e itaat edilmesi ifade edilmemektedir. Mekkî ayetlerde kavminin kendisine itaat etmesini isteyen peygamberler arasında Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb, Hz. İsa ve Hz. Harun sayılabilir. Mekkî ayetlerde on bir yerde bu peygamberlerin kavimlerinden, kendilerine veya emirlerine itaat etmelerini istemelerinden bahsedilmektedir.¹⁴¹

Mekkî ayetlerde çeşitli unsurlara itaat etme genellikle olumsuzlanmakta ya da bir şarta bağlı olarak yasaklanmaktadır. Altı farklı ayette Hz. Muhammed (s.a.v.)’in değişik unsurlara itaat etmemesi emredilmektedir. Bu unsurlar; kâfirler, yalancılar, kalbi Allah’ı anmaktan gafıl kılınanlar, çok yemin eden değersizler, müşrikler ve Alak sûresinde¹⁴² isim zikretmeden, “namaz kılarken bir kulu engelleyen” diye bahsedilen Ebu Cehil’dir.¹⁴³ Allah Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in özellikle bu altı unsura itaat etmesini yasaklamıştır. Ayrıca bir ayette de “Eğer yeryüzündekilerin çoğuna itaat edersen onlar seni Allah yolundan saptırırlar.”¹⁴⁴ şeklinde zikredilerek Mekke döneminde önde gelen birçok kişiye itaat etmemesi istenmektedir.

Mekkî ayetlerde itaat edilmesi yasaklananlar arasında, Allah’a şirk koşturmayı zorlaması durumunda, anne-baba da zikredilmiştir. Aynı anlamdaki iki ayette önce anne-babaya iyilik yapılması emredilmiş, hemen arkasından anne babaya itaat edilmemesi için

¹⁴¹ Bkz. Suarâ, 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179; Zuhruf, 43/63; Nuh, 71/03; Tâhâ, 20/90.

¹⁴² Alak, 96/19.

¹⁴³ Bkz. Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa İbn Ebi Zemeneyn (ö. 399/1008), *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîz*, Daru’l Fârûkî’l-Hadise, Kahire, 1423 h., s. 148.

¹⁴⁴ Kehf, 18/28.

onların Allah’a şirk koşmaya zorlamaları şartı getirilmiştir.¹⁴⁵ Yine bir yerde de Firavun’un küçük düşürmüş olduğu kavminin kendisine itaat ettiği bildirilmektedir.¹⁴⁶

Mekkî ayetlerde geçen, itaat edilmesi ve edilmemesi gerekenler hakkında verdiğimiz bu girişten sonra şimdi de bu ayetler üzerinde önce fiil olarak kullanılanlar sonra da isim olarak kullanılanları ayrı ayrı inceleyerek detaylandırmaya çalışacağız.

2.3.1.1. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanıldığı Yerler

İtaat kelimesinin Kur’an’da 74 yerde kullanıldığı ifade edilmişti. Bunlardan yirmi beş tanesi Mekkî ayetlerde geçmektedir. Mekkî ayetlerde itaat fiilinden en çok kullanılanı, değişik peygamberlerin, kavimlerine kendilerine itaat etmesini emrettiği “أَطِيعُونَ” fiilidir.¹⁴⁷

Bu noktada Mekkî surelerde itaat fiilinin geçtiği ayetleri tasnif ederek ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

a. Allah Teâlâ’nın Hz. Muhammed’in itaat etmesini istemediği kişiler

1. Yeryüzündekilerin Çoğu

Allah Teâlâ Hz. Muhammed (s.a.v.)’in yeryüzündekilerin çoğuna itaat etmesi durumunda onların kendisini saptıracağını bildirerek onlara itaat etmemesini istemektedir:

“Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan (تَطِيعُ) seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar (يَتَّبِعُونَ) ve onlar sadece yalan uyduruyorlar.”¹⁴⁸

Bu ayette hem itaat etmek hem de tabi olmak kelimeleri birlikte kullanılmıştır. Ancak aralarında kullanım açısından önemli bir fark bulunmaktadır. Mekkî olan bu ayette Hz. Muhammed (s.a.v.)’e “yeryüzündekilerin çoğuna itaat edersen seni Allah yolundan saptırırlar” şeklinde bir uyarı yapılmaktadır. Yeryüzündekilerden çoğundan maksat Mekkeli müşriklerdir.¹⁴⁹ Yani Mekkeli müşriklere uyarsan seni saptırırlar

¹⁴⁵ Bkz. Ankebût, 29/8; Lokman, 31/15

¹⁴⁶ Zuhruf, 43/54.

¹⁴⁷ Örneğin bkz. Şuarâ, 26/108, 110, 126, 131, 144, 150, 163, 179.

¹⁴⁸ En’am, 6/116.

¹⁴⁹ Ebû’l-Hasen Mukatil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsiru Mukatil*, (Thk. Ahmet Ferit), Daru’l Kütübi’l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 2002, I/366; et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed

denilmektedir. Ayet, hemen öncesinde geçen leş eti ile birleştirilerek açıklanmıştır. Dolayısıyla Mekkeli müşriklerin leş eti yeme konusundaki isteklerine itaat etme şeklinde de anlaşılmıştır.¹⁵⁰ Onların saptırmalarının sebebi de hemen ayetin sonunda ifade edilmektedir ve onların zanna tabi oldukları belirtilmektedir. Burada itaat kelimesi insan gibi somut akıllı bir varlık için kullanılırken “tabi olmak” ifadesi de “zan” gibi soyut bir kavram için kullanılmıştır.

İtaat ve ittiba kelimelerinin anlamlarını verirken itaat kelimesinin daha çok bir otoriteye boyun eğme, ittiba kelimesinin ise bir kişinin içinden gelerek bir unsura uyması, onu takip etmesi ve onun izinden gitmesi olduğunu belirtmiştik. Bu ayrımı ele aldığımız ayette net olarak görmekteyiz. Çünkü zan bir otoriteyi temsil etmediği için zanna itaat etmekten bahsedilemez. Zanna sadece tabi olunur. Yani burada anlatılan, dışarıdan bir zorlama olmaksızın içsel olarak, kişinin kendi içinden gelen inanç, duygu ve düşüncelerine tabi olmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.v.)’e, dışarıdan bir emir, zorlama olmaksızın kendi içlerinden geldiği şekilde zanna tabi olan Mekkeli müşriklere *itaat etmemesi* gerektiği belirtilmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi Hz. Muhammed (s.a.v.)’e Mekke birçok ayette Mekke döneminin baskın unsurlarına itaat etmemesi uyarısında bulunmaktadır. Bunun nedeni Mekke döneminde müşrikler hem Mekke’nin yöneticisi konumunda hem de çoğunlukta idiler. Bu yüzden ayet-i kerimde baskın olan ve yönetimi elinde bulunduran bu insanlar için “tabi olma” değil “itaat etme” ifadesi kullanılmıştır.

2. Allah’ı Anmaktan Gafil Olanlar

*"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş (اتَّبَعَ) ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme (لَا تُطِيعُ)."*¹⁵¹

Bu ayet de yukarıdaki ayetle benzerlik göstermektedir. Ayetin içerisinde hem itaat kelimesi hem de ittiba kelimesi geçmektedir. Diğer ayete benzer şekilde itaat

b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Camîu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, 2000, XII/64.

¹⁵⁰ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), *Meani'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali Neccar, Abdül Fettah İsmail), Daru'l-Mısriyye, Birinci Baskı, Mısır, I/352; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XII/64.

¹⁵¹ Kehf, 18/28.

kelimesinde bir otoriteye bir güce boyun eğme; ittiba kelimesinde de dışsal bir otoritesi bulunmayan hevaya uyma söz konusudur. Ayetin özellikle “*Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme*” kısmı ile ilgili verilen nüzul sebepleri de –değişik versiyonlarıyla birlikte- bu durumu teyit etmektedir: Nüzul sebebine göre kâfirlerin önde gelenleri, Hz. Muhammed (s.a.v.)’den Suheyb, Ammar, Habbab gibi “koyun kokan” fakir Müslümanları yanından uzaklaştırmasını, böylece onunla oturabileceklerini,¹⁵² onun fakir müminlerle birlikte bulunmasından rahatsızlık duyduklarını, bu insanları yanından uzaklaştırması halinde kendisiyle görüşebileceklerini söylüyorlardı.¹⁵³ Bu rivayetlerden, “*Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimseler*”den maksadın Mekke’nin ileri gelen kişileri olduğunu anlamaktayız. Bu kişiler için itaat kelimesinin kullanılması itaat kelimesinin içermiş olduğu anlamsal çerçeveye ilgilidir.

Ayetin nüzul sebepleri incelendiğinde ayetin Mekkî ve Medenîliği hususunda iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Çünkü “Bunları (fakir Müslümanları) meclisinden uzaklaştırırsan seninle gelip otururuz.” sözünü bazı rivayetlerde Umeyye b. Halef gibi Mekkelilerin; bazı rivayetlerde de Uyeyne b. Bedr, Akra bin Hasib gibi Medinelilerin söylediği geçmektedir. Mekkelilerle ilgili olduğunu bildiren rivayete göre Mekkî; Medinelilerle ilgili olduğunu bildiren rivayete göre Medenî olduğu değerlendirilmektedir.¹⁵⁴ Ancak surenin tamamının Mekkî olduğunu belirten görüşleri¹⁵⁵ dikkate alarak bu ayeti Mekkî ayetler içerisinde değerlendirmek daha isabetli olacaktır.

3. Kâfirler

Kur’an’da Hz. Muhammed (s.a.v.)’in itaat etmesinin istenmediği diğer bir grup da kâfirlerdir:

¹⁵² Zemahşerî, *Keşşâf*, II/717.

¹⁵³ Bkz. Taberî, *Camîu’l-Beyan*, VIII/18; Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, III/28.

¹⁵⁴ Bkz. Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa‘lebe et-Teymî (ö. 200/815), *Tefsiru’l-Kur’ni’l-Aziz*, Daru’l- Garbi’l- İslami, Birinci Baskı, Beyrut, 1990, I/181; Taberî, *Camîu’l-Beyan*, VIII/18; Ali Arslan, *Büyük Kur’an Tefsiri*, Arslan Yayınları, İstanbul, 1984, X/465-468.

¹⁵⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Atıyye b. Abdillâh ed-Dimaşkî (ö. 383/993), *El-Muharreru’l-Veciz fî Tefsiri’l-Kitabi’l-Aziz*, (Thk. Abdü’s-Selam Abdü’s-Şafi Muhammed), Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1422, III/494.

"Öyle ise kâfirlere itaat etme (لَا تُطِيعْ), onlara karşı bu Kur'an'la büyük bir mücadele ver."¹⁵⁶

Bu ayette aslında Allah Teâlâ yukarıda geçen ayetlerde sıfatlarını, özelliklerini vermiş olduğu kimseleri açık olarak isimlendirmekte ve onların kâfir olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla ilk iki ayette geçen "Eğer yeryüzündekilerin çoğuna itaat edersen seni Allah yolundan saptırırlar" cümlesi ile "Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş ve işi hep aşırılık olmuş kimselere itaat etme." ayetlerinde bahsedilen kimselerden maksat zaten kâfirlerdir. Yukarıdaki ayetlerde kâfirler ismi gizlenmiş, onların bazı sıfatları zikredilmiştir. Mekkeli inkârcılar Hz. Muhammed (s.a.v.)'i dininden döndürmek, kendi ibadet ettikleri putlara tapmasını sağlamak arzusundaydılar.¹⁵⁷ Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bu arzularını yaptırmak için çeşitli baskı ve işkenceler yapıyorlardı. Ayet, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e onlara itaat etmemesini emretmektedir.

4. Yalancılar

"O halde yalanlayanlara boyun eğme (لَا تُطِيعْ). İstediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davransınlar."¹⁵⁸

Bu ayette de Hz. Muhammed (s.a.v.), yalancılara itaat etmekten sakındırılmaktadır. Öyleki bu yalancılar kendilerine karşı Peygamberimiz'den yumuşak davranmasını, buna mukabil onların da Peygamberimiz'e yumuşak davranma arzusu bildirilmektedir. Şevkânî (ö. 1250/1834), yalancılardan maksadın Mekkeli inkârcıların ileri gelenleri olduğunu bildirdikten sonra İbn Kuteybe'nin şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Onlar Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir müddet kendi ilahlarına ibadet etmesini istiyorlardı. Buna mukabil onlar da bir müddet Allah'a ibadet edeceklerini söylüyorlardı."¹⁵⁹ Böylece her iki tarafında dinleri hususunda taviz vermesini isteyerek Hz. Peygamber'in onların dinlerine yumuşak bakması hususunda onu zorlamaya çalışıyorlardı. İşte ayet Mekkeli müşriklerin ileri gelenlerinin bu tür zorlamalarına Peygamberin itaat etmemesini istemektedir.

¹⁵⁶ Furkân, 25/52.

¹⁵⁷ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, XIX/280.

¹⁵⁸ Kalem, 68/ 8-9.

¹⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*, Daru İbn Kesir, Birinci Baskı, Beyrut, h.1414, V/320.

5. Günahkâr ve Nankör Olanlar

"O halde, Rabbinin hükmüne sabret. *Onlardan hiçbir günahkâra ve hiçbir nanköre itaat etme* (لَا تُطِيع)."¹⁶⁰

Bu ayetten önceki ayetlerde insanların dünyadaki inanç ve fiillerine göre ahirette ulaşacakları sonuçları tasvir edilmiş, Hz. Muhammed'e Kur'an'ın Allah tarafından indirildiği hatırlatılmıştır. Bu ayette de Allah Teâlâ, yukarıda verdiğimiz ayetlerde olduğu gibi ve Taberî'nin (ö. 310/923) de ifade ettiği üzere Peygamber'den kavminin müşriklerinden ileri gelenlerine Allah'a isyan durumunda itaat etmemesini emretmektedir. Bu ayetle ilgili bazı rivayetlerde "*Onlardan günahkâr ve hiçbir nankör*" ifadesinden maksadın Ebu Cehil'in olduğudur.¹⁶¹ Başka bir rivayete göre ise ayette geçen günahkârdan maksadın Utbe b. Rabia, nankör kişinin ise Velid b. Muğire olduğu belirtilmektedir.¹⁶² Rivayet edilen bu kişilerin her biri de Mekkeli müşriklerin önde gelen isimlerinden oluşmaktadır.

Bu grupta verdiğimiz başka bir ayet de çeşitli özellikleri verilmiş olan bir kişiden bahseden aşağıdaki ayettir.

"Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme (لَا تُطِيع)."¹⁶³

Bu ayetler de bir önceki ayetlerin devamı niteliğindedir. Ayetlerde Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.v.)'in itaat etmesini istemediği Mekkeli müşriklerin ileri gelenleriyle ilgili birtakım özellikler sıralanmaya devam edilmiştir. Bu kişinin Hz. Peygamber'e mal vermesi karşılığında onun dininden dönmesini isteyen Velid b. Muğire olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁴ İbn Ebi Hatim'de (ö. 327/938) geçen iki farklı rivayete göre itaat edilmemesi istenilen, yemin eden, aşağılık kişinin Ahnes b. Şerik ve Esved olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁵ Özellikle bu kişi ya da buna benzer kişilerin iyiliği engellemek, sürekli günah işlemek gibi olumsuz yönleri sıralandıktan sonra mal ve erkek

¹⁶⁰ İnsân, 76/24.

¹⁶¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXIV/115. Ayrıca bkz. San'ani, *Tefsiru's-San'ani*, (Thk. Mustafa Müslim Muhammed), Daru'l-Ma'rife, Birinci Baskı, Beyrut, III/1411.

¹⁶² Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, V/426.

¹⁶³ Kalem, 68/10-14.

¹⁶⁴ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, III/386-387.

¹⁶⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, İbn Ebi Hatim, er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azim*, (Thk. Es'ad Muhammed Tayyib), el-Mektebetü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, Üçüncü Baskı, Riyad, 1997, I/3364.

çocuklarının çok olduğuna dair özellikleri verilerek onlara Peygamberin itaat etmemesi istenmektedir. Bu durumda bu kişilerin mal ve çocuk bakımından zengin olması dolayısıyla sözleri dinlenen, Mekkeliler üzerinde etkili olan şahsiyetler olduğunugöstermektedir. İtaat kelimesinin de zaten daha çok, nüfuzlu, etkin, emir verme yetkinliği olan kimseler için kullanıldığını, kelimenin anlamı verilirken belirtilmiştir. Burada da bu duruma uygun bir kullanım olduğunu görmekteyiz.

6. Hz. Muhammed (s.a.v.)'i Namazdan Alıkoyan Kimse

*"Hayır! Sakın sen ona uyma (لَا تُطِيعْ); secde et ve Rabbine yaklaş."*¹⁶⁶

Bu ayet, Mekke döneminde Hz. Muhammed'in itaat etmesini yasakladığı kişileri gösteren ayetlerden biridir. "O'na itaat etme" (لَا تُطِيعْ) cümlesindeki o zamiriyle kimin kastedildiği bu ayetin öncesinde belirtilmektedir: *"Sen, namaz kıldığında kulu (bundan) engelleyen gördün mü? Ne dersin, ya o (engellenen kul) hidayet üzere ise; ya da takvayı (Allah'a karşı gelmekten sakınmayı) emrediyorsa!? Ne dersin engelleyen, Peygamber'i yalanlamış ve yüz çevirmişse!? O, Allah'ın, her şeyi gördüğünü bilmiyor mu? Hayır! Andolsun, eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden; o yalancı, günahkâr perçeminden yakalarız. Haydi, taraftarlarını çağırсын. Biz de zebanileri çağıracağız."*¹⁶⁷ Bu ayetlerde, isim verilmeksizin Hz. Muhammed (s.a.v.)'in itaat etmesinin istenmediği kişiden bahsedilmektedir. O kişinin Peygamberimiz'i namaz kılmaktan alıkoyan bir kişi olduğu belirtilmekte, sonraki ayetlerde de Hz. Muhammed (s.a.v.) ile onun arasında bir karşılaştırma yapılmakta, onun Peygamber'i yalanlamış, doğru yoldan yüz çevirmiş; Hz. Muhammed (s.a.v.)'in de doğru yolda, takvayı emreden bir kimse olduğuna yer verilmiştir. Ayette taraflardan birinin kim olduğu açık olarak verilirken Peygamber'i namazdan alıkoyanın ismi zikredilmemektedir. Tefsir kitaplarında ise bu kişinin Hz. Muhammed (s.a.v.)'i Kâbe'de namaz kılarak engellemeye çalışan Ebu Cehil olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Alak, 96/19.

¹⁶⁷ Alak, 96/8-18.

¹⁶⁸ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (ö.300/913), *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Aziz*, Daru'l-Garbi'l-İslamî, Birinci Baskı, Beyrut, 1990, IV/520; Taberî, *Camiu'l-Beyan*, XXIV/523-527.

b. Kendilerine Kavimlerinin İtaat Etmesini İsteyen Peygamberler

Mekke döneminde inen ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.)’den önce gelen bazı peygamberler için itaat kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz. Bu peygamberler; Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb, Hz. Harun ve Hz. İsa’dır. Ancak Mekki ayetlerde Peygamberimiz için itaat kelimesinin kullanıldığı bir örnek bulunmamakta ancak önceki peygamberler için birçok örnek bulunmaktadır. Bu peygamberleri ve itaat kelimesinin kullanıldığı ayetleri tek tek incelemek yerine birbiriyle çok benzeşmesi nedeniyle birlikte değerlendirmek uygun olacaktır.

b.1. Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb

Kur’an’da, önceki peygamberlerden Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb ile ilgili birbirine çok benzer ayetler yer almaktadır. Bu ayetlerde adı geçen peygamberler kendi kavimlerine hitap etmekte, onları uyarmaktadır. Onları Allah’ın emir ve yasaklarına uymaya davet ettikten sonra kendilerinin güvenilir bir peygamber olduklarını, kavimlerinden Allah’tan sakınıp kendilerine itaat etmelerini istemektedirler. Daha sonra yaptıkları bu uyarılarla doğru yola girmelerine karşılık onlardan herhangi bir ücret talep etmeyeceklerini bildirmektedirler.

Bu gruptaki ayetler genellikle Vâkıa sûresinden sonra, Neml sûresinden önce Mekke’de nazil olmuş olan Şuara sûresinde geçmektedir. Bununla birlikte bu peygamberlerle ilgili başka surelerde de yer alan ayetleri de bu ayetlerin içerisinde vermeye çalıştık. Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb’dan oluşan beş peygamberin kavimlerini kendilerine itaat etmeye çağırmaktadırlar. İlgili ayetler şöyledir:

1. Hz. Nuh’la İlgili Olan Ayetler

Nuh sûresi ve Şuarâ suresinde geçen Hz. Nuh’un kavmi için kendisine itaat etmesini istemesiyle ilgili ayetler şunlardır:

Hani kardeşleri Nûh, onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُونِ). Buna karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum.

Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah'a aittir. O halde Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin!"¹⁶⁹

Kendilerine yakıcı bir azap gelmeden önce kavmini uyar, diye Nuh'u kendi kavmine gönderdik. Nuh şöyle dedi: Ey kavmim! Şüphemiz olmasın ki, ben sizi, «Allah'a kullukedin; O'na karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُونَّ) ki, Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve sizi belli bir vadeye kadar tehir etsin (muahaze etmeden yaşatsın)» diyerek apaçık uyaran bir kimseyim. Bilinmeli ki, Allah'ın tayin ettiği vade gelince, artık o ertelenmez. Keşke bilseydiniz!"¹⁷⁰

Her iki ayette de Hz. Nuh kavminin kendisine itaat etmesini istemektedir. İlk ayette kendisine itaat edilmesine sebep olan peygamberlik görevine karşılık herhangi bir ücret talep etmediği bildirilmiştir. İkinci ayette ise itaat kelimesi, “Allah’a kulluk” ve itaate benzer bir anlam taşıyan “Allah’a karşı gelmekten sakınmak” ifadesiyle birlikte kullanılmıştır. Bunların sonucunun günahların bağışlanması ve azabın tehir edilmesi olduğu açıklanmıştır.

3. Hz. Hûd’la İlgili Olan Ayetler

Hani kardeşleri Hûd, onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Şüphesiz ben, size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Öyle ise Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُونَّ)." ¹⁷¹

Diğer peygamberlerle ilgili yukarıdaki ayetlerde geçen “güvenilir bir peygamber” olduğu vurgusu bu ayette de yapılmıştır. Dolayısıyla peygamberler, kavimlerinin önce kendilerine güvenmesini sağlamaya çalışmışlar daha sonra kendilerine itaat etmelerini istemişlerdir. Bu durum itaat edilene güvenmenin önemli olduğunu göstermektedir.

3. Hz. Salih’le İlgili Olan Ayetler

Hz. Salih’le ilgili ayetleri iki grupta değerlendirebiliriz: Bunlardan birincisi Hz. Salih’in kavminin, halkın Hz. Salih’e itaat etmesini istemediği ayetlerdir. Diğeri ise Hz. Salih’in kavminin kendisine itaat etmesini istediği ayetlerdir.

¹⁶⁹ Şuarâ, 26/106-110.

¹⁷⁰ Nuh, 71/2-4.

¹⁷¹ Şuarâ, 26/24-26. Burada geçen itaatle ilgili ayet (126. ayet) birkaç ayet sonra (131. ayet) aynı şekilde tekrar geçmektedir. Bu iki ayet arasında farklılık olmadığı için tekrar buraya almadık.

Hani kardeşleri Salih onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? "Ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim." "Öyle ise Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُوا)!"¹⁷²

"Bir de dağlardan ustalıkla evler yontuyorsunuz. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُوا). Yeryüzünde ıslaha çalışmayıp fesat çıkaran haddi aşmışların emrine itaat etmeyin (لَا تُطِيعُوا)."¹⁷³

Ayetlerde Hz. Nuh'un kavminden sonra başka bir neslin yaratıldığı ifade edilmiş ve bu nesille ilgili bilgiler verilmiştir. Bu neslin Hz. Salih'in kavmi olduğu bildirilmektedir.¹⁷⁴ Bu durumda aşağıdaki ayetteki ifadenin Hz. Salih'le ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Onun kavminden ileri gelenler halka şöyle demektedirler:

"Andolsun, kendiniz gibi bir beşere itaat ederseniz (لَئِنْ أَطَعْتُمْ) mutlaka ziyana uğrarsınız."¹⁷⁵

Yukarıda görüldüğü üzere itaat hususunda Hz. Salih'le ilgili 3 ayet bulunmaktadır. Ayetlerin ilki bu bölümde görmekte olduğumuz diğer peygamberlerle ilgili ayetlere benzemektedir. İkinci ayette bana itaat edin (أَطِيعُوا) cümlesine karşılık fesat çıkaran haddi aşmışların emrine itaat etmeyin (وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ) cümlesi kullanılmıştır. Bu cümle Hz. Salih'e aittir. Bu ayetin hemen sonrasında gelen "Andolsun, kendiniz gibi bir beşere itaat ederseniz mutlaka ziyana uğrarsınız" ayetinde ise Hz. Salih'in itaat etmemesini istediği haddi aşmış olan kimselere ait bir cümle yer almaktadır. Bu cümleye göre bir beşer olması sebebiyle onlar Hz. Salih'e halkın itaat etmemesini istemektedirler.

4. Hz. Lut'la İlgili Olan Ayetler:

Hani kardeşleri Lût onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?" Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُوا)."¹⁷⁶

¹⁷² Şuarâ, 26/14-144.

¹⁷³ Şuarâ, 26/149-152.

¹⁷⁴ Taberî, Camiu'l-Beyan, XIX/29.

¹⁷⁵ Mümin, 23/34.

¹⁷⁶ Şuarâ, 26/161-163.

5. Hz. Şuayb'le İlgili Olan Ayetler:

Hani Şuayb onlara şöyle demişti: "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُون).¹⁷⁷

Bu grupta yer alan peygamberlerin kavimlerinin kendilerine itaat etmesini istediği ayetlerle ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Bu ayetlerin bir öncesinde yer alan ayetlerde genellikle peygamberlerin kavimlerinin onları yalanladığı ve onlara inanmadıkları yer almaktadır. Buna karşılık peygamberler kendilerini yalanlayan kavmiyle mücadele etmişlerdir. Bizim burada verdiğimiz ayetler peygamberlerin inanmayan halkıyla mücadelesinin bir parçası mahiyetindedir. Bu ayetlerde de adı geçen peygamberler kavimlerinin kendisine itaat etmesini istemektedir. Bu ayetlerden sonra ise bu peygamberlerin halklarının, kendilerine inanmadıkları ve bu yüzden her birinin değişik şekillerde helak edildiğinden bahsedilmektedir.

Ayetlerle ilgili diğer bir husus da Hz. Şuayb dışında her bir peygamberin, “kardeşleri Nûh, kardeşleri Hûd, kardeşleri Salih, kardeşleri Lût şeklinde kavminin kardeşi olarak nitelenmesidir. Bu durum bu peygamberlerin kavimleri için bir yabancı değil tıpkı Peygamberimiz gibi onların içinden gelen bir peygamber olduğunu, dolayısıyla kavimlerinin hiçbir şekilde kötülüğünü istemediklerini, amaçlarının sadece onları hidayete erdirmek olduğunu, bunun karşılığında da hiçbir ücret istemediklerini göstermektedir. Hz. Şuayb'le ilgili ayeti de bu bağlamda değerlendirebiliriz.

Yine ayetlerin siyak ve sibakları incelendiğinde, kavimlerin kendi peygamberlerinin “Allah’tan sakının ve bana itaat edin!” emrine neden uymadıkları açıklanmaktadır: Her bir kavim, kendilerini şımartan farklı özelliklere sahiptir. Nuh kavmi “Sana hep aşağılık kimseler uymuş iken, biz hiç sana inanır mıyız.” diyerek kendilerini inananlardan üstün gördüler. Hud kavmi ise temelli kalacaklarını umarak sağlam yapıları, davaları, oğulları, bağları, pınarları, güçlü kuvvetli bir yapıya sahip olan bir kavim olmalarını iman ile kendi aralarına engel kıldılar. Semud kavmi kendilerini güven içerisinde hissettikleri, dağlardan yonttukları güzel evleri bulunan, bahçelerin, pınarların içinde; ekinlerin, salkımları sarkmış hurmalıkların arasında yaşayan bir halk idi. Hz. Lut’un kavmini itaatsizliğe götüren faktör ise ahlaki durumlarının bozukluğu olduğu

¹⁷⁷ Şuarâ, 26/177–179.

anlaşılmaktadır. Yukarıda zikredilen Hz. Lut ile ilgili ayetlerin hemen arkasından onların eşlerini bırakarak erkeklere yaklaştıkları, Hz. Lut'un, onların yaptıkları bu sapık davranışları tiksindirici olarak bulduğu ve onları ikaz ettiği ancak kavminin bu uyarılara karşılık Hz. Lut'u sürgün etmekle tehdit ettiklerini görmekteyiz. Son olarak da Eyke halkının Hz. Şuayb'e inanmadıklarını, uyarılarına kulak asmadıklarını görmekteyiz. Onları bu duruma iten sebep ise doğru terazi kullanmayarak tartıyı eksik yapmaları, insanların hakkını eksik vermeleri ve bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmaları olmuştur. Dolayısıyla Her bir kavmin peygamberlerinin "bana itaat edin" emrine karşı gelmelerine neden olan farklı sebeplerinin olduğunu görmekteyiz.

Bu sebepleri birkaç kelimeyle özetleyecek olursak, kibirlenmek, böbürlenmek, kendisini diğerlerinden üstün görmek; sağlam yapıların, güzel bağ ve bahçelerin, çok mal ve çocukların olması; ahlaki bozulmuşluk ve tartıyı eksik yapıp insanların hakkını vermemek olarak sıralayabiliriz. Bunlar Allah'tan sakınmayı ve Peygambere itaat etmeyi engelleyen önemli faktörlerden olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu topluluklar, bu özellikleri nedeniyle Allah'a ve Peygamberine itaat etmemişler, bu nedenle de çeşitli şekillerde helak olmuşlardır.

b.2. Hz. Harun

"Andolsun, Harun onlara daha önce şöyle demişti: "Ey kavmim! Siz bununla yalnızca imtihan edildiniz. Doğrusu sizin Rabbiniz ancak Rahman'dır. Öyleyse bana uyun (اتَّبِعُونِي) ve emrime itaat edin (وَاطِيعُوا)".¹⁷⁸

Bu ayette geçen "bununla yalnızca imtihan edildiniz" ifadesi A'râf sûresinde belirtildiği üzere Hz. Mûsâ kırk gece sürecek bir buluşma için Allah Teâlâ'nın huzuruna çağırılmış, kardeşi Harun'u vekil olarak kavminin başında bıraktığında, Samir'i isimli bir kuyumcu, altından böğürebilen bir buzağı heykeli yaparak İsrâiloğulları'nın ona tapmalarını sağlamış olması kastedilmektedir.¹⁷⁹ Yukarıdaki ayetlerin öncesinde, Samiri'nin bu buzağıyı yaptıktan sonra Hz. Harun'a, "Sizin ve Musa'nın ilahı bu!" dediği, bunun üzerine onun, "Doğrusu sizin Rabbiniz ancak Rahmân'dır. Öyleyse bana uyun ve emrime itaat edin." cevabını verdiği bildirilmektedir.

¹⁷⁸ Tâhâ, 20/90.

¹⁷⁹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, II/339; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Aziz*, III/548; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XVIII/358.

Bu ayette dikkat çeken önemli bir husus, Hz. Harun'un kavmi için "emrime itaat edin" şeklinde hitap etmesidir. Hz. Musa ve Harun'un İsrailoğulları'nı Allah Teâlâ'nın "kullarımı geceleyin yola çıkar"¹⁸⁰ emriyle Firavun'un zulmünden kurtarmak için yolculuğa çıkarması ve yolculuk boyunca da Kızıldeniz'in yarılıp onlar için denizden bir yol açılması¹⁸¹, bildircin ve kudret helvasının inmesi¹⁸² gibi çeşitli imtihan ve nimetlere tabi olmaları neticesinde o ikisine, hem İsrailoğulları'nın güvenlerinin artmasını, hem de peygamber olarak onlara inanmalarını ve onları kavmin önderleri olarak görmelerini sağlamıştır. İsrailoğulları kendilerine zulmeden Firavun'un yönetiminden kurtularak Hz. Musa ve Harun'un yönetimine girmişlerdi. İtaat kelimesininin bir otorite, yönetici veya emretme yetkisi olan kişiler için kullanıldığını daha önce zikretmiştik. Bu ayette Hz. Harun'un "emrime itaat edin" ifadesi de bu durumu göstermektedir.

b.3. Hz. İsa

Kavminin kendisine itaat etmesini emreden peygamberlerden biri de Hz. İsa'dır. Hz. İsa'nın kendisine itaat edilmesini istediği iki tane ayet bulunmaktadır. Âl-i İmrân ve Zuhruf sûresinde geçen her iki ayet aynı cümle ile -Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin.- sona ermektedir. Âl-i İmrân sûresinde yer alan ayet, Medenî sureler içerisinde değerlendirilecektir.¹⁸³ Mekke'nin son merhalesinde inen Zuhruf sûresinde geçen ayet şöyledir:

"İsa, apaçık mucizeleri getirdiği zaman şöyle demişti: "Ben size hikmeti getirdim ve hakkında ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim. Öyle ise, Allah'a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin (أَطِيعُونِ)".¹⁸⁴

Bu ayette Hz. İsa hikmeti (yani İncil¹⁸⁵, ya da Allah'ın zat ve sıfatına dair bilgiler)¹⁸⁶ getirdiğini ve Tevrat'ın hükümleri¹⁸⁷ ile ilgili ihtilafa düştükleri şeylerden bir kısmını

¹⁸⁰ Şuarâ, 26/52.

¹⁸¹ Tâhâ, 20/77-78; şuarâ, 26/63-66.

¹⁸² Bakara, 2/57.

¹⁸³ Bu durum (itaatin Hz. İsa için hem Mekkî hemde Medenî ayetlerde kullanılması) itaat kelimesinin Hz. Muhammed dışındaki peygamberlerle ilgili olarak hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde kullanıldığını göstermektedir. Mekke ve Medine döneminde inen ayetlerde itaatin nesneleri incelendiğinde bu durum daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

¹⁸⁴ Zuhruf, 43/63.

¹⁸⁵ Taberî, Camiu'l-Beyan, XXI/634.

¹⁸⁶ Taberî, Camiu'l-Beyan, XXVII/641.

¹⁸⁷ Taberî, Camiu'l-Beyan, XXI/634.

açıklamak için geldiğini söyledikten sonra kavmini Allah'tan sakınmaya ve kendisine itaat etmeye çağırmaktadır.

Bu bölümde Mekkî ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.)'den önceki peygamberler için kullanılan itaat kelimesi ile ilgili ayetler bir araya getirilmiş oldu. Ayetlerin geneline baktığımızda söz konusu peygamberlerin kavimlerinden, önce Allah'tan sakınmalarını sonrada kendilerine itaat etmelerini istediğini görmekteyiz. Kendilerine itaat etmeyen kavimlerinden bir kısmının helak edildikleri, bir kısmının da çeşitli imtihanlara tabi tutuldukları zikredilmektedir.

c. Firavun'a İtaat Eden Kavmi

Yukarıdaki bölümde peygamberlerin kavimlerinden kendilerine itaat etmelerini istediği ayetler üzerinde durulmuştu. Bu peygamberlerden biri de Firavun döneminin peygamberlerinden olan ve onunla mücadele eden Hz. Harun'la ilgili idi. Aşağıda bulunan ayet ise Hz. Musa ve Hz. Harun'un İsrailoğulları'nı kendisinin zulmünden kurtarmış olduğu Firavun'la ilgilidir.¹⁸⁸ Zuhruf sûresinde geçen bu ayetin metni ve anlamı şöyledir:

فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاَطَاعُوهُ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (٥٤)

"Firavun kavmini küçük düşürdü (ezdi). Onlar da kendisine itaat ettiler (اطاعوه). Çünkü onlar yoldan çıkmış bir toplumdur."¹⁸⁹

Ayetin "'Firavun kavmini küçük düşürdü (فَاسْتَخَفَّ)" kısmıyla ilgili ilk müfessirlerden bazıları korkuttu, rahatsız etti kışkırttı gibi anlamlara gelen "استفز" ve küçümsemek, hakir görmek gibi anlamlara gelen "استذل" kelimesiyle açıklamışlardır.¹⁹⁰ Kur'an Yolu isimli tefsirde ise "halkının aklını çeldi" şeklinde Türkçeye çevrilerek şu değerlendirme yapılmaktadır: " 'Halkının aklını çeldi' şeklinde çevirdiğimiz cümle, yöneten ve yönetilen ilişkisi bakımından çok önemlidir. Kelimenin aslı, Türkçe'de de kullanılan

¹⁸⁸ Bu Firavun'un bazı rivayetlerde Hz. Yusuf döneminden Hz. Musa dönemine kadar yaşamış olan Velid b. Mus'ab olduğu bildirilmektedir. Bkz. Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 373/983), *Bahru'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I/537. Yine onun adının ehl-i kitabın görüşüne göre Kâbûs olduğu bildirilmektedir. Bkz. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Îlâhî*, (Thk. İbn Aşûr), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Birinci Baskı, Beyrut, 2002, IV/266. Ancak son tahlilde Hz. Musa dönemindeki firavunun isminin II. Ramses olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Firavun", dia, XII/119.

¹⁸⁹ Zuhruf, 43/54.

¹⁹⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukatil*, III/193.

istihfâf kökündendir. Bu kelime Arapça’da “acele ettirdi, aldattı, bilgisizliklerinden yararlandı, onları bilgisizlikleri ve güçsüzlükleri yüzünden hafife aldı, istediği gibi yönlendirdi” manalarını ifade etmektedir. Totaliter yönetimlerde yöneticilerin istemediği şey, halkın bilgilenmesi, doğruyu öğrenmesi, örgütlenerek hakkını talep edecek kadar güçlenmesidir. Firavun da aynı yola başvurmuş, Hz. Mûsâ’nın gerçeğe ve tevhide yönelik davetini sabote etmiş, halkın sağlıklı düşünmesini engellemiş, geleneklerden ve gözler önündeki alâyişten yararlanarak toplumu âdetâ büyümüş ve saltanatını devam ettirmenin yolunu bulmuştur.”¹⁹¹

Bu değerlendirmeden de anlaşılmaktadır ki Firavun, halkı kendisine boyun eğdirebilmek için cehalet silahını kullanmış, her bakımdan halkın geri kalmasını sağlamış ve bu şekilde kendisine başkaldıramayan bireylerden oluşan tebaasını kolay bir şekilde yönetmiş ve bilgi, inanç açısından da onları kendi istediği şekilde yönlendirmiştir. Bu yönlendirmenin bir göstergesi de Hz. Musa ile mücadelesinde en önemli sihirbazlarını çağırarak onun peygamber olmadığı, bir sihirbaz olduğu ve onları kandırdığı algısını oluşturmaya çalışmasıdır. Benzer bir değerlendirmede de Firavun’un halkını küçük düşürdüğü, onları zelil olmalarını sağladığı ve bunun sonucunda onların Firavun’a boyun eydikleri belirtilmektedir.¹⁹²

Hz. Musa ve Harun’un, Firavun’un yönetiminden İsrailoğulları’nı bir gece yolculuğuyla kurtardığı, bu iki peygamberin İsrailoğulları’nı yöneten durumuna geçtiği ve dolayısıyla Hz. Harun için itaat kavramını kullanıldığı yukarıda ifade edilmişti. Bu ayette de Firavun’a kavminin itaat etmesinin Firavun’un kavmini ezip küçük düşürmesi sonucunda onları yöneten konumunda bulunmasıyla bağlantılı olduğunu görmekteyiz.

d. Bazı Durumlarda İnsanın İtaat Etmesinin Yasaklandığı Ana Baba

İnsanın üzerinde yöneticilik vasfını taşıyanlardan biri de hiç şüphesiz anne babadır. Anne babalar, bu vasfını muhakkak ki çocuklarına karşı bulunduğu konumdan almaktadır. Onların çocuklarına karşı görevi, onların temel ihtiyaçlarını karşılamak ve onları en güzel şekilde yetiştirmektir. Çocukluk döneminden yetişkinlik dönemine kadar hatta daha sonraki dönemlerde bile çocuklar annelerinin ve babalarının koruyuculuğuna, bakıcılığına ve yönlendirmesine muhtaçtır. Hem dünyaya gelmesine vesile olmaları

¹⁹¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu*, IV/669.

¹⁹² Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkindî (ö. 373/983), *Bahru’l-Ulûm*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1993, III/210.

hem de yetiştirilmelerinde başrol üstlenmeleri onları, çocuklarını yönlendirme, yönetme ve onlara emretme yetkisine sahip kılar. Bu nedenle Ankebut ve Lokman sûrelerinde yer alan aşağıdaki iki ayette anne babaya çocukların itaatının sınırları belirlenmiştir:

*"Biz insana, ana-babasına iyilik etmesini emrettik. Şayet onlar seni, hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi bana ortak koşman için zorlarlarsa, bu takdirde onlara itaat etme (لَا تُطِيعُهُمَا). Dönüşünüz ancak bana olacaktır ve ben yapmakta olduklarınızı size haber vereceğim."*¹⁹³

*Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığı bir şeyi bana ortak koşman için seninle zorlarlarsa, onlara itaat etme (لَا تُطِيعُهُمَا). Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."*¹⁹⁴

İsra sûresi 23, 24. ve Nisâ sûresi 36. ayetlerde anne babaya iyi davranılması ifade edildiği gibi yukarıdaki iki ayette de anne babaya iyi davranılması, onlarla iyi geçinilmesi ifade edilmiştir. Onlara sadece bir durumda itaat etmenin yasaklandığı belirtilmiştir. O da her iki ayette ortak olan *"hakkında hiçbir bilgin olmayan şeyi bana ortak koşmak"* ifadesidir. Buradan anne babaya sadece Allah'a ortak koşmalarını istemeleri durumunda itaat etmek yasaklanırken bunun dışında makul taleplerine itaat etmemiz istendiği anlaşılmaktadır. Tefsirlerin bir kısmı,¹⁹⁵ ayyette şirk koşmanın yasaklandığını belirtirken Maverdi (ö. 450/1058) ise vacip olan hükümlerde anne babaya itaatın kesin olarak emredildiğini, haram olan şeylerde kesin olarak yasaklandığını ve mübah olan şeyler de iyi karşılandığını belirtmiştir. O, "Allah'a isyan durumunda kula itaat olmaz" hadisi bağlamında, bütün isyan durumlarını kapsayacak şekilde bu yasağı genişletmiştir.¹⁹⁶ Sad b. Ebi Vakkas Müslüman olunca annesi onun İslam'dan dönünceye kadar yemeyeceğine dair yemin etmesi üzerine ayetin nazil olduğu bildirilmektedir.¹⁹⁷ Taberî'de de Sad b. Ebi Vakkas'ın annesinin yemini onun hicretten dönmesi ile ilgili olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁸

¹⁹³ Ankebût, 29/8.

¹⁹⁴ Lokmân, 31/15.

¹⁹⁵ Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/626.

¹⁹⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverî (ö. 450/1058), en-Nüketü ve'l-Uyun, Daru Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, IV/277.

¹⁹⁷ Mâverî, *Nüket*, IV/277.

¹⁹⁸ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX/12. Ayrıca bkz. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), *Tefsiru'l-Hidaye İla Buluği'n-Nihaye*, Camîu's-Şerika, Birinci Baskı, 2008, IX/5601.

Anne babanın çocuklar için önemiyle ilgili yukarıda değinmiş olduğumuz durumlardan dolayı onlara iyi davranmamız, onların bizim için üstlenmiş oldukları bu büyük sorumluluklarına karşılık minnet duygumuzu göstermemiz istenmektedir. Ancak anne baba dâhil bütün nimetleri bize veren Allah’a daha büyük bir minnet duygusunun üzerimizde olması gerekmektedir. İşte bu yüzden daha büyük minnet duyulan Allah’a ortak koşmayı emreden anne babaya itaat edilmesi yasaklanmaktadır.

Ancak bu ayetlerde bizi daha çok ilgilendiren, çocuklar için yönetici konumunda olan anne baba için ittiba değil de itaat kelimesinin kullanılmasıdır. Çünkü bu çalışma itaat ve ittiba kavramlarının aralarında anlamsal farklılıkların olduğu ve ayetlerde bu anlamsal farklılıkların gözetilerek vaz’ edildiği tezine dayanmaktadır. İkinci ayette anne baba için “itaat” kelimesi kullanılırken hemen akabinde “Bana yönelenlerin yoluna uy (tabi ol)” cümlesinde Allah’a yönelenlerin yolu için “ittiba” kelimesi kullanılmıştır. Birinci durumda yukarıda da belirtildiği gibi anne babanın yönetme, emir verme salâhiyetine sahip olması nedeniyle “itaat”; ikinci durumda da uyulması istenenin bir yol olması nedeniyle de “ittiba” kelimesi kullanılmıştır. İttiba kelimesinin anlamları arasında izlemek, takip etmek gibi anlamlarının olduğunu, kelimenin anlamını vereceğimiz sonraki bölümde göreceğiz. Kelimenin bu anlamlarına uyumlu olarak “Bana yönelenlerin yolu” için yolunu takip etmek, yolunu izlemek anlamında ittiba kelimesi kullanılmıştır.

e. İtaat Edilen Şefaâtçi

Mekkî ayetlerde itaat kelimesinin kullanıldığı başka bir öge ise “şefaâtçi” dir. Kur’an’da değişik ayetlerde kıyamet günü şefaât edilenler¹⁹⁹ ve şefaât etme izni verilenlerden²⁰⁰ bahsedilmektedir. Bazı ayetlerde de -aşağıdaki ayette olduğu gibi- kıyamette şefaâtçisi olmayacak olan kişilerin vasfından bahsedilmektedir. Bu vasf zalimlik tir. Ayeti detaylı bir şekilde tartışan Râzî (ö. 606/1210), zalimlerden kastın kâfirler olduğunu ve kıyamette şefaâten mahrum olanlardan bir kısmının kâfirler olacağını ya da zalimlik sıfatıyla sıfatlananların bir kısmının kastedilmiş olabileceğini, onların da kâfirler

¹⁹⁹ Enbiya, 21/28.

²⁰⁰ Yunus, 10/3; Meryem, 19/87; Tâhâ, 20/109.

olduğunu ifade etmektedir.²⁰¹ Ayetin başıda geçen “yaklaşmakta olan gün”ün kıyamet günü olduğu rivayet edilmiştir.²⁰²

*"Yaklaşmakta olan gün konusunda onları uyar. O gün yürekler gam ve tasa ile dolu, (sanki) gırtlaklara dayanmıştır. Zalimlerin ne sıcak bir dostu, ne de sözü dinlenir (يُطَاعُ) bir şefaathçisi vardır."*²⁰³

Ayetin konumuzla alakalı kısmı, zalimler için kıyamet gününde itaat edilen bir şefaathçisinin olmayacağını bildiren cümlesidir. Ayette “itaat edilen şefaathçi” ifadesi meçhul (edilgen) fiil olarak geçmektedir. Mealde de “sözü dinlenir” olarak Türkçeye aktarılmıştır.

Şefaathçi için itaat kelimesinin kullanılması hakkında Râzî, “itaat” kelimesinin bir mertebeyi gerekli kıldığını, Allah'ın, kendisine itaat edeceği herhangi bir şey olamayacağını çünkü itaat edenin itaat edilenden daha aşağıda olduğunu, Allah'tan daha üst mertebenin olamayacağını bu sebeple “itaat” kelimesinin anlamını “icabet” olarak değerlendirmek gerektiğini ifade etmektedir.

Taberî de ise ayetin bu kısmı zalimler için, “şefaath ettiği zaman şefaatinde itaat edilen, şefaathine icabet edilen ve şefaathi kabul edilen bir şefaathçi ve sıcak bir dost yoktur.” şeklinde anlamlandırılmıştır.

2.3.1.2. İtaat Kavramının Mekkî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Ayetler

Buraya kadar Mekkî ayetlerde itaat kelimesinin fiil olarak kullanıldığı yerler üzerinde duruldu. Bu bölümde ise Mekkî surelerde itaat kelimesinin isim olarak kullanıldığı ayetlere yer verilecektir.

Mekkî ayetlerde itaat kavramının türetildiği “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünden gelen kelimelerden sadece on tane kelime isim olarak geçmektedir. Bu kelimelerden bir tanesi itaat anlamını; diğerleri ise itaat kelimesinin türetildiği “t-v-‘a” (ط-و-ع) kökünün içermiş olduğu itaat dışındaki anlamlarından birini taşımaktadır. Bu kelimelerden olan ve ayetlerde “كَرَّهَا” kelimesinin zıt anlamlısı olarak, “isteyerek” anlamında kullanılan “طَوَّعًا” mastarı, biri Ra'd sûresinin 15. ayetinde diğeri de Fussilet sûresinin 11. ayetinde

²⁰¹ Râzî, Mefatihü'l -Gayb, XXVII/504.

²⁰² Taberî, Camiu'l-Beyan, XXI/ 367.

²⁰³ Mümin, 40/18.

geçmektedir. Yine bu kökten gelen ve ayette “isteyerek” anlamında kullanılan “طَائِعِينَ” kelimesi, yine Fussilet sûresinin on beşinci ayetinde geçmektedir.

“Tava’a” kökünden itaat anlamında Kur’an’da yer alan kelime “مُطَاعٌ” kelimesidir. “مُطَاعٌ” kelimesi if’al babından ismi mef’ul olarak gelmiş ve “itaat edilen” anlamında kullanılmıştır. Kelime aşağıdaki ayette yer aldığı şekliyle, Kur’an’ı getiren elçinin çeşitli sıfatlarının sıralandığı çeşitli vasıflar içerisinde, O’nun “itaat edilen bir elçi” olduğunu gösteren bir sıfat olarak kullanılmıştır.

*O (Kur'an), şüphesiz değerli, güçlü ve arşın sahibi katında itibarlı, orada (meleklerce) itaat edilen (مُطَاعٌ), güvenilir bir elçinin (Cebrail'in) getirdiği sözdür.*²⁰⁴

Ayette geçen “مُطَاعٌ” kelimesi, Mümin sûresi 18. ayette geçen “يُطَاعُ” kelimesiyle hem anlam olarak hem de kullanım olarak benzerlik arz etmektedir. Her ikisi de “itaat edilen” anlamına gelmektedir ve sıfat olarak kullanılmıştır. “يُطَاعُ” kelimesi şefaatinin sıfatı, “مُطَاعٌ” kelimesi de elçinin sıfatıdır.

Ayette Kur’an’ın bir elçinin getirdiği bir söz olduğu beyan edilmektedir. Elçilik (resul) görevi hem peygamberler hem de Cebrail için kullanılan bir ifadedir. Ancak bu ayette geçen elçiden kastedilen Hz. Muhammed (s.a.v.) değil de -mealinde de verildiği gibi- Cebrail’dir.²⁰⁵ Ayetlerin anlamları dikkatli bir şekilde incelendiğinde elçiyle Cebrail’in

²⁰⁴ Tekvîr, 81/19-21. Tekvîr suresinde geçen “إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ” ayeti, Hâkka suresinde de (Hâkka, 69/40) geçmektedir. Müfessirler her iki ayette geçen “رَسُولٍ” kelimesiyle Hz. Peygamberin mi yoksa Cebrail’in (a.s.) mi kastedildiği hususunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. İlk dönem müfessirleri Zeyd b. Ali, Mukâtil, Ferrâ, San’ânî, Huvvârî, Taberî Tekvîr suresindeki “رَسُولٍ” kelimesini genellikle Cebrail olarak açıklamışlardır. (Bkz. Ebû'l-Hüseyin Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn (ö. 122/740), *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, (Thk. Muhammed Yusuf), Birinci Baskı, s. 300; Mukâtil, *Tefsîru Mukatil*, III/456; Ferrâ, *Meani'l-Kur'an*, III/242; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27) *Tefsîrul Kur'an*, (Thk. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, III/352; Huvvârî, *Tefsîru'l-Kur'ni'l-Azîz*, IV/477; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXIV/258) Bunun yanında hem Cebrail hem de Hz. Peygamber olduğuna dair iki görüşü birden verenler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan maverdî Hz. Peygamber olduğuna dair görüşü İbn İsa'nın görüşü olarak vermektedir (Mâverdî, *Nüket*, VI/218). Hâkka suresinin 40. ayetinde geçen “رَسُولٍ” kelimesi ise müfessirler tarafından -tekvîr suresindekinin aksine- daha çok Hz. Muhammed olarak açıklanmıştır (Bkz. Huvvârî, *Tefsîru'l-Kur'ni'l-Azîz*, IV/408; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/592; İbn Ebi Zemeneyn, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz*, V/33). Bazıları da sadece Cebrail olarak açıklamıştır (Bkz. Mukâtil, *Tefsîru Mukatil*, III/395). Birtakım müfessirler her iki görüşü de vermiştir (Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III/492; Mâverdî, *Nüket*, VI/86). Tekvir suresinin 19. ayetinde geçen “رَسُولٍ” kelimesine daha çok Cebrail; Hâkka suresinin 40. ayetinde geçen aynı kelimeye daha çok Hz. Muhammed denilmesi, bizim tezimize aykırı değildir. Çünkü burada bizim için önemli olan Tekvir suresinin 19. ayetinde geçen “رَسُولٍ” kelimesinin Hz. Muhammed için olmamasıdır. Zira bu durum tezimizde Mekki ayetlerde Hz. Muhammed için itaat kelimesinin kullanılmadığı tespitiyle çelişmemektedir.

²⁰⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXIV/258; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXXI/69; Celaleddin Muhammed b. Ahmed el-Mahallî (ö. 864/ 1460) ve Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Tefsîru'l-Celaleyn*, Daru'l-Hadis, Birinci Baskı, Kâhire, 794; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım Kasım el-Halak el- Kasımî ed-Dımaşkî (ö.

kastedildiği net olarak anlaşılmaktadır. Zaten incelediğimiz tefsirler içinde de Peygamberimizin kastedildiğini söyleyen bulunmamaktadır. Bu durum bizim tezimizde savunduğumuz, “Mekkî ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.) için itaat kelimesi kullanılmamıştır.” düşüncesiyle de tamamen örtüşmektedir.

Buraya kadar Mekkî ayetlerde hem fiil hem de isim olarak itaatin geçmiş olduğu ayetleri görmüş olduk. Bu bölümü kısaca özetleyecek olursak Mekkî ayetlerde itaat kelimesinin nesnesi olarak geçen unsurlar şunlardan oluşmaktadır: İtaat edilen şefaatçi, Cebrail, kendilerine kavimlerinin itaat etmesini isteyen peygamberler (Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb, Hz. Harun, Hz. İsa), yeryüzündekilerin çoğu, Allah’ı anmaktan gafil olanlar, Allah’ı anmaktan gafil olanlar, kâfirler, yalancılar, günahkâr ve nankör olanlar, Hz. Muhammed’i (s.a.v.) namazdan alıkoyan kimse, firavuna itaat eden kavmi ve bazı durumlarda insanın itaat etmesinin yasaklandığı ana baba.

2.3.2. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerdeki Kullanımı

Mekkî ayetlerde itaat kavramının fiil ve isim olarak kaç yerde kullanıldığını, itaat kelimesinin geçtiği ayetleri ve kimlere itaat edilmesinin istenip istenmediğini görmüş olduk. Bu bölümde de Medenî ayetlerde itaat kelimesi aynı çerçevede incelenmeye devam edilecektir.

Medenî ayetlerde itaat kelimesi 49 yerde fiil olarak 3 yerde de isim olarak geçmektedir. Fiiller içerisinde de en çok, Mekkî ayetlerde sadece bir defa geçen emri hazır çoğul sıygası olan “أَطِيعُوا” (itaat ediniz) fiili geçmektedir ve toplam 19 kez tekrarlanmıştır. Bu kelimenin çok tekrarlanmış olması, Mekkî ayetlere göre Medenî ayetlerde “itaat ediniz” buyruğu muhataplara daha fazla yönlendirilmiş olmasındandır. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Mekke döneminde henüz emretme konumunda olmayışı, bu durumun nedenlerinden biri olabilir. Çünkü itaat kelimesinde mertebe ve üst ast ilişkisi söz konusudur. Peygamberimiz Mekke döneminde muhataplarına karşı üst konumunda değildi. Tam tersi sürekli baskı ve işkenceye maruz kalıyor ve boykot ediliyordu. Bu

nedenle Mekkî ayetlerde diğer peygamberler için çok fazla kullanılan “أَطِيعُونِ”²⁰⁶ (bana itaat ediniz) cümlesi Hz. Muhammed (s.a.v.) için kullanılmamıştır.

Medenî ayetlerde en çok tekrar eden kelimelerden biri de tamamı Medenî ayetlerde bulunan ve toplam 8 yerde geçen “أَطَعْنَا” (itaat ettik) fiilidir ki bu fiil en çok kullanılan “أَطِيعُوا” (itaat ediniz) fiilinin cevabı niteliğindedir. Bu durumdan yine Peygamberimizin Medine’deki konumu nedeniyle muhataplarından “itaat ettik” demelerinin istendiği ve itaat etmeye yönlendirildiği anlaşılmaktadır.

Dikkat çeken diğer bir husus da itaat kelimesi “طَاعَةٌ” şeklinde isim olarak sadece Medenî ayetlerde kullanılmıştır. Hem bu kelimenin 3 yerde geçmesi hem de yukarıda belirtildiği gibi “itaat ediniz” emrinin ve “itaat ettik” karşılığının fazla yer alması aynı şekilde Mekkî surelerde yirmi 5 yerde itaat kelimesi geçerken Medenî surelerde 49 yerde geçmesi, Medine döneminde, Peygamberimizle ilgili olarak itaat vurgusunun daha fazla olduğunu göstermektedir.

2.3.2.1. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanıldığı Ayetler

2.3.2.1.1. Allah’a ve Resulü’ne İtaatten Bahseden Ayetler

Mekkî ayetler incelenirken, içerisinde Allah’a ve Resulü’ne itaat edilmesiyle ilgili bir ifade olmadığını görmüştük. Medenî ayetlerde ise Allah’a ve Resulü’ne itaat etmekten bahseden birçok ayet bulunmaktadır. Hatta Medenî ayetler içerisinde bu ayetlerin sayısı ve oranı oldukça fazladır.

Medenî ayetler içerisinde Allah ve resulünden bahseden ayetleri incelediğimizde kimi ayetlerde müminlerin Allah’a ve Resulü’ne itaat edilmesinden bahsetmekte; kimi ayetlerde de müminlerin dışındaki çeşitli inanç guruplarının itaatinden bahsedilmektedir.

Ayetler cümle yapısı bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Bazı ayetler emir şeklinde Allah’a ve Resulün’e itaat etmeyi emrederken bazı ayetler ise şart cümlesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Cümle yapısı bakımından diğer bir grup da olumlu ve olumsuz olanlardır. Dolayısıyla Allah’a ve Resulü’ne itaatten bahseden ayetlerin hem konusu

²⁰⁶ “أَطِيعُونِ” cümlesi Kur’an’da toplam onbir yerde geçmektedir. Bunlardan sadece biri Medenî ayetlerde diğer on tanesi Mekkî ayetlerde yer almaktadır.

hem de cümlelerinin yapısı bakımından gruplandırılıp, tasnif edilmesi zorunluluk arz etmektedir.

a. Müminlerin Allah’a ve Resulü’ne İtaat Etmesinden Bahseden Ayetler

a1. Müminlerin Allah’a ve/veya Resulü’ne İtaat Etmesini Emreden Ayetler

Bu grupta müminlerin Allah ve Resulü’ne itaatini konu eden ayetler incelenecektir. Bu ayetlerin hemen hemen tamamı “Allah ve Resulü’ne” birlikte itaat etmeyi konu edinmektedir. Bir ayette ise sadece Resul’e itaat emredilmektedir. Bu ayette her ne kadar sadece Resul’e itaat etmek emredilmiş olsa da "Resûlullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur”²⁰⁷ şeklinde ifade edildiği üzere peygambere itaat Allah’a itaat anlamına geldiği için bu ayeti ayrı bir gruplandırma yapmaksızın “Allah ve Resulü’ne” birlikte itaat etmeyi emreden ayetlerle birlikte değerlendirmeyi uygun gördük.

*"Namazı hakkıyla kılın, zekâtı verin ve resule itaat (أَطِيعُوا) edin ki rahmete erdirilesiniz."*²⁰⁸

Taberî’de geçen rivayete göre bu ayetteki emrin muhatabı tüm insanlar,²⁰⁹ İbn Kesir’e (ö. 774/1373) göre ise müminlerdir.²¹⁰ Bundan önce geçen ayet müminlerle ilgili olduğu için İbn Kesir’in görüşü daha uygun gözükmemektedir.

*"Allah’a ve peygambere itaat edin (أَطِيعُوا) ki rahmete erdirilesiniz."*²¹¹ ayetin öncesinde müminlere hitaben kat kat faiz yememelerini, kâfirler için hazırlanmış olan cehennem ateşinden sakınmalarını emretmekte burada da müminlerin Allah’a itaat etmesi emredilmektedir.

Farklı iki surede geçen bu ayetler birbirine çok yakın anlam taşımaktadır. Birinci ayette lâfzen sadece peygambere itaat etmek emredilmiştir ancak ayetin baş tarafında geçen “namazı kılın, zekâtı verin” ifadesi Allah’a itaatin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca yukarıda da değinildiği üzere peygambere itaat Allaha itaat anlamına

²⁰⁷ Nisâ, 4/80.

²⁰⁸ Nûr, 24/56.

²⁰⁹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XIX/210.

²¹⁰ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, (Thk. Sami b. Muhammed Selame), Daru Tayyibe, İkinci Baskı, 1999, VI/81.

²¹¹ Âl-i İmrân, 3/132.

gelmektedir. Her iki ayette de Allah'a ve Resulü'ne itaat rahmete erdirilmenin sebebi olarak zikredilmiştir.

Aşağıdaki ayetler ise Allah'a ve peygamberine itaat etmeyi emrettikten sonra yüz çevirmemelerini istemektedir. Yüz çevirmeleri durumunda peygamberin görevinin sadece apaçık tebliğ olduğu, dolayısıyla Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) de belirttiği gibi, mükellef oldukları şeylerden yüz çevirmekle peygambere zarar veremeyecekleri, sadece kendilerine zarar verecekleri ifade edilmektedir.²¹²

*"Öyleyse Allah'a itaat edin (أَطِيعُوا), peygambere itaat edin (أَطِيعُوا) ve Allah'a karşı gelmekten sakının. Şayet yüz çevirerseniz bilmiş olun ki elçimize düşen sadece apaçık tebliğdir."*²¹³

Bu ayetin öncesinde inananlara hitap edilerek, içki, kumar, dikili taşlar ve fal oklarının şeytan işi iğrenç şeyler olduğu, şeytanın içki ve kumar yoluyla inananların arasına düşmanlık ve kin sokmak ve onları Allah'ı anmaktan, namazı kılmaktan alıkoymak istediği beyan edilmektedir. Bu ayet de onların devamı mahiyetinde olup burada da iman edenlere hitap edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca itaat kelimesinden hemen sonra "sakının" cümlesinin kullanılması, itaatle sakınmak arasında yakın bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. İtaat etmek ve Allah'a karşı gelmekten sakınmak, birbiriyle örtüşen kavramlardır. İtaat, sakınmaya; sakınmak da itaat etmeye sevk eder. Buna benzer bir ayet de şöyledir:

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَإِنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاءُ الْمُبِينُ (١٢)

*"Allah'a itaat edin (أَطِيعُوا), peygambere de itaat edin (أَطِيعُوا). Eğer yüz çevirerseniz, bilin ki elçimize düşen sadece apaçık bir tebliğdir."*²¹⁴

Taberî²¹⁵ ve Cezairî'nin²¹⁶ ayetteki hitabın, tüm insanlara olduğunu açıkladığı bu ayete, yukarıdaki ayete çok yakın olduğu için burada yer verdik.

*"Ey iman edenler! Allah ve Resulü'ne itaat edin (أَطِيعُوا), söylediklerini işittiğiniz halde ondan yüz çevirmeyin."*²¹⁷

²¹² Zemahşerî, *Keşşâf*, I/676.

²¹³ Mâide, 5/92.

²¹⁴ Tegâbün, 64/12.

²¹⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/422.

²¹⁶ Cabir b. Musa b. Abdilkadir b. Cabir Ebu Bekir el-Cezairî, *Eyseru't-Tefasir li Kelami'l-Aliyyi'l-Kebir*, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikme, Beşinci Baskı, Medine-i Münevvere, 2003, V/367.

Yukarıdaki iki ayette itaat kelimesiyle birlikte zıt anlamlısı olan “yüz çevirme” ifadesi birlikte kullanılmıştır. İlk ayette, itaat etmeyip yüz çevirmeleri durumunda peygamberin onları itaat etmeye zorlayamayacağı, görevinin sadece tebliğ olduğu anlatılmaktadır. Bu durum itaatin herhangi bir zorlamayla olamayacağını, itaat ettirmek için güç kullanılamayacağını göstermektedir. İkinci ayetten ise inananların işittikleri halde itaat etmekten yüz çevirmemeleri gerektiğini, işitip anlamamanın müminler açısından itaate götüren bir faktör olduğunu anlamaktayız.

Müminlerin Allah ve Resulü’ne itaatiyle ilgili aşağıdaki ayet, sahabenin ganimetlerle ilgili Hz. Peygamber’e sorduğu soruya cevap olarak gelmiştir.

*"Sana ganimetleri soruyorlar. Ganimetlerin Allah'a ve Resulü'ne ait olduğunu söyle! O halde siz gerçek müminler iseniz Allah'a karşı saygısızlıktan sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Resulü'ne itaat edin (أَطِيعُوا)."*²¹⁸

İtaatle ilgili birçok ayette olduğu üzere burada da de muhatabı itaat etmeye sevk eden, onunla sıkı bir anlam ilişkisi olan “ittika” (Allah’tan sakınma) kavramı kullanılmıştır. “Eğer gerçek müminlerseniz... Allah ve Resulü’ne itaat edin” buyruğu da mümin olmanın itaat etmeyi gerekli kıldığını göstermektedir.

وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

*"Allah ve Resulü'ne itaat edin (أَطِيعُوا), birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."*²¹⁹

Ayetin sibak ve siyakı Bedir savaşını konu edinmekte, hemen öncesinde bulunan ayette ise “Savaş için bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin” buyrulmaktadır. Bu nedenle ayet, genel olarak Allah ve Resulü’ne itaati, özel olarak da savaş hususunda itaati emretmektedir. Tefsiru’l-Menar’da da bu ayet tefsir edilirken savaş esnasında Allah ve Resulü’ne itaat etmenin ve komutanın emrine uymanın önemi vurgulanmıştır.²²⁰ Ayette geçen “وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ” (gücünüz elden gider) ifadesi mealde de

²¹⁷ Enfâl, 8/20.

²¹⁸ Enfâl, 8/1.

²¹⁹ Enfâl, 8/46.

²²⁰ Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1354 /1935), *Tefsiru'l-Menar (Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim)*, el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme, 1990, X/22. Ayrıca bkz. Nesefî, *Medarikü't-Tenzil*, I/649.

verildiği gibi devlet olarak da anlaşılmıştır.²²¹ Ayrıca Uhud gününde müminlerin niza ederek zaferi kaybetmesi²²² olarak da açıklanmıştır.

Ayette itaat etmenin karşısında “birbirinize düşmeyin” cümlesinin kullanılmış olması, ihtilaf ve fikir ayrılığına düşmenin itaat ile bağdaşmayacağı anlamına gelmektedir. Çünkü aynı şeye itaat edenler arasında temelde görüş ayrılığı olmaz. İtaat etmeyip niza ve çekişmeye düşmeleri durumunda korkuya kapılıp zayıflayacakları, zaferi kaybedecekleri belirtilir. Bir de itaat edip nizaya düşmemede sabrın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Allah’ın emrettiği ve yasakladığı şeylere itaat etmede sabrın önemli bir etkisi vardır.

Aşağıdaki ayet ise Peygamber’in ailesi ile ilgilidir.

*"Evlerinizde oturun ve daha önce Cahiliye öneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resulü’ne itaat edin (طِيعُوا). Ey peygamber ailesi! Allah’ın istediği, sizden kirliliği gidermek ve sizi tertemiz kılmaktan ibarettir."*²²³

Ayetin öncesinde, peygamberin hanımlarına hitap edilmiş, onların kadınlardan herhangi biri gibi olmadıkları bundan dolayı erkeklerle konuşurken yumuşak bir eda ile konuşmamaları istenmiştir. Bu ayette ise hitap “ehli beyt” olarak biraz değişmiştir. Kimilerine göre bu hitapla Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’in kastedilmiş olduğu rivayeti esas kabul edilmiş²²⁴ olsa da önceki ayetteki hitabın muhatabı olan peygamberin hanımlarını da burada ehli beytin içerisinde değerlendirmenin uygun olduğu düşünülmektedir.²²⁵ Sonrasında bulunan ayette de evlerinde okunan ayetleri ve hikmeti hatırlamaları emredilmiştir. Ayette ehli beytin, açılıp saçılmamaları, namazı kılmaları, zekâtı vermeleri ve Allah’a ve Resulü’ne itaat etmeleriyle, Allah’ın onları temiz kılmak istemesi arasında bir ilişki kurulmuştur. Ehli beytin Allah ve Resulü’ne itaat etmesinin, onları temizlenmeye götüren bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

"Özel görüşme yapmadan önce sadaka verecek olmanızdan dolayı (vermediğiniz takdirde) korkuya mı kapıldınız? Madem bunu yapmadınız ve Allah da sizi bağışladı, o

²²¹ Neseî, *Medarikü't-Tenzil*, I/649.

²²² Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XIII/576.

²²³ Ahzâb, 33/33.

²²⁴ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX/263.

²²⁵ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, XXV/168; Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, IV/347-348.

*halde namazı özenle kılın, zekâtı verin, Allah'a ve Resulü'ne itaat edin (طِيعُوا). Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır."*²²⁶

Ayetin hemen öncesinde “Ey iman edenler! Peygamberle özel görüşme yapmak istediğiniz zaman, bu görüşmenizden önce bir sadaka verin” emri yer almakta, bu ayette de müminlerin sadaka verme hususunda korkuya kapıldıkları ve bunu yapmadıkları ancak affedildikleri belirtilmektedir. Dolayısıyla inananlar tarafından sadaka emrine itaatte gevşeklik gösterildiği için itaat etmeleri, Allah'ın yaptıklarından haberdar olduğu ikazı, yeniden vurgulanmaktadır.

*"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin (طِيعُوا), resule itaat edin (طِيعُوا) ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın."*²²⁷

Müminlerin Allah ve Resulü'ne itaat etmeleri emredildikten sonra, “Yaptıklarınızı boşa çıkarmayın” buyrulması nedeniyle, bu ikisi arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurulabilir. Buna göre Allah ve Resulü'ne itaat etme düşüncesi olmadan, iyi sanarak yapıp ettiklerinin boşa gideceği, bu yaptıklarının onlara özellikle ebedî hayatta bir fayda sağlamayacağı söylenebilir. Çünkü itatin sözlük anlamlarıyla ilgili bölümde itaat etmenin iradeli olduğunu görmüştük. Ayrıca ayetten itaat eden kişinin amellerinin karşılığını alacağı, yoksa (itaatsizlik durumunda) amellerinin boşa gideceği anlaşılmaktadır. İtaatsizliğe de ma'siyet ve inkâr denilebilir. Dolayısıyla amellerin değer kazanması için Allah'a ve Resulü'ne itaat edip isyan etmemek ve inkâr etmemek gerektiği ortaya çıkmaktadır.²²⁸ İbn Ebi Hatim'de (ö. 327/938) geçen bir rivayete göre ayetin, inanmakla birlikte günah işlemenin amellere zararı olmayacağını düşünen ashab için geldiği, dolayısıyla “günahın ameli yok etmesinden korkun” şeklinde anlaşıldığı bildirilmektedir.²²⁹

Medenî ayetlerde itaat kelimesinin kullanımıyla ilgili olarak buraya kadar sıralamış olduğumuz ayetler Allah'a ve Resulü'ne müminlerin itaatini konu edinmektedir. Bizim değerlendirmemize göre bu konuda on ayet bulunmaktadır. Ayetlerden anlaşılmaktadır ki inananlar hatta daha özelde Hz. Peygamber'in hanımları ve ehli beyti Allah tarafından zaman zaman itaat etme hususunda uyarılmakta, bazen amellerinin boşa gideceği, bazen de zayıflayıp güçsüz duruma düşecekleri ikazı yapılmaktadır.

²²⁶ Mücâdele, 58/13.

²²⁷ Muhammed, 47/33.

²²⁸ Bkz. Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/187.

²²⁹ İbn Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'an'il-Azim*, X/3299.

a2. Müminlerin “İşittik ve itaat ettik!” Sözünü İçeren Ayetler

Ayetlerin bir kısmı inananların dilinden aktarılmıştır. Ayetlerde onların inandıklarına dair söyledikleri sözler belirtildiği gibi itaat ettiklerine dair sözleri de geçmektedir. Aşağıda bu duruma örnek olabilecek ayetler yer almaktadır. Her birinin ortak noktası müminler tarafından söylenen “işittik/dinledik ve itaat ettik” ifadesidir. Bütün ayetlerde “işittik/dinledik ve itaat” ifadesinin mefulü/nesnesi belirsizdir. Yani neyi dinledikleri, neye itaat ettikleri açıklanmamıştır.

“İşitmekle/dinlemekle itaat etmek arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Râzî’nin de belirttiği gibi²³⁰ bu işitme sadece kulakla dinleme değil; anlamayı, akletmeyi ve bilmeyi içine alan bir işitmedir. Dolayısıyla ilahi hitabı, nebevi emir ve yasakları anlamaksızın, akletmeksizin Allah’a ve Resulü’ne itaat etmek, istenen bir şey değildir. Anlamadan itaat olabilir ancak dinde zorlama olmadığı için dinî itaatte anlamak esastır. Çünkü birçok ayette anlamaya, akletmeye ve bilmeye vurgu yapılmıştır.”²³¹

Bu aşamadan sonra müminlerin “işittik/dinledik ve itaat ettik” şeklindeki beyanlarıyla ilgili ayetler verildikten sonra birbiriyle karşılaştırması yapılarak aralarındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinde durulacaktır.

*"Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler ve şöyle dediler: "Onun peygamberlerinden hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz." Şöyle de dediler: "İşittik ve itaat ettik (طَعْنَا). Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz. Sonunda dönüş yalnız sanadır."*²³²

²³⁰ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, VII/113.

²³¹ Örneğin bkz. Bakara, 2/44, 76, 164, 170; Yunus, 10/16; Hud, 11/51; Yusuf, 12/49; Nahl, 16/67; Mü'minun, 23/80.

²³² Bakara, 2/285. Bu ayetin Mekkîlik ve Medenîliği ihtilafıdır. Hadis, Ulumu'l-Kur'an kaynaklarında ve bazı tefsirlerde bu ayetin de içinde olduğu Bakara suresinin son iki ayetinin miraç gecesinde indiği geçmektedir. (Tefsirle ilgili kaynak için bkz. Müslim'in İbni Mesud'dan rivayet ettiği "Rasulullah (s.a.v.) gece yolculuğuna çıkarıldığında yolculuğu Sidretü'l-Münteha'da sona erdi... hadisinde Rasulullah (s.a.v.)'a üç şey verildi: Beş vakit namaz, Bakara suresinin sonu, ümmetinden Allah'a şirk koşmayanların bağışlanacağına dair hadisi(bkz. Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm el- Müslim b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 261/875), *Muhtasar Sahih-İ Müslim*, (Thk. Mustafa el-Buga), Yemame, Dördüncü Baskı, Beyrut, 2003, S. 37-38) bu ayetlerin miraçta indiğine delil olarak kullanılmaktadır. Süyûtî de bu hadisi dikkate alarak ayetleri, semada nazil olan ayetler içerisinde vermektedir. Ayrıca o, Huzeli'nin Bakara suresinin son iki ayetini Kâbe Kavseyn'de indiğini bildirdiğini ifade etmektedir (Bkz. Suyuti, *İtkan*, 1/90). Ancak Müslim'in Ebu Hureyre'den verdiği başka rivayete göre bu ayetler, kendisinden hemen önceki ayette (Bakara, 2/284) geçen "İçinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker" ilahi mesajı geldiğinde, bunun

Ayette İslam'ın amentüsü dediğimiz iman esaslarından dört tanesi zikredilmiş ve müminlerin bunlara iman ettikleri belirtilmiştir. Daha önce müteaddit defalar iman ve itaat arasındaki ilişkiden bahsedilmişti. Burada da aynı şekilde inananların, dört iman esasına inandıklarından bahsedildikten sonra dinleyip itaat ettikleri ifade edilmiştir. Müfessirler, ayette geçen “İşittik ve itaat ettik” sözünü Allah'ın sözünü (Kur'an'ı, Allah'ın emirlerini) işittik ve Allah'a (emrine) itaat ettik şeklinde açıklamışlardır.²³³

*"Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve "işittik, itaat ettik (لَطَعْنَا)" dediğinizde ona verdiğiniz ve sizi kendisiyle bağladığı sağlam sözü hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir."*²³⁴

Buradaki ‘söz’den maksadın, insanların yaratılmasından önce “elest bezmi” denilen mana âleminde, bütün ruhların Allah’a verdikleri söz, müminlerin, Hz. Peygamber’e iman ederken veya Akabe ve Hudeybiye’de biat ederken Allah ve Resulü’ne verdikleri söz,²³⁵ ya da kelimcilerin çoğunun tercih ettiği gibi Allah Teâlâ’nın birliğini ve dinî ahkâmının mâkûliyetini gösteren aklî ve nakli deliller²³⁶ olabileceği değerlendirmesi yapılmaktadır.

*"Aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme bağlasın diye Allah'a ve Resulü'ne çağrıldıklarında müminlerin sözü, "Dinledik ve boyun eğdik (لَطَعْنَا)" demekten ibarettir. İşte kurtuluşa erenler de bunlardır!"*²³⁷

mü'minlere ağır geldiğini ve Hz. peygambere gelerek buna güç yetiremeyeceklerini söylemeleri üzerine inmiştir. (Bkz. Müslim, *Muhtasar*, s. 638-639). Nitekim ayetin nuzulüyle ilgili olarak ilk dönem müfessirlerinden miraçla ilgili olan rivayeti esas alanlar olduğu gibi (Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, I/189), bu rivayeti esas alanlar da bulunmaktadır (Bkz. İbn Münzir, *Tefsiri'l-Kur'an*, s. I/96). Semerkandî, ayetin Mekkîliği ve Medenîliği hususunda her iki tarafın görüşünü vermiş, bazı âlimlerin, bu ayetlerin miraçta inmediğini çünkü miracın Mekke döneminde gerçekleştiğini ancak Bakara suresinin tamamının Medine indiğini söylediklerini ifade etmiştir. Bakara suresinin son iki ayetiyle ilgili Müslim'in verdiği iki farklı rivayet ve müfessirlerin farklı rivayetleri benimsemeleri bu ayetlerin Mekkîliği ve Medenîliği hususunda kesin bir hükmün olmadığını göstermektedir. Biz bu ayetler, üslup yönünden medenî ayetlere benzemesi ve “işittik ve itaat ettik” cümlesinin Medenî ayetlerde kullanılması nedeniyle Medenî ayetler içerisinde ele almanın daha uygun olacağını düşünüyoruz. Şayet bu ayetler Mekke bile olsa itaat kelimesinin Mekke döneminde Hz. Muhammed için kullanılmadığı tezimizle çelişmemektedir. Çünkü müfessirler –yukarıda verildiği üzere- bu ayetlerde geçen itaatın Allah Teâlâ için kullanıldığını Hz. Muhammed için kullanılmadığını bildirmektedirler. Zaten “işittik ve itaat ettik” cümlesinden sonra “Ey Rabbimiz! Senden bağışlama dileriz” ifadesinin yer alması itaatın Allah'a olduğunu göstermektedir.

²³³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukatil*, I/153; Taberî, *Camiu'l-Beyan*, VI/127; Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbü'rî (ö. 318/930), *Kitabü Tefsiri'l-Kur'an*, (Thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd) Daru'l-Measin, Birinci Baskı, 2002, I/96; Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, I/241.

²³⁴ Mâide, 5/7.

²³⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, II/182.

²³⁶ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, XI/319.

²³⁷ Nûr, 24/51.

Yukarıda verilen üç ayette müminlerin “İşittik/ dinledik ve itaat ettik” dedikleri zikredilmiştir. İlk ayette imanla itaat birlikte kullanılırken ikinci ayette Allah’ın nimeti ve Allah’a verilen sözle itaat, üçüncü ayette ise davet ve itaat birlikte kullanılmıştır. Bu kullanımlardan itaat etmenin, inanma, nimetleri hatırlama, davete icabet etme ve özellikle de bu üç hususta akletme ve anlama gibi akli melekelerin devreye girmesiyle mümkün olabileceğini anlamaktayız.

a.3 Müminlerin Allah’a ve Resulü’ne İtaat Ettiğini Bildiren Ayetler

Yukarıdaki ayetlerde müminlerin “itaat ettik” sözleri aktarılmıştı. Aşağıdaki ayette ise Allah Teâlâ, müminlerin Allah’a ve Resulü’ne itaat ettiklerini bildirmektedir.

*"Müminlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velileridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resulü’ne itaat ederler (يُطِيعُونَ). İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."*²³⁸

Ayette mümin erkeklerin ve kadınların, birbirlerinin velileri olduğuna, iyiliği teşvik edip, kötülükten men ettiklerine, namazı kılıp zekâtı verdiklerine dair çeşitli özellikleri sıralanmış, en sonunda da diğer bir özellik olarak Allah’a ve Resulü’ne itaat ettikleri bildirilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Allah’ın onları merhametiyle kuşatacağı bildirilmektedir. Allah’a ve Resulü’ne itaat edeni, Allah merhametiyle kuşatır, diyebiliriz. Çünkü ayetin ilk kısımlarında verilen iyiliği teşvik, kötülükten alıkoymak, namaz kılamak, zekât vermek gibi özelliklerin hepsi Allah’a ve Resulü’ne itaatle mümkün olmaktadır. İtaat etmek hepsini kapsamaktadır ve bunlar hem amel hem de sözlerle ilgilidir. Nitekim Huvvarî (ö. 300/913) burayı tefsir ederken münafıkların yaptığı gibi sadece söz olarak değil hem söz hem de amel olarak itaat edilmesi, kullukla ilgili bütün farizaların yerine getirilmesi olarak açıklamıştır.²³⁹ Dolayısıyla buradan, itaatin, Müslümanların itaatinde olduğu gibi hem isteyerek; münafıklarda olduğu gibi istemeden olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

²³⁸ Tevbe, 9/71.

²³⁹ Huvvârî, *Tefsiru 'l-Kur'ni 'l-Aziz*, II/151.

b. Müminler Dışındaki Kişilerin Allah ve Resulü'ne İtaatinden Bahseden Ayetler

Yukarıdaki ayetlerde muhatap müminler idi. Bu bölümde ise muhataplar, inananların dışında Medine'de bulunan Yahudiler, Hristiyanlar, münafıklar, kâfirler ve bedeviler gibi çeşitli gruplardan teşekkül etmektedir. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicretiyle Müslümanların, Yahudiler ve Hristiyanlarla bir arada yaşamaları sonucunda birçok konuda onlarla ilişkileri düzenleyen ayetler nazil olmaya başladı. Bu konulardan biri de itaat konusu olmuştur.

Medine döneminde Müslümanların siyasi, ekonomik ve sosyal bakımdan gittikçe güçlenmeleri, savaşlar kazanmaları neticesinde güçlerinin perçinleşmesi, Müslüman olmayan ama değişik sebeplerle Müslüman gibi gözükmeye çalışan bir grubu da ortaya çıkardı. Bunlar, Müslümanlar için en tehlikeli olabilecek yapıdaydılar. Çünkü dost gibi gözüken düşmanlardı. İşte Medine'de Hz. Peygamber'in en çok mücadele ettiği muhataplar bu münafıklardı. Bu yüzden onlarla ilgili de içerisinde itaat temasını işleyen birçok ayet nazil olmuştur. İnaneler dışındaki kimselerin itaatini konu edinen aşağıdaki ayetlerin bu bilgiler çerçevesinde ele alınması, değerlendirmeyi kolaylaştıracaktır.

b1. Yahudiler

*"Yahudilerden öyleleri var ki, (kelimeleri yerlerinden kaydırıp) tahrif ederek onları anlamlarından uzaklaştırırlar. Dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak "İşittik, karşı geldik", "İşit, işitmez olası!" "Râ'inâ" derler. Hâlbuki onlar, "İşittik ve itaat ettik (أَطَعْنَا); dinle ve bize bak" deselerdi bu kendileri için daha hayırlı olurdu. Fakat Allah, küfürleri yüzünden kendilerini lânetlemiştir. Bu yüzden pek az iman ederler."*²⁴⁰

Burada genel olarak Yahudilerin ayetleri tahrifinden bahsedilmekte ve buna dair örnek verilmektedir. "İşittik ve itaat ettik" yerine "İşittik, karşı geldik/isyan ettik" cümlesini söylemekte oldukları bildirilmektedir.

Ayette itaatın zıt anlamı olarak "isyan" ifadesi kullanılmıştır. İtaatle ilgili bir başka husus da "işitmek"tir. İşitmek, anlamının ön aşaması olarak kullanılmaktadır. Ancak burada anlamayı içeren bir işitmeden söz edilebilir. Zaten Yahudiler, kendi kutsal kitaplarında Hz. Muhammed'in özelliklerine dair bilgi verilmesi nedeniyle onun gerçek peygamber olduğunu biliyorlardı. Dolayısıyla Yahudiler, işitip anladıktan sonra alay

²⁴⁰ Nisâ, 4/46.

etmek için kelimeleri tahrif ederek anlamlarını tersine gelecek şekilde kullanıyorlardı. Aynı şeyi “raina”²⁴¹ (bizi gözet) kelimesinde de yaptıkları anlaşılmakta ve alay etmek için kendi anladıkları şekilde kelimenin anlamı dışında, bunu olumsuz olarak kullanmaktaydılar. Dolayısıyla ayette yaptıkları bütün bu tahriflerin yerine, Yahudilerin itaat etmelerinin daha hayırlı olacağı bildirilmiştir.

b2. Ehli kitap

*"De ki: "Allah'a ve resule itaat edin (أَطِيعُوا)." Eğer yüz çevirirlerse bilsinler ki Allah kâfirleri sevmez."*²⁴²

Bu ayetin muhatabı, Taberî'de yer alan rivayete göre Necranlı bir Hristiyan heyetidir.²⁴³ Râzî'nin aktardığı görüşe göre tıpkı Hristiyanlarda olduğu gibi, Hz. Muhammed'in kendisine itaati Allah'a itaat gibi görmekte olduğuna dair münafıkların eleştirisine cevap olarak geldiği²⁴⁴ görüşü yer almaktadır. Beydâvî (ö. 685/1286) bu ayeti önceki ayetle birlikte vermiş ve önceki ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak iki rivayet aktarmıştır. Birincisi biz Allah'ın çocukları ve sevgili kullarıyız diyen Yahudiler, diğeri de Necranlı Hristiyanlarla ilgilidir. Hristiyanlarla ilgili rivayeti zayıf görmüşlerdir.²⁴⁵ Celaleyn ise bir önceki ayeti biz putlara ancak bizi Allah'a yaklaştırdığı için ibadet ediyoruz, diyen müşriklerle ilgili olarak indirildiğinin bilgisini vermiştir. Bu ayeti de “onlara de ki” şeklinde vererek onun devamı gibi gördüğü anlaşılmaktadır.²⁴⁶ Müfessirlerin görüşlerini değerlendirdiğimizde ayetin nüzul sebebi ve muhatabıyla ilgili

²⁴¹ Barkara suresinin 104. ayetinde *inanenlar* tarafından Peygamber için “raina” (bizi gözet) kelimesinin kullanılması yasaklanmış, onun yerine aynı anlama gelen “unzurnâ” lafzının kullanılması emredilmiştir. Bu ayette ise *Yahudilerin* Peygamber için “Raina” kelimesini kullandıkları bildirilmekte ve onun yerine “unzurnâ” deselerdi ya denmektedir. Yahudilerin Peygamber için “Raina” kelimesini tercih etmeleri olumsuz anlamda da kullanılmasıdır. Bu kelime hakkında Elmalılı Hamdi Yazır geniş bir açıklama yapmış bu lafzın mü'minler tarafından olumlu anlamda; Yahudiler tarafından olumsuz anlamda kullanıldığını, Allah Tealan'ın bu lafzı yasakladığını bildirmektedir. Onun açıklamasına göre kelimenin yasaklanmasının sebeplerinden biri, sövmek anlamına gelen “rainâ” kelimesine benzemesidir. “Rainâ” kelimesi Arapça'da “bizim çoban” anlamına geldiği gibi İbranî ve süryanî dillerinde “dinle a sözü dinlenmez herif” gibi hakaret ve alay ifadesi olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Yahudiler “raina” lafzını böyle olumsuz anlamlarda kullanmaktaydılar. Elmalılı Hamdi Yazır “raina” kelimesini bunun gibi çeşitli olumsuz çağrışımlarının ve anlamlarının olduğunu bildirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yayıncılık, İstanbul, I/374-377.

²⁴² Âl-i İmrân, 3/32.

²⁴³ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, VI/325

²⁴⁴ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, VIII/198.

²⁴⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286), *Envaru't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, (Thk. Muhammed Abdurrahman), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1418, II/13.

²⁴⁶ Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, s. 70.

rivayet ve görüşlerin çeşitlilik arz ettiğini görüyoruz. Ancak bu surenin, ehli kitabın bazı inanç ve tutumlarının yanlışlığını ortaya koyma konusuna ağırlık verdiği göz önüne alınırsa ayetin muhatabın hem Hristiyanları hem de Yahudileri kapsayacak şekilde ehli kitap olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

Ayette itaat ve yüz çevirme kelimeleri birlikte kullanılmış, arkasından da Allah'ın, itaat etmeyip yüz çeviren kâfirleri sevmediğini belirtilmiştir. İtaat etmeyip yüz çevirmenin inkâra götüren küfrün sebebi olduğu anlaşılmaktadır.

b3. Münâfıklar

İtaat etmeleri istenen diğer bir grupta münafıklardır. Özellikle Nur sûresinde münafıklarla ilgili açıklamalar bulunmaktadır. İtaatle ilgili aşağıda yer alan ayetlerden iki tanesinin Nur sûresinde geçmesi de münafıkların bu surenin önemli konularından olduğunu göstermektedir.

*"(Münâfıklar), "Allah'a ve peygambere inandık ve itaat ettik (وَاطَعْنَا)" derler. Sonra da onların bir kısmı bunun ardından yüz çevirirler. Hâlbuki onlar inanmış degillerdir."*²⁴⁷

Yukarıda geçen ayetlerde olduğu gibi burada da itaat ve yüz çevirmenin karşıt anlamı olarak kullanıldığını görüyoruz. Onların itaat ettikten sonra yüz çevirmiş olmaları gerçek anlamda inanmadıklarının göstergesidir.

*"Allah'a itaat edin (اطيعوا), peygambere itaat edin(اطيعوا)" de. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki ona yüklenen görevin sorumluluğu ancak ona ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer ona itaat ederseniz (أَنْ تُطِيعُوهُ) doğru yola erersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir."*²⁴⁸

Ayette itaat etmeleri emredilenler, İbn Kesir'in de belirttiği gibi²⁴⁹ bir önceki ayette, emir verildiği takdirde (savaşa) çıkacaklarına dair büyük yeminler ettiğinden bahsedilen münafıklardır. Yukarıdaki ayette ifadesini bulan "yüz çevirme" burada da kullanılmış, arkasından herkesin kendi sorumluluğunu yükleneyeceği ve itaat etmeleri durumunda hidayete erecekleri, münafıkların itaat etmesi için peygamberin bir zorlamada

²⁴⁷ Nûr, 24/47.

²⁴⁸ Nûr, 24/54.

²⁴⁹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI/76.

bulunamayacağı bildirilmiştir. Buradan, peygambere itaatin hidayet sebebi, hidayete götüren bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Münafıklarla ilgili olduğu değerlendirilen diğer bir ayet de Nisâ sûresinde geçen muhatabı belirsiz olan şu ayettir:

*"Biz her peygamberi sırf, Allah'ın izni ile itaat edilmek (بِطَاعٍ) üzere gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan günahlarının bağışlamasını dileseler ve Peygamber de onlara bağışlama dileyseydi, elbette Allah'ı tövbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulacaklardı."*²⁵⁰

Ayette itaat kelimesi her ne kadar bütün muhatabları kapsayacak şekilde meçhul (edilgen) fiil olarak kullanılmış olsa da önceki ayette münafıklardan bahsetmesi Allah'ın onların kalbindekileri bildiğinin ve onlardan Hz. Muhammed'in yüz çevirmesini istediğinin bildirilmesi, bu ayetin münafıklarla ilgili olduğuna bir işarettir. Taberî'de de bu iki ayetin münafıkların vasıfları hakkında olduğu rivayet edilmektedir.²⁵¹

Buraya kadar olan ayetlerde Allah'a ve Peygamberi Hz. Muhammed'e itaat etmek ifadesi geçmekteydi. Bu ayette ise kendisine itaat edilecek peygamber, itaat filinde olduğu gibi tüm peygamberleri kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Dikkat çeken diğer bir husus, peygamberlere itaatin Allah'ın izniyle olduğu vurgusudur.

B4. Kâfirler

وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا . يَوْمَ تُقْلَبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَ
فَاصْلَوْْنَا السَّبِيلَ

*Yüzlerinin ateşte bir yandan bir yana döndürüleceği gün, "Keşke Allah'a ve Resül'e itaat etseydik" diyecekler. Yine şöyle diyecekler: "Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yoldan saptırdılar."*²⁵²

Bu ayetlerin öncesinde Allah'ın kâfirlere lanet ettiğinden ve onlar için ebedi kalacakları alevli bir ateş hazırladığından bahsedilmiş bu ayette de onlarla ilgili açıklamalar yapılmaya devam edilmiştir. Daha önceden de itaat kelimesinde bir mertebenin olduğu,

²⁵⁰ Nisâ, 4/64.

²⁵¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, VIII/517.

²⁵² Ahzab, 33/66-67.

itaatin alttanüste olduğu ifade edilmişti. “Önderlerimize ve büyüklerimize itaat ettik” cümlesinde bu durumu gösteren bir kullanım vardır. Kâfirlerin, üstleri olan önderleri ve büyüklerine itaat etmelerinden dolayı ahirette pişman olacakları, “keşke Allah'a ve Resul'e itaat edeydik" diyecekleri açıklanmaktadır.

Ayetlerde geçen “سَادَتُنَا” kelimesi yönetici, lider, asil, şerefli, “وَكُبَرَاءُنَا” kelimesi ise alimler ve yaşlı olanlar şeklinde anlaşılmıştır.²⁵³ Her iki kelimenin aynı olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.²⁵⁴ Bu ayetler, Medine döneminde inmesine rağmen nuzul sebebinden Mekke müşriklerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır: Bu kişilerin içlerinde Ebu Cehil, Utbe ve Şeybe'nin de olduğu 12 mekkeli müşrikle ilgili olduğu rivayet edilmektedir.²⁵⁵ Buna göre Mekke müşriklerin ileri gelenlerine itaat eden halkın ahirette suçu onların üzerine atmaya çalışacaklarını göstermektedir. Ancak bir takım müfessirler ayeti nuzul sebebinden bağımsız olarak bütün insanları kapsayacak şekilde açıklamışlardır.²⁵⁶

b5. Bedevilerin İtaati

Göçebe olarak yaşayan Arap kabilelerine bedevi denmektedir. Burada bahsi geçen bedeviler genelde münafıklar içerisinde değerlendirilmektedir.²⁵⁷ Fetih suresinin 11. ayetinde geçen seferden geri kalmaları sebebiyle mallarımız ve ailemiz bizi seferden alıkoydu şeklinde kalplerinde olmayan şeyi mazeret olarak söylemeleri de nifak olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁸ Aynı şekilde Hucurât sûresinde geçen sonraki ayette de bedeviler kalplerinde iman olmadığı halde dilleriyle iman ettik diyen kişiler olarak vasıflandırılmışlardır. Fetih sûresinde geçen bedevilerle, kalpleri imanla mutmain olmadığı halde iman ettik dedikleri bildirilen Hucurât sûresinde geçen bedevilerin, kıtlık senesinde sadaka almak için iman ettik diyen Esedoğulları ile ilgili olduğu bildirilmektedir.²⁵⁹

²⁵³ Mâverdi, *Nüket*, IV/425.

²⁵⁴ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX/331.

²⁵⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukatil*, III/56

²⁵⁶ Ebü'l-Muzaffar Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 489/1096), *Tefsîrü'l-Kur'ân*, (Thk. Ebu Bilal), Daru'l-Vatan, Birinci Baskı, Riyad, 1997, IV/311.

²⁵⁷ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/212; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V/57.

²⁵⁸ Kasımî, *Mehasinü't-Te'vil*, VIII/493. Burada geçen bedevilerin münafık olmadıkları yönünde ifadelerin bulunması (Bkz. Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, V/26.) sebebiyle münafıklarla birlikte değil “bedeviler” olarak ayrı bir başlık altında inceledik.

²⁵⁹ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, XXVIII/115.

Bedevilerin itaatıyla ilgili Kur'an sıralamasında peşpeşe gelen Fetih ve Hucurât sûresinde üç ayet bulunmaktadır. Aşağıda gelen birinci ve ikinci ayet seferden geri kalan bedeviler; üçüncü ayet ise henüz tam olarak iman etmemiş olduğu halde iman ettik diyen bedevilerle ilgilidir.

*Bedevîlerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz (إِنْ تُطِيعُوا), Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratar. Köre vebal yoktur, topala da vebal yoktur, hastaya da vebal yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değildirler.) Kim Allah'a ve Peygamberine itaat edersen (مَنْ يُطِيعِ), Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere sokar. Kim de geri kalırsa, onu acı bir azaba uğratar.*²⁶⁰

Yukarıda belirtildiği üzere sefere çıkmayıp geri kalan ve mazeretler uyduran bedevilere, çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacakları, eğer itaat ederlerse güzel bir mükâfat alacakları, önceden sefere çıkmayarak yaptıkları gibi itaat etmezlerse acıklı bir azaba uğratılacakları belirtilmektedir. Peş peşe gelen bu ayetlerden itaatın sonucunun güzel bir mükâfat olan altından ırmaklar akan cennetler; itaatsizliğin cezasının ise elim bir azap olduğu bildirilmektedir.

*"Bedevîler "İman ettik" dediler. De ki: "İman etmediniz. (Öyle ise, "iman ettik" demeyin.) "Fakat boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize girmedir. Eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz (إِنْ تُطِيعُوا), yaptıklarınızdan hiçbir şeyi eksiltmez. Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*²⁶¹

Yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi burada da Allah'a ve Resulü'ne itaat etmenin mükâfatıyla ilgili bilgi verilmektedir. O da amellerden hiçbir şeyin eksilmemesidir. Kur'an'da amellerin boşa çıkacağıyla ilgili ayetler genelde imanla ilişkilidir. Dolayısıyla bu ayette bildirilen, itaat etmenin amellerin eksilmemesine sebep olması, itaatın imanla yakın bir benzerlik içinde olduğunu göstermektedir. Ancak her itaat imanla sonuçlanmayabilir. Çünkü emreden otoritenin gücü nedeniyle, kalben inanmadan itaat edilmesi durumunda –tıpkı inanmamış olan bedevilere teslim olduk demelerinin istenmesi gibi- iman etmemiş olacaktır.

²⁶⁰ Fetih, 48/16-17.

²⁶¹ Hucurât, 49/14.

c. Şart Cümlesi Olarak İtaatten Bahseden Ayetler

Buraya kadar Allah’a ve Resulü’ne inananların ve inanmayanların itaatini konu alan ayetleri gördük. Bu ayetler cümle yapısı bakımından, genellikle, emir veya olumlu cümlelerden oluşmaktaydı. Bu cümlelerde değişik kişi ve unsurların ya Allah’a ve Resulü’ne itaat etmesi emredilmekte ya da itaat ettiği vurgulanmaktaydı. Yine bazı ayetlerde de müminlerin itaat ettik şeklindeki sözleri aktarılmaktaydı. Bu bölümde ise Allah ve Resulü’ne itaatin şart cümlesi içerisinde geçtiği ayetleri göreceğiz. Şart cümleleri şart edatının bulunduğu “şart cümlesi” ve “cevap cümlesi” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Bu ayetlerde şart cümleleri tamamen “مَنْ” şart edatıyla başlamaktadır. Şart cümlesi “Allah’a ve Resulü’ne itaat eden kimse” şeklindedir. Şartın cevabı ise ayetlerde değişiklik arz etmektedir. Dolayısıyla bu ayetlerde şartın cevabına göre değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

Her ayetin siyak ve sibak bakımından diğer ayetlerle bağlamı farklılık arz etmektedir. Kimi ayetler müminlerle, kimisi ise münafıklarla ilgili ayetler arasında geçmektedir. Bazı ayetler ise ahkâm ayetlerinin hemen akabinde yer almakta, verilen hükme itaat edilmesi teşvikinde bulunmaktadır. Cümle yapıları farklı olduğu için bağlamı içerisinde değil de ayrı bir grup olarak değerlendirmeyi ve her ayetin altında ayetin bağlamını vermenin daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

*"Resûlullah'a itaat eden (مَنْ يُطِيع) Allah'a itaat etmiş olur(طَاعَ), yüz çevirenlere gelince seni onlara bekçi olarak göndermedik."*²⁶²

Bu ayette hitap tüm insanlar içindir. Ayet “kim resule itaat ederse” şeklinde tüm insanları kapsayacak şekilde ²⁶³ nazil olmuştur. Hemen sonrasında gelen ayette de münafıkların itaat ettik dedikleri ifade edilmektedir. Bu ayet peygambere itaatle Allah’a itaati aynileştirmektedir. Zaten itaat ile ilgili olan Medenî ayetlerin hemen hemen tamamı Allah’a ve Resulü’ne itaati birlikte zikretmektedir. “Resûlullah’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur” cümlesi, neden Allah ve Resulü’ne itaatin birlikte zikredildiğine açıklık getirmektedir.

²⁶² Nisâ, 4/80.

²⁶³ Taberî, Camiu'l-Beyan, VIII/561.

*"Kim Allah'a ve Resülüne itaat eder (مَنْ يُطِيعُ), Allah'tan korkar ve O'na karşı gelmekten sakınırsa, işte onlar başarıyı elde edenlerin ta kendileridir."*²⁶⁴

*"Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve doğru söz söyleyin ki Allah sizin işlerinizi düzeltsin ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve Resülüne itaat ederse (مَنْ يُطِيعُ), muhakkak büyük bir başarıya ulaşmıştır."*²⁶⁵

*"Bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kim Allah'a ve peygamberine itaat ederse Allah onu, altından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır, orada devamlı kalıcıdır; işte büyük kazanç budur."*²⁶⁶

*"Kim Allah'a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler. Bunlar ne güzel arkadaşlardır."*²⁶⁷

Ayetlerde "Allah'a ve Resülü'ne kim itaat ederse" şart cümlesinin cevabının farklılık arzettiğini yukarıda belirtmiştik. İtaat eden kişinin, ilk iki ayete göre kazançlı, büyük bir başarıyı elde eden kimseler olduğu, üçüncü ayette Allah'ın onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağı, son ayette ise bu kişilerin, Allah'ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, sıddıklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte olacağı bildirilmektedir. Dolayısıyla ilk iki ayette bu kişilerin kazançlı, başarılı olacağı, sonraki ayetlerde de kazançlarının neler olacağı açıklanmıştır.

2.3.2.1.2. Allah'a, Resülü'ne ve Ulu'l-Emre İtaati Emreden Ayet

Medenî ayetlerden Allah ve Resülü'ne itaati konu alan ayetleri görmüş olduk. Aşağıda gelen ayet ise Allah ve Resülü ile birlikte bir de ulu'l-emre itaat etmeyi emretmektedir. İtaat kelimesinin en önemli anlamı, bir otoriteye boyun eğme, onun emrini yerine getirme olduğu söylenmişti. Burada tam bu anlama uygun bir kullanım söz konusudur. Çünkü ulu'l-emr, emir verme yetkisi bulunan kişi demektir. Bunlar da yöneticiler,

²⁶⁴ Nûr, 24/52. Nur sûresinde itaat etmekten bahseden, daha önce görmüş olduğumuz, başka ayetler de mevcuttur. Bu ayetlerin öznesel bağlamı münafıklardır.

²⁶⁵ Ahzâb, 33/70-71.

²⁶⁶ Nisâ, 4/13.

²⁶⁷ Nisâ, 4/69.

âmirler ve komutan mevkinde olan kişiler; başkan, aile reisi, kumandan, ana ve baba, bilmeyenlere göre bilenler (âlimler) olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır.²⁶⁸

*"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin (أَطِيعُوا), peygambere itaat edin (أَطِيعُوا), sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir."*²⁶⁹

Ayette "sizden olan ulu'l-emre" şeklinde ifade edilmesi, emir yetkisine sahip olan kişinin Müslümanlardan olması ve Allah'ın emrettiği şeylere aykırı şeyler emretmemesi, aksi durumun da bu kişilere itaat edilmemesi gerektiği anlamını taşımaktadır. Çünkü hemen sonra gelen cümlede "eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu, Allah'a ve Peygamber'e götürün." buyruğu emir yetkisi olan kişiyle olan anlaşmazlığı da kapsamaktadır. Bu durumda Allah ve Resulü'nün belirttiği bir hüküm kapsamında ise ona uymak, aykırı ise uymamak icap eder.

2.3.2.1.3. Kadınların Kocalarına İtaatinden Bahseden Ayetler

الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَالَّتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا .

*"Erkekler, kadınların koruyup kollayıcılarıdır. Çünkü Allah insanların kimini kiminden üstün kılmıştır. Bir de erkekler kendi mallarından harcamakta (ve ailenin geçimini sağlamakta)dırlar. İyi kadınlar, itaatkârdırlar. Allah'ın (kendilerini) koruması sayesinde onlar da "gayb"ı korurlar. (Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarını gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün. Eğer itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Şüphesiz Allah çok yücedir, çok büyüktür."*²⁷⁰

Allah'a, peygamberi Hz. Muhammed'e ve ulu'l-emre itaati emreden ayetlerin dışında Medenî ayetlerde kocalar da itaat edilmesi istenenler arasında bulunmaktadır.

²⁶⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, II/67-68.

²⁶⁹ Nisâ, 4/59.

²⁷⁰ Nisâ, 4/34.

Müfessirler ayette geçen "الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ" cümlesini, erkeklerin, kadınları terbiyede, onları, Allah'ın üzerlerine farz kıldığı haklarını yerine getirmelerinde sevk ve idare etmeleri şeklinde anlamışlardır.²⁷¹ Aynı zamanda (قَوَّامُونَ), kelimesini bazı müfessirler yönetici ve hakim gibi anlamlara gelen "مُسَلِّطُونَ" kelimesiyle açıklamışlardır.²⁷² Dolayısıyla Ulu'l-emrin, tebası üzerinde otorite ve emretme yetkisi olduğu gibi kocaların da eşleri üzerinde hâkim olma, yönetme ve emretme yetkisine sahip olduğunu anlıyoruz. Erkeklerin kadınlar üzerinde yönetme, emretme, koruma ve gözetme gibi hak ve sorumluluklarının olması, kadınların kocalarının meşru emirlerine başkaldırması durumunda öğüt vermek, onları yataklarında yalnız bırakmak ve (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövmek şeklinde bazı yaptırımlar kullanma hakkı verilmiştir. Bütün bunların sonucunda itaat ederlerse artık onlara eziyet vermek için bir yol aramamaları ve çeşitli bahaneler ileri sürerek onlara karşı helal olmayan şeyleri yapmamaları emredilmektedir.

2.3.2.1.4. Kâfirlere ve Münafıklara İtaat Edilmemesinden Bahseden Ayetler

İtaat fiilinin nesnesi olarak Allah, Peygamber, ulu'l-emr ve erkekleri kapsayan ayetleri görmüş olduk. Başka bir ifadeyle Allah'a, peygambere, ulu'l-emre ve erkeklere itaat etmekten bahseden ayetleri tasnif ederek değerlendirdik. Bu ayetler içerisinde kâfirlerin ve münafıkların Allah'a ve Resulü'ne itaat etmesini isteyen ayetlerin olduğunu da müşahade ettik. Aşağıdaki ayetlerde ise peygamberin, kâfirlere ve münafıklara itaat etmesini yasaklayan ayetler ile inananların, kâfirlere itaat etmesi durumunda karşılaştıkları sonucu içeren ayet yer almaktadır.

Mekkî ayetler içerisinde, bizzat kâfirlerin ismi veya vasıfları belirtilerek, Hz. Muhammed'in onlara itaat etmesini yasaklayan, çok daha fazla ayet bulunmaktadır. Buna mukabil, Medenî ayetler içerisinde inanmayanların Hz. Muhammed'e itaatini emreden birçok ayet bulunmaktadır. Yani Mekkî ayetlerde Hz. Peygamber'in, inanmayanlara itaatini konu alan ayetler fazla iken Medenî ayetlerde inanmayanların Hz. Peygamber'e itaatini konu alan ayetler daha fazladır. Bu durumun sebebi, Hz. Muhammed'in güçsüz ve çeşitli eziyetlere maruz kaldığı Mekke döneminin aksine güçlü ve siyasi bir otorite haline gelmiş olduğu Medine döneminin olmasıdır.

²⁷¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukatil*, I/227; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, VIII/290.

²⁷² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukatil*, I/227; Huvvârî, *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Azîz*, I/378; Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, s. 106.

Kâfirlere itaat etmeyi konu alan ayetlerin birincisi Hz. Muhammed'in kâfirlere ve münafıklara itaatini yasaklayan, ikincisi ise inananların kâfirlere itaatini konu alan ayetler olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

a. Hz. Muhammed'in Kâfirlere ve Münafıklara İtaat Etmesini Yasaklayan Ayetler

*"Ey Peygamber! Allah'a karşı gelmekten sakın. Kâfirlere ve münafıklara itaat etme (لَا تُطِيعُ). Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."*²⁷³

*"Kâfirlere ve münafıklara itaat etme (لَا تُطِيعُ)! Onların eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter."*²⁷⁴

Her ikisi de Ahzâb sûresinde geçen bu ayetlerde Peygamber'e hitap edilerek, onun kâfirlere ve münafıklara itaati yasaklanmıştır. Ayetlerde biri açıktan inkâr eden kâfirlere, diğeri inkârını gizlemeye çalışan münafıklara²⁷⁵ Hz. Peygamber'in itaat etmesi yasaklanmaktadır. Birinci ayette kâfirlere itaat yasaklanmakla birlikte takva (Allah'tan sakınma), ikinci ayette ise tevekkül (Allah'a dayanıp güvenme) kavramı kullanılmıştır. Takva ve tevekkül inanmayanlara itaat etmekten alıkoyan ve Allah'a itaat etmeye götüren saikler olarak ortaya çıkmaktadır.

b. Müminlerin Kâfirlere (Ehli Kitaba) İtaat Etmemesini Öğütleyen Ayetler

Yukarıdaki ayetlerde Hz. Muhammed'in kâfirlere itaati yasaklandığı gibi aşağıdaki ayette inananların da kâfirlere itaatini yasaklamaktadır. Aynı surede geçen aşağıdaki ayetlerden birincisi müminlerin itaat etmemesini istediği grubu ehli kitap olarak verirken diğeri ayet kâfirler olarak vermiştir. Ancak ikinci ayetin bağlamı ve müfessirlerin kanaati, buradaki kâfirlerden maksadın ehli kitap olduğunu göstermektedir.²⁷⁶ Zaten ayetler birbirine çok benzemektedirler. Bu yüzden ikisini birlikte değerlendirmek uygun olacaktır.

²⁷³ Ahzâb, 33/1.

²⁷⁴ Ahzâb, 33/48.

²⁷⁵ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Aşur et-Tûnisî (ö. 1393/1973), *et-Tahrir ve't-Tenvir*, Daru't-Tunisiyye, Tunus, h. 1984, XXI/251.

²⁷⁶ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, VII/276.

"Ey iman edenler! Kendilerine kitap verilenlerden herhangi bir gruba uyarsanız (*أَنْ تُطِيعُوا*), imanınızdan sonra sizi döndürüp kâfir yaparlar."²⁷⁷

"Ey iman edenler! Siz eğer kâfir olanlara uyarsanız (*أَنْ تُطِيعُوا*) sizi gerisin geriye (küfre) çevirirler de büsbütün hüsrana uğrarsınız."²⁷⁸

İnananların kâfirlere (ehli kitaba) itaat etmesi, onları küfre döndürmeye matuf olarak, müminler için hüsrân olduğu bildirilmekte ve kâfirlere uymamaları noktasında müminler ikaz edilmektedir.

c. Münafıkların Münafıklara ve Allah'ın İndirdiğini Beğenmeyenlere İtaatinden Bahseden Ayetler

"(Onlar), kendileri oturup kaldıkları halde kardeşleri için, "Eğer bize uysalardı (*لَوْ أَطَاعُونَا*) öldürülmezlerdi" diyen kimselerdir. De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz kendinizden ölümü savın."²⁷⁹

Âl-i İmrân sûresinin bu ayetinin bulunduğu bölümde Uhud savaşı anlatılmaktadır. Uhud savaşında, Abdullah b. Übey b. Selûl'un başını çektiği 300 kişilik bir grup münafık, savaş yerine henüz varmadan ordudan ayrılmışlar ve bunların, savaşp ölen münafık kardeşleri için "bize itaat edip savaşa katılmasalardı öldürülmezlerdi" dedikleri rivayet edilmiştir.²⁸⁰ Ayette onların bu düşüncelerine cevap verilmektedir. Bu ayette münafıklar açıkça zikredilmemiş iken aşağıdaki ayette zikredilmiştir:

"Bu, münafıkların, Allah'ın indirdiğini beğenmeyen kimselere, "Bazı işlerde size itaat edeceğiz (*سَنُطِيعُكُمْ*)" demelerindendir. Allah onların gizlice konuşmalarını bilir."²⁸¹

Müfessirler ayette geçen "Allah'ın indirdiğini beğenmeyen kimseler"den maksadın, müşrikler²⁸² veya Yahudiler olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.²⁸³ Ancak ayet daha genel bir ifadeyle Allah'ın indirdiğini beğenmeyenleri kapsayacak şekilde inmiştir. Bu durumda bütün inkârcıları kapsamaktadır. Bu ayet kendinden önceki ayetin (Doğru yol kendileri için apaçık hale geldikten sonra ona arka dönenlere şeytan bunu

²⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/100.

²⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/149.

²⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/168.

²⁸⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, VII/381-382.

²⁸¹ Muhammed, 47/26.

²⁸² Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, s. 676.

²⁸³ Tahir b.Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XXVI/116-117; Kasımî, *Mehasinü't-Te'vil*, VIII/476.

güzel göstermiş ve kendilerine yanlış yolda ilerleme cesareti vermiştir.) sebebi durumundadır. Dolayısıyla münafıkların ayetleri beğenmeyenlere itaat etmesi, şeytanın sürüklemesi ve ümit vermesinden kaynaklanmakta olduğu anlaşılmaktadır.

2.3.2.1.5. Müminlere İtaatten Bahseden Ayetler

Medenî surelerde itaatin nesnesinin, müminler olduğu iki ayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; münafıkların ehli kitap için, “sizin aleyhinize kimseye itaat etmeyiz”, dedikleri ve “kimseden” maksadın müminler olduğu ayet; ikincisi ise iman edenleri kastederek “birçok konuda Hz. Muhammed size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz” buyurduğu, doğru olanın onların peygambere itaat etmesi olduğunu ima eden aşağıdaki ayetlerdir:

a. Münafıkların, Ehli Kitap Aleyhine Kimseye İtaat Etmemesi

Aşağıdaki ayet ve sonrasında gelen ayetler münafıkların durumlarını anlatmaktadır. Ayetlerde, onların Yahudi olan Nadiroğulları'na karşı²⁸⁴ Hz. Peygamber'e ve inananlara itaat etmeyeceklerine dair sözleri ifade edilmektedir:

*"Kitap ehlinde o inkâr eden kardeşlerine, "Yemin ederiz ki, siz (Medine'den) çıkarılırsanız, muhakkak biz de sizinle beraber çıkarız. Sizin hakkınızda asla kimseye boyun eğmeyiz (لَا نَطِيعُ). Eğer size karşı savaşılırsa size mutlaka yardım ederiz" diyerek münaflık yapanlara bakmaz mısınız? Hâlbuki Allah onların kesinlikle yalancı olduklarına şahitlik eder."*²⁸⁵

Münafıkların, Yahudilerden Nadiroğulları'yla gizli gizli haberleşip Hz. Peygamber ve ahabına karşı direnmeleri için onlara yardım vaadinde bulundukları, “siz yurtlarından çıkarılırsanız, biz de sizinle beraber çıkarız, sizin hakkınızda asla kimseye itaat etmeyiz.” diyerek onlarla ittifak kurmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak ayetin sonunda onların yalancı olduklarına Allah'ın şahitlik ettiği ifade edilmektedir. Çünkü sonrasında gelen ayet, “eğer onlar çıkarılırsalar, onlarla beraber çıkmazlar; savaşa tutuşmuş olsalar, onlara yardım etmezler; yardım etseler bile arkalarını dönüp kaçarlar.” şeklinde onların durumunu ortaya koymaktadır.

²⁸⁴ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, XXIII/290.

²⁸⁵ Haşr, 59/11.

Ayette münafıkların, Peygamber'i ve müminleri kastederek "kimseye itaat etmeyiz" demeleri, Medine döneminde inananların sosyal ve siyasal bir güç olmalarıyla ilgilidir. Onlar müminlere itaat etmeyecekleri vaadinde bulunuyorlar ama sonraki ayetlerden anlaşıldığı üzere kendilerinde bu güce itaat etmeme cesaretini bulamıyorlar.

b. Hz. Muhammed'in Müminlere İtaat Etmesinden Bahseden Ayet

Hız. Muhammed'in işlerini özellikle de savaşlarla ilgili konuları sahabeye danışarak, onların görüşlerini alarak kararlaştırdığını biliyoruz. Hatta bu durum Peygamber'e tavsiye edilmektedir.²⁸⁶ O halde ayette "Eğer o, birçok işlerde itaat etseydi, sıkıntıya düşerdiniz." beyanı, Peygamber'in danışarak müminlerin görüşlerine göre karar vermesini yasakladığı anlamına gelmemektedir.

*"Bilin ki, aranızda Allah'ın elçisi bulunmaktadır. Eğer o, birçok işlerde size uysaydı (لَوْ أَطِيعُكُمْ), sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fasıklığı ve (İslam'ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir."*²⁸⁷

Tefsirlerden ayetle ilgili açıklamalara baktığımızda bu ayetin, öncesinde geçen ayetle birlikte değerlendirildiği, Velîd b. Ukbe'nin, Benî Mustalik kabilesinin zekât vergisini toplamak üzere gönderildiği, Velîd'in yanlış haber ya da kendisinin zekât vermek için toplanan kalabalığı kendisini öldürmek için toplandıkları gibi yanlış yorumlaması sebebiyle Peygamber'e yanlış bilgi verdiği anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Seyyid Kutub'un (ö. 1385/1966) da belirttiği gibi Ukbeoğlu Velid'in verdiği bu bilgi, Allah'ın dinine düşkünlükleri ve zekâtın verilmemesinden dolayı duydukları kızgınlık sebebiyle bazı Müslümanlarda, bir fevriyelik belirmiş ve Resulullah'ın onları hemen cezalandırmasını istemişlerdir.²⁸⁹ İşte ayet, Hız. Peygamber'in, haberin ve olayın aslını araştırmadan müminlerin dediklerini yapması, onlara itaat etmesi durumunda ortaya çıkacak sonuçtan dolayı sıkıntıya uğrayacaklarını bildirmektedir.

²⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

²⁸⁷ Hucurât, 49/7.

²⁸⁸ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/ 290.

²⁸⁹ Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzili (ö. 1385/1966), *fî Zıllali'l-Kur'an*, (Çev. İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, M. Emin Saraç), Hikmet Yayınları, İstanbul, XII/494.

İtaat kavramının Medenî ayetlerde fiil olarak kullanıldığı ayetlerin sonuna geldik. Şimdi de İtaat kavramının Medenî ayetlerde isim olarak kullanıldığı ayetlerin neler olduğunu göreceğiz.

2.3.2.2. İtaat Kavramının Medenî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Ayetler

Medenî ayetlerde tava'a kökünden isim, altı yerde geçmektedir. Bunlardan ikisi "istemeyerek" (كَرْهًا) kelimesinin zıttı olarak "isteyerek" (طَوْعًا) anlamında, biri "gönülden" (الْمُطَوِّعِينَ) anlamında, diğer kalan üç tanesi de itaat (طَاعَةً) ismi olarak kullanılmıştır. İtaat anlamı dışındakiler, farklı anlamlara geldiği için burada bu kelimelerin geçmiş olduğu ayetlere yer vermeyeceğiz. Ancak bir sonraki başlık altında bu ayetleri vereceğiz.

İtaat anlamına gelen "طَاعَةً" kelimesi Medenî ayetlerde, münafıkların Allah'a ve Resulü'ne itaat ettikleri beyanına veya onların itaat etmeleri tavsiyesine dayanmaktadır. Ayetlerin münafıklarla ilgili olduğu hem direkt anlamlarından hem de öncesindeki ve sonrasındaki ayetlerle bağlamlarından anlaşılmaktadır. Münafıkların Allah'a ve Resulü'ne itaatiyle ilgili daha önce geçen ayetlerde değinildiği gibi, zahiren itaat etmiş olduklarını söyleyip içlerinde hep itaatlerinin gereği olan şeyleri yapmamak ve düşmanlık beslemek vardır.

"طَاعَةً" isminin üç Medenî ayette geçtiğini belirtmiştik. Aşağıda yer alan bu ayetlerde "طَاعَةً" ismi, iki tanesinde isim anlamında kullanılmış; bir tanesinde de, "أَطَعْنَا" (itaat ettik) fiilinin karşılığı olarak kullanılmıştır²⁹⁰ ve *baş üstüne* şeklinde meali verilmiştir.

Bu ayetlerde itaat ismi münafıklar için kullanılmıştır. Münafıklar için ittibanın değilde özellikle İtaatin kullanılması iki kelime arasındaki anlamsal farktan kaynaklanmaktadır. İttiba, insanın isteyerek, içinden gelerek bir kişiye tabi olması, ona uyması ve onu adeta peşinden gidercesine takip etmesidir. İtaat ise gönüllü olabileceği gibi –müminlerde olduğu gibi- zahiren de olabilmektedir. Aşağıdaki ayet bunun için güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Çünkü münafıklar zahiren itaat ettiklerini söylüyorlar ancak Peygamber'in yanından ayrıldıklarında, onun söylediklerinin tam tersini planlayıp kurgulanmakta oldukları anlaşılmaktadır.

²⁹⁰ İtaat kelimesinin fiil olarak geçtiği ayetlerde "أَطَعْنَا" kelimesinin, hem inananlar (Bakara, 2/285; Nûr, 24/51; Mâide, 5/7) hem Yahudiler (Nisâ, 4/46) hem münafıklar (Nûr, 24/47) hem de kâfirler (Ahzab, 7/66) için kullanıldığını görmüştük.

*"Sana "baş üstüne (طَاعَةً)" derler. Fakat senin yanından çıktıklarında, içlerinden bir takımı, geceleyin; (senin gündüz) söylediklerinin aksini kurarlar. Allah onların geceleyin kurduklarını yazmaktadır. Sen onlara aldırma. Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter."*²⁹¹

Münafıkların içlerinde olanla zahiren söylediklerinin aynı olmadığına bir göstergesi de aşağıdaki ayettir. Hz. Peygamber'e hitaben, savaşa çıkmalarını emrederse mutlaka çıkacaklarına dair münafıkların yemin etmeleri üzerine, Allah'ın, münafıklara, yemin etmeyin, sadece güzel bir şekilde itaat edin buyurması bunu göstermektedir. Çünkü münafıklar, yeminleriyle içlerindeki itaat etmeme isteğini gizlemeye çalışmaktaydılar.

*"Münâfıklar sen kendilerine emrettiğin takdirde mutlaka savaşa çıkacaklarına dair en ağır bir şekilde Allah'a yemin ettiler. De ki: "Yemin etmeyin. Sizden istenen güzelce itaat etmektir (طَاعَةً). Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*²⁹²

Aşağıdaki ayet münafıkların, zahiren söylediklerine uymadıklarını daha açık bir şekilde göstermektedir. Yukarıdaki ayette, yemin ederek emre itaat edeceklerine dair söz verdikleri ifade edilmekteydi. Bu ayette ise iş ciddileştiğinde, münafıkların, Allah'a verdikleri sözlere bağlı kalmadıkları belirtilmekte, dolayısıyla Allah'a ve Resulü'ne itaat etmeleri istenmektedir.

*"İtaat (طَاعَةً) ve güzel bir söz onlar (münafıklar- kalbinde hastalık olanlar- tefsirler) için daha hayırlıdır. İş ciddileşince Allah'a verdikleri söze bağlı kalsalardı, elbette kendileri için daha iyi olurdu."*²⁹³

Ayetlerde dikkatimizi çeken diğer bir husus "güzel söz" ve "güzel bir itaat" ifadelerinin kullanılmasıdır. Bu ifadelerle sanki itaatın zahiren değil de içlerinden gelerek olması gerektiği anlatılmak istenmiştir. Çünkü "güzel söz" ve "güzel bir itaat" şeklinde çevirdiğimiz ifadede "güzel" kelimesi her iki ayette de "ma'ruf" kelimesinin karşılığıdır. Ma'ruf kelimesi de "şer'an ve aklen güzel olduğu bilinen her fiildir" şeklinde tarif edilmiştir. Kelimenin temel anlamları arasında da "tefekkür ederek ve aklederek idrak etmek" vardır.²⁹⁴ Dolayısıyla buradaki güzel sözden maksat dinen ve aklen güzel, makul ve idrak edilen söz anlamına gelmektedir. Bu söz de ancak -

²⁹¹ Nisâ, 4/81.

²⁹² Nûr, 24/53.

²⁹³ Muhammed, 47/21.

²⁹⁴ İsfahânî, *Müfredat*, s. 334.

münafıkların sözlerinin aksine- içerde/kalpde olanın söylenmesiyle olur. Hakeza güzel bir itaatte sadece sözle söylenen değil aynı zamanda kalbin onayladığı bir itaat olmalıdır.

Bu bölümde Medenî ayetlerde itaatin nesnesi olarak geçen unsurları görmüş olduk. Bunları özetleyecek olursak bunların şunlardan oluşmakta olduğunu söyleyebiliriz: Allah, Resulü ve ulu'l-emr, kocalar, kâfirler, münafıklar, müminler.

Medenî ayetlerde itaat edilmesinden bahsedilen unsurlar Mekkî ayetlerde geçenlere göre sayıca daha azdır. Ancak daha önce itaatle ilgili Kur'an'da 75 fill geçtiğini, bunlardan 25'inin Mekkî; 49'nun da Medenî ayetlerde yer aldığını belirtmiştik. Buna rağmen Medenî ayetlerde, Mekkî ayetlerden daha az unsurdan bahsedildiğini görmekteyiz. Bunun nedeni Medenî ayetlerde Allah ve Resulu'ne itaat edilmesini konu edinen ayetlerin sayısal olarak çok fazla olmasıdır. Bu durum Mekkî ayetlerin tam tersidir. Çünkü Mekkî ayetlerde Hz. Peygamber için itaat kelimesi kullanılmamıştır.

2.3.3. Diğer Anlamalarda Kullanıldığı Yerler

a. Gönülden

*"Şüphesiz, Safa ile Merve Allah'ın (dininin) nişanelerindendir. Onun için her kim hac ve umre niyetiyle Kâ'be'yi ziyaret eder ve onları da tavaf ederse bunda bir günah yoktur. Her kim de gönlünden koparak (مَنْ تَطَوَّعَ) bir hayır işlerse şüphesiz, Allah onu bilir, karşılığını verir."*²⁹⁵

*"Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fidye verir. Bununla birlikte, gönülden kim bir iyilik (مَنْ تَطَوَّعَ) yaparsa (mesela fidyeyi fazla verirse) o kendisi için daha hayırlıdır. Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır."*²⁹⁶

²⁹⁵ Bakara, 2/158.

²⁹⁶ Bakara, 2/184.

*"Sadakalar hususunda gönüllü bağışta bulunan (الْمُطَوِّعِينَ) müminlerle, güçlerinin yettiğinden başkasını bulamayanları çekiştirip onlarla alay edenler var ya; işte Allah asıl onları maskaraya çevirmiştir. Onlar için elem dolu bir azap vardır."*²⁹⁷

b. İster İstemez

*"Göklerdeki ve yerdeki herkes ister istemez (طَوْعاً وَكَرْهًا) ona boyun eğmişken ve ona döndürülüp götürülecekken onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"*²⁹⁸

c. Güç Yetirmek

Güç yetirmek anlamına gelen tava'a maddesinden istif'al babında gelen "اسْتَطَاعَ" ve değişik çekimlerinin kullanıldığı kelimeler 42 yerde geçmektedir. Bunlardan 27 tanesi Mekî ayetlerde 14 tanesi ise Medenî ayetlerde yer almaktadır. Bu ayetlerin tamamına yer vermenin konuyu gereksiz ayrıntılara götüreceğinden dolayı sadece bir örnek vermek yeterli olacaktır.

*"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin (اسْتَطَاعَ مَنْ) hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır.)"*²⁹⁹

d. İyi Gösterdi/İtti

*"Derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti (طَوَّعَتْ) de (nefsine uyararak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu."*³⁰⁰

²⁹⁷ Tevbe, 9/79.

²⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/83.

²⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/97.

³⁰⁰ Mâide, 5/30.

III. BÖLÜM

İTTİBA KAVRAMININ TAHLİLİ VE KUR'AN'DA KULLANIMI

3.1. İttiba Kavramının Tahlili

İttiba kelimesinin - itaat kelimesinde olduğu gibi- önce sülasisinin anlamı sonra da ittibanında yer aldığı türevlerinin anlamları araştırılarak kelimenin anlam çerçevesi belirlenmeye çalışılacaktır.

İttiba kelimesinin kendisinden türemiş olduğu “تبع” genel olarak peşinden yürümek, takip etmek, arkasından ya da birlikte gitmek,³⁰¹ izlemek, peşine düşmek, uymak³⁰² gibi anlamlara gelmektedir. Bir kimsenin başkasına tabii olması bazen cismen bazen örnek almakla bazen de bir emri yerine getirmekle olmaktadır.³⁰³ Bir emri yerine getirme anlamında kullanıldığında itaat kelimesinin eş anlamlısı olmaktadır.³⁰⁴

İf'al babında (أَتَبَعَ) izlemek, yakalamak, yetişmek,³⁰⁵ peşi sıra gelmek, komutasına vermek, tabi kılmak, ikinci dereceye koymak gibi anlamlara gelmektedir. Bir gurup seni geçtiklerinde onlara yetişmek anlamında kullanılmıştır. “أَتَبَعَ” kelimesi “فَأَتَّبَعُوهُمْ”³⁰⁶ ayetinde olduğu gibi birine kötülük yapmak için onu takip etmek anlamında da kullanılmıştır.³⁰⁷

³⁰¹ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VIII /27; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitabi'l-Aziz*, İhyai't-Türasi'l-İslamiyye, Kâhire, 1996, II/ 293; Zebîdî, *Tacü'l-Arus*, XX/372.

³⁰² İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, VIII /27.

³⁰³ İsfahânî, *Müfredat*, s.162; Fîrûzâbâdî, *Basâiru zevi't-Temyîz*, II/293.

³⁰⁴ İtaat ve ittiba kelimelerinin temel anlamları farklı olmakla birlikte bazı durumlarda eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

³⁰⁵ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, II/167.

³⁰⁶ Şuarâ, 26/60. Anlamı: “Firavun ve adamları gün doğarken onları takibe koyuldular.”

³⁰⁷ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, II/167.

İftial babında (اتَّبَعَ) sülasisi gibi birlikte gitmek, bir adamın arkasından gitmek anlamlarına gelmektedir. Bir topluluk sana uğrayıp beraberce gitmek anlamında kullanılmaktadır. Leys “تَبَعَ” ve “اتَّبَعَ”nın aynı anlamda olduğunu söylemektedir.³⁰⁸ “اتَّبَعَ” ve “تَبَعَ” şu cümlede bir arada kullanılmıştır: “مَا زِلْتُ أَتَّبِعُهُمْ حَتَّى أَتَّبِعَهُمْ” yetişinceye kadar onları takip edeceğim. Burada “اتَّبَعَ” izlemek, takip etmek anlamında; “تَبَعَ” ise yetişmek (أَدْرَكَ) anlamında kullanılmıştır.

Tefa’ul babında bir şeyin peşinden aralıklarla başka bir şeyin gelmesi, birinin başka bir kişinin hizasında veya peşinde takip etmesi anlamında kullanılmaktadır.³⁰⁹

Kelime içerisinde istemek, talep etmek anlamlarını da barındırmaktadır. Dolayısıyla İsra sûresinin 69. ayetinde geçen “تَبِعُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا” tebia kelimesi “مُطَالِبًا” olarak, “sonra, bundan dolayı kendinize (intikamınızı almak için) bizi arayıp soracak bir destekçi de bulamazsınız” şeklinde anlamlandırılmıştır.³¹⁰ Yine Bakara sûresinin 178. ayetinde geçen “فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ” ittiba kelimesi “الْمُطَالِبَةُ بِالْذِيَّةِ” olarak anlamlandırılmıştır. Bu durumda ayet, “diyeti örfe uygun olarak talep edin” şeklinde de anlamlandırılmıştır.³¹¹

İttiba kelimesinin sözlük anlamlarından onun izlemek, takip etmek, birlikte gitmek, bir adamın arkasından gitmek, peşine düşmek, uymak gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Ancak bunlar bizzat cismen olabilece gibi örnek almakla ve emre itaat etmekle de olabilir. Anlamları içerisinde geçen birini takip etmek, peşine düşmek gibi anlamlarının tabi olan kişinin kendi isteği ile takip ettiğini/örnek aldığını

³⁰⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, II/167.

³⁰⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, II/167.

³¹⁰ Ferra, “تَبِيعًا” kelimesini bu anlama uygun olarak “طَالِبًا” (peşine düşen/arayan) olarak (Ferra, II/127), Ebu Ubeyde de “مَنْ يَتَّبِعُنَا لَكُمْ تَبِيعَةً وَلَا طَالِبًا لَنَا بِهَا” (Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824), *Mecazü'l-Kur'an*, (Thk. Muhammed Fuad), Mektebetü'l-Hanci, Kâhire, h.1381, I/435) şeklinde açıklamıştır.

³¹¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, II/168. Öldürülenlerin kisası ile ilgili Bakara suresinin 178. ayetinin “فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ” bölümü müfessirler tarafından iki şekilde anlaşılmıştır: Birincisi, “Kimin kardeşinin (maktûlün) diyetinden bir şey geri kalmış olursa” şeklindedir. İkincisi, “her kime (öldüren kimseye), kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir şey bağışlanırsa” şeklindedir. (Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/94; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, III/370). “Hemen arkasından gelen cümle (فَاتَّبَاعْ بِالْمَعْرُوفِ) de iki şekilde anlaşılmıştır. Birincisine göre, cümle maktûlün velisine (Bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/94; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, III/370) ikincisine göre katile (Bkz. Mâverî, *Nuket*, I/230) racidir. Buna göre cümlelerin anlamı “o kimse (maktûlün velisi) örfe uyarak geri kalanı istesin” ve “öldüren diyeti vermede ona hakkaniyetle uymalı” şeklinde olmaktadır. Genelde ilk dönem müfessirleri birinci anlamı vermişlerdir. Bu, yukarıda ittibanın anlamıyla ilgili olarak sözlüklerin vermiş olduğu istemek/talep etmek açıklamasıyla örtüşmektedir. “öldüren diyeti vermede ona hakkaniyetle uymalı” şeklinde verilen anlam, fazla yaygın değildir.

göstermektedir. Zira birinin peşine düşüp onu takip etmek ancak takip edenin gönülden istemesinin ve içinden gelen bir güdülenmenin sonucunda olabilir.

Bu noktada ittiba ve itaat birbiriyle benzeşmektedir. Çünkü Kişinin içinden gelerek kendi isteğiyle bir “emri yerine getirmesi” de ittiba olarak ifade edilebilir. Yukarıda sözlük anlamlarını verirken “ittibanın bazen emri yerine getirme” şeklinde olduğuna dair açıklamayı bu bağlamda anlamak gerekir.

Diğer taraftan itaat ve ittiba kelimeleri birbirinden tamamen farklı anlamlar içermektedir. İttiba ve itatin farklı yönlerinden bir kısmına itaatin anlamıyla ilgili çalışmanın yapıldığı bölümde değinmiştik. Bunlardan biri itaatin, Allah, peygamberler gibi zatı olanlar; ittibanın ise zatı olanlarla birlikte zan, heva gibi zatı olmayanlar için de kullanılmasıdır. Diğer de itatin emir yetkisine sahip üst mertebedeki kişiye; ittibanın ise –ast ve üst mertebe gerektirmeden- herkese yapılabilmesidir. Her iki kelimenin diğer bir farkı ise itaatin isteyerek ya da istemeden olması ittibanın ise –yukarıda bahsedildiği üzere- isteyerek olmasıdır.

Sonuç olarak, itaat ve ittibanın, gönüllü olarak bir emri yerine getirmek dışında anlam olarak farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz.

İttibanın anlam çerçevesini bu şekilde belirginleştirdikten sonra ittibanın Kur’an’da kullanımına geçebiliriz.

3.2. İttiba Kavramının Kur’an’da Kullanımı

Sözlüklerde “اتَّبَعَ” kavramının türetilmiş olduğu “تَبَعَ” maddesinden ortaya çıkmış birçok kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerden çoğu Kur’an’da kullanılmıştır. Ancak tamamı, bu çalışmada göz önünde bulundurduğumuz, “birisine tabi olmak, uymak” anlamına gelmemektedir. Genellikle sülasisi olan “تَبَعَ” ve iftial babından “اتَّبَعَ” fiilleri bütün müştekkatıyla bu anlamda iken, ifal babından “اتَّبَعَ” türevleriyle, asıl anlamını taşımakla birlikte farklı anlamlarda kullanılmıştır.³¹²

Tespitimize göre “تَبَعَ” maddesinden gelen 171 kelime, 160 farklı ayette geçmektedir. Bu kelimelerden 13’ü isim geriye kalan 158’i fiil olarak geçmektedir. Fiiller içerisinde de

³¹² Kur’an’da tabi olma anlamı dışında kullanılan kelimelerden en yaygın olanı “اتَّبَعَ” kelimesidir. Bununla ilgili olarak bölümün sonunda “tabi anlamı dışında kullanılanlar” başlığında verilen ayetler incelenebilir.

en çok kullanılanı “اتَّبَعَ” kalıbından gelen fiillerdir. Ayrıca 171 kelimedenden 116’sı Mekkî ayetlerde 55’i ise Medenî ayetlerde geçmektedir.

Kelimeyle ilgili verilen bu genel istatistik göstermektedir ki Kur’an’da “تَبَعَ” maddesinden türemiş olan kelimeler yaygın olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla iman, ittika ve itaat kavramı gibi Kur’an’da kullanılan anahtar kelimelerden biridir. Bu nedenle kelimenin nasıl kullanıldığı, kimlere tabi olunmasının emredildiği ve yasaklandığı, tabi olunması emredilenlere uyulması durumunda neler elde edileceği, tabi olunması yasaklananlara uyulması durumunda ortaya çıkacak sonucun neler olacağı gibi kelimeyle ilgili detayların bilinmesi önem arz etmektedir.

Kelimenin detaylandırılması ise, bir önceki bölümde itaat kavramında olduğu gibi, Kur’an’da böyle yaygın bir kullanıma sahip olması sebebiyle, çeşitli yönlerden tasnif edilmesini zaruri kılmaktadır. Çalışmanın odak noktasının, itaat ve ittiba kavramlarının birbiriyle kıyaslanması, “Mekke ve Medine’de Hz.Muhammed (s.a.v.) için her iki kelime açısından farklı bir kullanım olmuş mudur?” sorusunun cevabının araştırılması, tasnif yapılırken öncelikle tabi olunması istenen ya da istenmeyen kişi ve durumların dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle önce Mekkî ayetler sonra da Medenî ayetler olarak iki ana başlık altında toplanacak, daha sonra da ittibanın nesnesine yani kime tabi olunacağına göre gruplandırılacaktır.

3.2.1. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerdeki Kullanımı

Yakarıda ittiba kelimesine dair istatistiksel bilgiler verilirken 171 kelimedenden 116 tanesinin Mekkî ayetlerde geçtiği belirtilmişti. Bu da kelimenin yaklaşık 2/3’sinin Mekkî ayetlerde kullanıldığı anlamına gelmektedir. Bir önceki bölümde itaat kavramıyla ilgili istatistiksel bilgileri verirken toplamda 74 yerde geçtiği, bunlardan 25’inin Mekkî, 49’unun Medenî ayetlerde olduğu ifade edilmişti. Bu da itaat kavramının yaklaşık 2/3’sinin Medenî ayetlerde kullanıldığını göstermektedir.

Bu bilgiler ışığında genel olarak Mekke döneminde “tabi olma”; Medine döneminde “itaat etme” vurgusu yapıldığı söylenebilir. Bunun nedeni, itaatın daha çok ast üst ilişkisini ve mertebeyi gerekli kılması, ittibanın ise daha çok emir, otorite olmaksızın gönüllü olarak, içten bağlanmayı ifade etmesidir. Mekke döneminde Hz. Peygamber’in henüz siyasi otoriteye sahip olmaması bu imkâna Medine döneminde kavuşması, itaat

ve ittiba kelimelerin Mekkî ve Medenî ayetlerde farklı yoğunlukta kullanılmasına neden olmuştur.

Mekke döneminde ittiba kavramını fiil ve isim olmak üzere iki farklı başlık altında inceleyeceğiz.

3.2.1.1. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanımı

Genel anlamda ittiba kavramının fiil olarak daha çok kullanıldığı zikredilmişti. Aynı durum Mekkî ayetler için de söz konusudur: Mekkî ayetlerde geçen 116 kelimedenden 108'i fiil olarak bulunmaktadır. Fiiller içerisinde değişik çekimleri ile birlikte “اتَّبَعَ” 89 kez, “تَبَعَ” 5 kez ve “اتَّبَعَ” 14 kez geçmektedir. “اتَّبَعَ” fiilinin türevleri içerisinde de 13 kez “tabi oldu” (اتَّبَعَ) kelimesiyle, 16 kez “tabi oldular/olmadılar” (اتَّبَعُوا) kelimesi kullanılmıştır. 89 kelime içerisinde emir fiil sadece 25 yerde kullanılmıştır. Bu durum göstermektedir ki Mekkî ayetlerde tabi olma emrinden çok tabi olunduğunu bildiren yani daha çok durum tespiti yapan ayetler çoğunluktadır.

Daha önce de açıklandığı üzere ayetlerde tabi olunmasından bahsedilenler yani fiillerin nesneleri önem arz etmektedir. Nesneler bazen peygamber gibi zatı olan varlıklar iken bazen de zann gibi soyut kavramlardan oluşmaktadır. Zatı olanlar için kişi, soyut kavramlar için unsur ifadesini kullanmak, her bir nesneyi kapsayacak ortak bir dil geliştirmeye sebep olacaktır.

İttiba kavramının daha iyi anlaşılması için, önce tabi olunması istenen/emredilen, sonra tabi olunmasından bahsedilen ayetler olmak üzere iki ana başlık altında toplanacaktır. Daha sonra da her bir ayette tabi olunması istenen kişi ya da unsurlar belirlenerek, bunlara göre alt başlıklar altında ayetler sıralanacaktır. Böylece her bir ayet kendi grubu içerisinde değerlendirilmiş olacaktır.

3.2.1.1.1. Tabi Olunması İstenenler

Bu grupta Mekkî ayetlerde tabi olunması emredilen unsurlar incelenecektir. Bu unsurlar peygamberler, vahiy ve Firavun'un kavminden Hz. Musa'ya iman eden bir adamdan oluşmaktadır.

a. Peygamberler

Mekke döneminde nazil olan ayetlerde tabi olunması istenenlerden bir tanesi, itaat kavramında olduğu gibi, peygamberlerdir. Peygamberler, ilahi mesajları insanlara ulaştırmak için elçilik görevini üstlenmiş olmaları nedeniyle ilahi buyruklarda tabi olunması istenen, kendilerine tabi olunması imanın gereği olan kişilerdir. Bu peygamberler Hz. Muhammed, Hz. İbrahim ve isimleri bilinmeyen, kim oldukları hakkında çeşitli görüşlerin olduğu Yasin sûresinde geçen elçilerdir.

Ayetlerde Allah Teâlâ, peygamberlere tabi olunmasını emrettiği gibi peygamberlerin sözleri olarak aktarılan ayetlerde de bizzat peygamberlerin muhataplarının kendilerine tabi olmasını emrettiğini görmekteyiz. Aşağıdaki ayette Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekkeli müşriklerden kendisine tabi olmalarını istemektedir.

Ayette önce müşriklere kıyamet hatırlatılmakta ve ondan şüphe duymamaları kati bir surette istenmekte sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine tabi olunmasını istemekte ve doğru yolun bu olduğunu belirtmektedir.

*"Şüphesiz o, kıyametin (kopacağına) bir bilgisidir. Artık onun hakkında asla şüphe etmeyin, bana uyun (اتَّبِعُونِ), bu doğru bir yoldur."*³¹³

Ayette geçen "o, kıyametin (kopacağına) bir bilgisidir" cümlesinde "o" şeyin ne olduğuyla ilgili "Kur'an, Hz. İsa³¹⁴ ve âhir zaman peygamber³¹⁵" gibi değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ittibayı emreden yukarıdaki ayette olduğu gibi ona tabi olunmasını doğru yol olarak açıklayan başka bir ayet de şöyledir:

*"(Ey Muhammed!) De ki: "Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümlerliği kendisine ait olan Allah'ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. O, diriltir ve öldürür. O halde Allah'a ve O'nun sözlerine inanan Resûlüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun (اتَّبِعُوا) ki doğru yolu bulasınız."*³¹⁶

Bir önceki ayette kıyamet saatine dikkat çekilmişti, bu ayette de onunla paralel olarak Allah'ın öldüren ve diriltiren olduğu dolayısıyla ölüm ve hayatın başkasının değil sadece

³¹³ Zuhruf, 43/61.

³¹⁴ Taberî, Camiü'l-Beyan, XXI/631-633.

³¹⁵ Hayrettin Karaman vd., Kur'an Yolu, IV/671.

³¹⁶ A'râf, 7/158.

Allah'ın takdirinde olduğu belirtildi. Bu sebeple ahiret, ölüm ve hayat, insanları peygambere tabi olmaya götüren sebepler olarak zikredilebilir.

Ayrıca “Allah'a ve O'nun sözlerine inanan Resûlü” ifadesi peygambere tabi olmanın gerekçesi durumundadır. Özellikle Mekke döneminde müşrikler putları Allah'a ulaştıran birer vasıta olarak görüyorlardı. Allah'a ulaştırmanın putlar değil Allah'a ve sözlerine inanması sebebiyle Peygamber olduğu belirtilmektedir.

Ayette dikkat çeken başka bir husus da Allah'a ve Resulü'ne iman emredildikten sonra Peygamber'e ittibanın istenmesidir. İman ve ittiba, dışsal bir baskı olmaksızın kalbin tasdikiyle meydana gelmektedir. Dolayısıyla Allah'a ve Resulü'ne imandan sonra ittibanın zikredilmesi kalben inandıktan sonra herhangi bir baskı altında hissetmeksizin, içerden gelerek peygamberi dini konularla ilgili her hususta örnek almayı gerektirmektedir.

Peygamberlerle ilgili ayetlerden buraya kadar olanlar Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ilgiliydi. Aşağıdaki ayet ise Hz. İbrahim'in babasının kendisine tabi olmasını istediğini ifade eden bir ayettir. Bu ayette de yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi tabi olmanın sonucunda doğru yola ulaştırma vurgusu yapılmıştır. Bu durum ittibanın içten gelerek yapıldığını gösteren başka bir delil mahiyetindedir. Çünkü samimi bir şekilde peygambere uymak, onun yaşantısını örnek almak; kişiyi hidayete, doğru yola ulaştıracaktır.

""Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy (اتَّبِعْنِي) ki seni doğru yola ileteyim."''³¹⁷

Ayette Hz. İbrahim babasının kendisine tabi olmasını isterken bir anlamda bunun gerekçesini de ifade etmiştir. O da “babasına gelmeyen ilim”dir. Doğruluğunda hiç kuşku bulunmayan vahyî bilgi, peygamberlere tabi olunmasının temel sebeplerindendir. Aslında tabi olunan bir anlamda peygamberin şahsında vahyî bilgidir.

İtaat kavramıyla ilgili ayetlerde, Allah'a şirk koşmaları hususunda anne babaların çocuklarla mücadele etmeleri durumunda, çocukların anne babaya itaat etmemelerinin emredildiğini görmüştük. Çocukların anne babaların isteklerini yerine getirmeleri “itaat”;³¹⁸ bu ayette ise Hz. İbrahim'in, babasının kendisine uymasını istemesi “ittiba”

³¹⁷ Meryem, 19/43.

³¹⁸ İlgili ayetler için bkz. Ankebût, 29/8; Lokmân, 31/15.

kelimesiyle ifade edilmesi, iki kelime arasındaki anlamsal farktan kaynaklanmaktadır. Çünkü -daha önce belirtildiği üzere- “itaat” genellikle ast üst ilişkisi içerisinde dışsal bir zorunluluk nedeniyle uymayı, “ittiba” ise daha çok ikna olunarak içerden gelen bir uymayı içermektedir.

Önceki ayetlerde resullere tabi olunmasını isteyen ya Allah Teâlâ ya da peygamberin bizzat kendisi idi. Aşağıdaki ayette ise bu istek tefsirlerde Habib, Habib b. Mera ve Habib en- Neccar olduğu rivayet edilen³¹⁹ bir adam tarafından yapılmaktadır. Resuller hakkında da farklı değerlendirmeler yapılmakta, bazı rivayetlerde Hz. İsa’nın elçileri; bazı rivayetlerde de Allah’ın peygamber olarak gönderdiği elçiler olduğu bildirilmektedir.³²⁰ Bunların kim olduklarıyla ilgili ayetlerde ve hadislerde net bir karine olmadığı ve Kur’an’da genellikle resulle peygamberler kastedildiği için³²¹, peygamberlerle ilgili ayetler içerisinde değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

*"Şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve şöyle dedi: "Ey kavmim! Bu elçilere uyun. Sizden hiçbir ücret istemeyen kimselere uyun (اتَّبِعُوا), onlar hidayete erdirilmiş kimselerdir."*³²²

Peygamberlerle ilgili diğer ayetlerde tabi olmanın sonucunda hidayete, doğru yola iletme vurgusu bu ayette resullerin kendilerinin hidayete erdirilmiş olduğu açıklamasıyla pekiştirilmiş olmaktadır. Ayrıca yaptıkları elçilik görevi için bir ücret talep etmediklerinin belirtilmiş olması, insanları doğru yola ulaştırmanın normalde ücreti gerektirecek bir iş olduğu ancak bu iş için ücret istemeyen resullere tabi olmaları istenmektedir. Dolayısıyla onlar ikna edilmeye ve gönüllü olarak, içlerinden gelerek tabi olmaya yönlendirilmektedirler.

Peygamberin kavminin kendisine tabi olmasını istediği bir ayet de Hz. Harun’la ilgili olan aşağıdaki ayettir. Bu ayette “itaat” kelimesi de geçtiği için, ayet itaat bahsinde değerlendirilmişti. Ancak burada konuyla ilgisi bağlamında tekrar yer verilecektir.

³¹⁹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, VI/570.

³²⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX/500.

³²¹ Daha önce yer verdiğimiz Tekvîr, 81/19-21 ayetinde geçen resul kelimesiyle cebrailin kastedildiğini belirtmiştik. Bu nedenle resul kelimesiyle peygamberlerin kastedildiğini *genellikle* kaydıyla ifade ediyoruz.

³²² Yâsîn, 36/20-21.

"Andolsun, Hârûn onlara daha önce şöyle demişti: 'Ey kavmim! Siz bununla yalnızca imtihan edildiniz. Doğrusu sizin Rabbiniz ancak Rahmân'dır. Öyleyse bana uyun (اتَّبِعُونِي) ve emrime itaat edin (اطِيعُوا).'"³²³

b. Vahyin Değişik İfadelerine

Yukarıdaki bölümde peygamberlere tabi olunmasını emreden ayetlere yer verilmişti. Bu bölümde ise vahye tabi olunmasını emreden ayetler üzerinde durulacaktır. Ayetlerde vahiyle ilgili ifadeler doğrudan vahiy olarak geçtiği gibi bazen kitap, indirilen, şariat, yol ve din gibi değişik lafızlarla da geçmektedir. Vahyin kapsamına giren ve tabi olunması istenen bütün unsurlar bu başlık altında incelenecektir.

Medenî ayetlerde vahye tabi olması istenenler değişiklik arz etmektedir. Aşağıda gelecek olan ayetlerde bu durumu görmekteyiz. Kimlerin tabi olacağı ile ilgili bilgiler bazen ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır. Ancak bu bilgiyi, kimi ayetlerde siyak ve sibaktan, kimisini de müfessirlerin açıklamalarından öğrenmekteyiz.

Aşağıda gelen ilk iki ayette Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kendisine vahyedilene tabi olması emredilmektedir. İlk ayette birbirini nakzeden iki durumdan bahsedilmiş, bunlardan biri peygamberin vahye tabiyeti; diğeri de müşriklerden yüz çevirmesidir. İkinci ayette ise ittiba ve sabır olarak birbirine paralel iki durumdan bahsedilmiştir. Müşriklerin Mekke döneminde peygamberden putlara tapmak gibi³²⁴ istekleri vardı. Müşriklerin bu isteklerine uymaması, onlardan yüz çevirmesi ve sadece kendisine vahyedilen şeye tabi olması, onların eza ve kötülüklerine³²⁵ karşı sabırlı olması emredilmiştir.

"Ey Muhammed! Sen, Rabbinden sana vahyedilene uy (اتَّبِعْ). Ondan başka hiçbir ilah yoktur. Allah'a ortak koşanlardan yüz çevir."³²⁶

"(Ey Muhammed!) Sana vahyolunana uy (اتَّبِعْ) ve Allah hükmünü verinceye kadar sabret. O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır."³²⁷

³²³ Tâhâ, 20/90.

³²⁴ Taberî, Camiu'l-Beyan, XII/32.

³²⁵ Taberî, Camiu'l-Beyan, XV/221.

³²⁶ En'âm, 6/106.

³²⁷ Yûnus, 10/109.

Ayette “Allah hükmünü verinceye kadar sabret” ifadesinde geçen hükümden maksadın Bedir Savaşı olduğu, müşriklerle Hz. Peygamber (s.a.v.) arasında Allah’ın Bedir savaşıyla hükmünü verdiği ifade edilmiştir.³²⁸

Yine aşağıdaki ayette de hitap Hz. Muhammed (s.a.v.)’edir.³²⁹ Ayette Peygamber’in şeriate tabi olması emredilmektedir. Şeriatle kastedilen ise din ve yol,³³⁰ Katade’den gelen bir rivayete göre ise farzlar, hadler, emir ve nehiyler olduğu belirtilmektedir.³³¹ Şeriat, yol ve din, vahiyle vaz’ edildiği için bu ayetlerle değerlendirilmesi daha doğrudur.

"Sonra da seni din işi konusunda açık bir yola koyduk. Sen ona uy (اتَّبِعْهَا), bilmeyenlerin heva ve heveslerine uyma (لَا تَتَّبِعْ)." ³³²

Ayette yine Hz. Muhammed (s.a.v.)’in tabi olması ve olmaması istenen iki tane birbirine zıt durumdan bahsedilmektedir. Tabi olması istenen şeriat, tabi olması yasaklanan ise cahillerin heva ve arzularıdır.

Yukarıdaki ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.)’in vahyedilen şeylere tabi olması emredilmekte idi. Aşağıdaki ayetlerde ise bu emir müşriklere ve bütün insanlara³³³ yöneltilmiştir. Dolayısıyla ayetin muhatabının müşrikler özelinde bütün insanlar olduğunu söyleyebiliriz.

اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ (٣)

"Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!" ³³⁴

Ayette geçen “مِّن دُونِهِ” lafzındaki zamirle kastedilenin Allah’ın indirdiği³³⁵ ya da Allah³³⁶ olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre ayetin anlamı “Allah’ın dışında başka dostlara” veya “Allah’ın indirdiğini bırakıp başka dostlara tabi olmayın” şeklinde olmaktadır.

³²⁸ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XV/221.

³²⁹ Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-Şinkîfî (ö.1393-1974), *Edvâü'l-Beyan fî İzahî'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, Darü'l-Fikir, Beyrut, 1995, VII/199.

³³⁰ Ferra, *Meânî'l-Kur'an*, III/45; Ebû Ubeyde, *Mecazü'l-Kur'an*, II/210.

³³¹ İbn Atıyye), *Muharreru'l-Veciz*, V/84.

³³² Câsiye, 45/18.

³³³ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XII/297-298.

³³⁴ A'râf, 7/3

³³⁵ Beyzâvî, *Envaru't-Tenzil*, III/5.

³³⁶ Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, s. 93.

Ayette “Allah’tan size indirilene tabi olun” emrinin karşılığında “onu bırakıp başka dostlara tabi olmayın” nehyi yer almakta ve “Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!” uyarısıyla da müşriklerin veya bütün insanların bu emir ve nehye çok az uydukları belirtilmektedir.

Yine müfessirlerin beyanına göre aşağıdaki ayette de hitap, müşriklere³³⁷ ya da tüm insanlardır.³³⁸ Ayrıca ayette “size indirilenin en güzeline tabi olun” cümlesinde geçen indirilenin en güzelinden maksadın Kur’an veya Kur’an ayetleriyle ilgili çeşitli görüşler olduğu ileri sürülmüştür.³³⁹

*"Farkında olmadan azap size ansızın gelmeden önce, Rabbinizden size indirilenin en güzeline uyun (اتَّبِعُوا)".*³⁴⁰

Ayette azap gelmeden önce tabi olunması istenmiş azaptan -ki azaptan maksat ağırlıklı olarak dünyevi ceza olarak değerlendirilmiştir- sonra pişmanlığın fayda vermeyeceği ikazında bulunulmuştur.³⁴¹ İnsanlık tarihi bu ikazın tezahürlerine çok defa şahitlik etmiştir: Nuh’un (a.s.) kavminin inkârda, Lut kavminin bütün ikazlara rağmen günahıta ısrar etmeleri gibi kendilerine gönderilen ilahi kitaplara tabi olmamaları sonucunda, Allah onları büyük bir azaba düçar kılmıştır. Her ne kadar Firavun gibi azaba maruz kalınca hakikati idrak etselerde artık pişmanlık kapıları kapanmıştır. Allah Teâlâ bu ayette aslında geçmişte yaşananlara atıfta bulunarak aynı hataya düşmemeleri için Mekkeli müşrikler özelinde tüm insanları uyarmaktadır. Allah kelamına tabi olmanın, tüm insanlık için, dünya ve ahiret azabından kurtuluş reçetesi olduğu hatırlatılmaktadır.

Ayrıca ayetin hemen öncesinde de “Size azap gelip çatmadan önce Rabbinize dönün, O’na teslim olun, sonra size yardım edilmez.”³⁴² buyrulması, “indirilenin en güzeline ittiba” ile “Allah’a yönelmek ve teslim olmak” arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Allah’a yönelip teslim olduktan sonra indirilen kitaba tabi olmak, ondaki emirlere ve yasaklara uymak, dünyada görülecek azaptan alıkoyan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

³³⁷ Tahir b. Aşur, *et-Tahrir ve't-Tenvir*, XXIV/44.

³³⁸ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, XXI/312.

³³⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (ö. 333/944), *Te'vilatü'l-Kur'an*, (Thk. Fatıma Yusuf), Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, Beyrut, 2004, IV/318.

³⁴⁰ Zümer, 39/55.

³⁴¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, IV/546.

³⁴² Zümer, 39/54.

Aşağıdaki ayet de yine inkârcı müşriklerle ilgilidir. Ayette kendilerine Allah'ın indirdiğine tabi olmaları emredildiğinde onlar "babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" diyerek neye tabi olduklarını açıklamaktadırlar. Böyle bir cevap vermeleri, onların, babalarının yolunun doğruluğundan emin oldukları izlenimini vermektedir. Ancak onlara, "Şeytan kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı" şeklinde cevap verilerek onlar, doğruluğuna dair herhangi bir delili olmayan yanlış inançlarından kurtarmaya çalışılmıştır. Yine ayette "'Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız" demeleri onların dışarıdan bir zorlama olmadan içsel olarak tabi olduklarını göstermektedir.

"Kendilerine, "Allah'ın indirdiğine uyun (اتَّبِعُوا)" denildiği zaman, "Hayır, biz babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız (تَتَّبِعُوا)" derler. Şeytan kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?"³⁴³

Vahiyle ilgili yukarıdaki ayetlerde genellikle "indirilen şey" nitelemesi kullanılmıştı. Şimdi gelen ayette ise "indirilen kitap" ifadesi ve bu kitabın mübarek olduğu nitelemesi kullanılmıştır. İtaat kavramında olduğu gibi ittiba ile birlikte ittika kelimesi de kullanılmıştır. Dolayısıyla Kur'an'daki anahtar kelimelerden biri olan ittika kelimesi, kişiyi hem Allah ve Resulü'ne itaat etmeye hem de kitaba tabi olmaya götüren önemli faktörlerden biridir. Kitaba tabi olmanın ve Allah'tan sakınmanın (ittika) sonucunun da merhamete layık olunacağı belirtilmektedir.

"Bu (Kur'an) da bizim indirdiğimiz bereket kaynağı bir kitaptır. Artık ona uyun (اتَّبِعُوا) ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin."³⁴⁴

Tabi olunması ve olunmaması emredilen bir diğer ayette aşağıda gelen ayet-i kerimedir. Tüm insanlar tarafından Allah'ın doğru yoluna tabi olunması istenirken başka yollara tabi olunması yasaklanmaktadır. Başka yollara tabi olunması durumunda bu yollara tabi olanların parça parça olup doğru yoldan ayrılacağı bildirilmektedir. Dolayısıyla Allah'ın yoluna tabi olmak ümmetin birlikteliğine, başka yollara tabi olmak ise ayrılığına yol açmaktadır.

وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمٌ فَاتَّبِعُوا وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (١٥٣)

³⁴³ Lokmân, 31/21.

³⁴⁴ En'âm, 6/155.

*"İşte bu, benim dosdoğru yolum. Artık ona uyun (اتَّبِعُوهُ). Başka yollara uymayın (لَا تَتَّبِعُوا). Yoksa o yollar sizi parça parça edip O'nun yolundan ayırır. İşte size bunları Allah sakınasınız diye emretti."*³⁴⁵

Ayetle ilgili dikkatimizi çeken diğer bir husus ise Allah'ın yolu için "صِرَاطٍ" kelimesi başka yollar için "السُّبُلُ" kelimesinin kullanılmasıdır. Yine aşağıda gelen ayette de "Allah'a yönelenlerin yoluna uy" cümlesinde de "سَبِيلٍ" kelimesi kullanılmıştır. Her iki kelime Kur'an'da kullanımı bakımından benzerlik göstermektedir.

*""Eğer, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığın bir şeyi bana ortak koşman için seninle uğraşırlarsa, onlara itaat etme (لَا تُطِيعُهُمْ). Fakat dünyada onlarla iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy (اتَّبِعْ). Sonra dönüşünüz ancak banadır. Ben de size yapmakta olduğunuz şeyleri haber vereceğim."*³⁴⁶

İtaatle ilgili ayetleri incelerken de değinildiği gibi çocuklar üzerinde yöneten ve yönlendiren konumunda olması sebebiyle anne baba için itaat kelimesi kullanılırken "Allah'a yönelenlerin yolu" için ittiba kelimesi kullanılmıştır. İtaat kelimesi hiçbir ayette "yola itaat et" gibi bir kullanıma sahip değildir. Hatta yol, zan, heva vb. gibi soyut kavramlar itaatin nesnesi olarak kullanılmamıştır. İtaat kelimesi zatı olan şeylerle ilgiliyken, ittiba kelimesi hem zatı olan hemde zatı olmayan soyut kavramlar için kullanıldığı ve bu durumun itaatin bir otorite ve güce yönelik olarak ast üst ilişkisini gerektirmesinden kaynaklandığı daha önce belirtilmişti. Yukarıda verilen yol, zan, heva vb. kelimelerde de bu durum söz konusudur.

Mekkî ayetlerde tabi olunması istenen unsurlardan bir diğeri de "İbrahim'in dini"dir. Allah Teâlâ Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hitap ederek³⁴⁷ Hz. İbrahim'in dinine tabi olmasını emretmektedir.

*"Sonra da sana, "Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy (اتَّبِعْ). O, Allah'a ortak koşanlardan değildi" diye vahyettik."*³⁴⁸

Hz. İbrahim tevhid mücadelesinde öne çıkan peygamberlerdendir. Zaten ayette müşriklerden değildi şeklinde onun bu yönüne işaret edilmiştir. Mekke döneminde

³⁴⁵ En'âm, 6/153.

³⁴⁶ Lokmân, 31/15.

³⁴⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, II/643.

³⁴⁸ Nahl, 16/123.

putperestliğin yaygın olması ve müşriklerin puta tapmadaki ısrarlı tutumuna karşılık, Hz. İbrahim'in dini vurgusu yapılarak cevap verilmektedir.

Yine Hac ve Kurban ibadetleri Hz. İbrahim'den gelmektedir. Dolayısıyla bazı tefsirlerde, ayetin tefsiri yapılırken Hz. Peygamber'in Hac menasikini Cebrail'in, Hz. İbrahim'e öğrettiği gibi yapması emredildiği açıklaması yer almaktadır.³⁴⁹ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi ittiba, hem inançla ilgili konularda hem de fiili ibadetleri uygulamada söz konusu olabilmektedir.

c. Firavun'un Kavminden İman Eden Bir Adam

*"O inanan kimse dedi ki: 'Ey kavmim! Bana uyun (اتَّبِعُونِ) ki, sizi doğru yola ileteyim.'"*³⁵⁰

Ayette bahsedilen "iman eden kişi", müfessirlerin çoğuna göre Firavun'un kavminden bir adamdır.³⁵¹ Râzî de Firavun kavminden olan bu kişinin kavmine üç kez nida ettiğini birincisinde -yukarıdaki ayeti dikkate alarak-icmalı, diğer ikisinde ise -bu ayetten sonra gelen ayetleri dikkate alarak- tafsili olarak bu dini- Musa'nın getirdiği dini- kabul etmeye davet ettiği açıklamasını yapmaktadır.³⁵² Buradaki ittibayı Râzî'nin "Musa'nın yoluna tutunmaya (temessük) ve dinini kabul etmeye davet olarak; Taberî'nin de "bana tabi olup dediğimi kabul ederseniz"³⁵³ şeklinde açıklaması ittibanın içsel bir eğilimin sonucu olduğu tezimizle tamamen uyumaktadır.

Ayetin "Bana uyun ki, sizi doğru yola ileteyim." bölümünde, iman eden bu kişinin davetinin kabul edilmesi ve davetine tutunulması sonucunda da doğru yola ileteceği açıklamasında bulunmaktadır.

3.2.1.1.2. Tabi Olunması İstenmeyenler

Yukarıdaki başlık altında Mekkî ayetlerde tabi olunması emredilen unsurları içeren ayetlere yer verdik. Bu başlık altında ise -itaat kavramında takip ettiğimiz metot bağlamında- tabi olunması istenmeyen, yasaklanan unsurlar üzerinde durulacaktır. Tabi

³⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, III/129; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el- Vâhidî en-Nisâbûrî (ö. 468/1076), *el-VecizFi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (Thk. Safvan Adnan Davûdî), Daru'l-Kalem, ed-Daru's-Şamiyye, Birinci Baskı, h. 1415, Beyrut, s. 623.

³⁵⁰ Mümin, 40/38

³⁵¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XI/38; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV/168.

³⁵² Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, XXII/518.

³⁵³ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XI/389.

olunması emredilenlerin Hz. Muhammed (s.a.v.) Hz. İbrahim, elçiler ve Firavun'un kavminden Hz. Musa'ya inanmış olan bir adam dışında diğerleri tamamen zati olmayan unsurlardan teşekkül ettiğini görmüş olduk. Aşağıdaki ayetlerde de tamamen zati olmayan unsurlara tabi olunması yasaklanmaktadır. İlk beş ayette peygamberlerin değişik unsurlara tabiyeti, son ayette de -ayetin sonunda şeytanın apaçık bir düşman olduğu bildirilmesinden dolayı- inananların tabiyeti yasaklanmaktadır.

a. Heva

Aşağıdaki iki ayet birlikte değerlendirilecektir. Çünkü her iki ayette de Hz. Muhammed (s.a.v.)'e hitap edilmekte ve inanmayanların heva ve arzularına uymaması emredilmektedir.

"De ki: "Haydi, Allah şunu haram kıldı" diye tanıklık yapacak şahitlerinizi getirin. Onlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme. Ayetlerimizi yalanlayanların ve ahirete inanmayanların arzularına uyma (لَا تَتَّبِعْ). Onlar Rablerine, başka şeyleri denk tutuyorlar."³⁵⁴

Ahirete inanmayan ve ayetleri "yalanlayanların arzularına tabi olma" sonrasında da "onlar Rablerine başka şeyleri denk tutuyorlar" buyrulması ayetin müşriklerle ilgili olduğu, bu durumda Allah'a şirk koşanların arzularına uyulmamasının emredildiği anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki ayette de kendilerinden bahsedilenlerle, heva ve heveslerine tabi olmamaları istenenlerin kimler olduğu ile ilgili bir işaret bulunmamakta ancak önceki ayette geçen "Onlardan sonra kitaba vâris kılınanlar" cümlesiyle ilgili olduğu görülmektedir. Bu durumda da önceki ayette geçen bu ifadenin Araplar veya Ehli Kitap'la ilgili olduğuna dair farklı değerlendirmeler yapılmıştır.³⁵⁵ Dolayısıyla bu ayette tabi olunmaması istenenlerden maksat, müşrik Araplar veya ehli kitap olmaktadır.

"(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heva ve heveslerine uyma (لَا تَتَّبِعْ) ve şöyle de: "Ben Allah'ın indirdiği her kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir.

³⁵⁴ En'âm, 6/150.

³⁵⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, IV/636.

Bizimle sizin aranızda tartışılacak bir şey yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacaktır. Dönüş de ancak O'nadır."³⁵⁶

Ayetin başında geçen “emrolunduğun gibi dosdoğru ol” cümlesiyle “heva ve arzulara tabi olmama” birbirini destekleyen iki durumdur.

Mekkî ayetlerde tabi olmayı yasaklayan aşağıdaki ayet de yukarıda geçenler gibi peygamberle ilgilidir. Bu sefer ayette hitap Hz. Davud’a yönlendirilmiş, insanlar arasında hak ile hüküm vermesi istendikten sonra hevaya uymaması, aksi takdirde hevaya tabiyetin Allah’ın yolundan ayıracağı, O’nun yolundan sapanlar için de şiddetli bir azap olacağı belirtilmiştir.

"Ona dedik ki: 'Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma (لَا تَتَّبِعْ), yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır."³⁵⁷

b. Bozguncuların ve Bilmeyenlerin Yolu

Aşağıdaki ayette Hz. Musa’nın Allah Teâlâ ile buluşmak üzere Turisina’ya gitmek üzere kavminden ayrıldığında yerine kardeşi Hz. Harun’u bıraktığı ve bu vekâleti verirken yapıcı olmasını ve bozguncuların yoluna tabi olmamasını istediği bildirilmektedir.

"Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik, buna on (gece) daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı. Mûsâ kardeşi Hârûn'a, "Kavmim arasında benim yerime geç ve yapıcı ol. Sakın bozguncuların yoluna uyma (لَا تَتَّبِعْ)" dedi."³⁵⁸

Ayette Hz. Musa kardeşi Harun’dan yapıcı olmasını (onları ıslah etmesini) istemesi ve içlerinde bozgunculuk yapanların yoluna uymamasını istemesi onları yönetirken zorlamaması, katı davranması, yapıcı ve düzeltici olması fakat onlara tabi olarak da onlara müdahale etmeksizin kendi başlarına bırakmamasını istemektedir. Yani bozgunculara müdahale etmeyerek onlara tabi olmamasını, müdahale ederken de yapıcı olmasını istemektedir. Dolayısıyla buradan bir şeye tabiyetin, o şeye müdahale etmeden

³⁵⁶ Şûrâ, 42/15.

³⁵⁷ Sâd, 38/26.

³⁵⁸ A'râf, 7/142.

ona gönüllü olarak uymayı gerekli kılmakta olduğu sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Hz.Musa'nın Hızır (a.)'a tabi olmasında da Hızır (a.) kendine soru sormadan, bir anlamda müdahale etmeden tabi olmasını istemektedir.

Aşağıdaki ayet ise Allah'ın Hz. Musa ve Harun'a hitabını içermekte, yukarıda Şura sûresi 15. ayette Peygamberimiz'e "emrolunduğun gibi dosdoğru ol" hitabı bu ayette de adı geçen iki peygambere yöneltilmiş, istikamet üzere olmaları istenmiştir. Sonra da cahillerin yoluna tabi olmamaları emredilmiştir.

*"Allah da, "Her ikinizin de duası kabul edildi. Öyleyse dürüst olmakta devam edin ve sakın bilmeyenlerin yolunda gitmeyin (لَا تَتَّبِعُوا)" dedi."*³⁵⁹

c. Şeytanın Adımları

Mekkî ayetlerde tabi olunması yasaklananlardan bir diğeri de şeytanın adımlarıdır. Taberîye göre ayette hitap müminleredir.³⁶⁰ Müminlerin şeytanın adımlarına tabi olmamasını emretmiş, buna sebep olarak da onun müminlerin düşmanı olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla şeytanın, inananların düşmanı olduğunu bilmek ve anlamak, şeytanın adımlarına tabi olmayı engelleyen bir faktördür, denilebilir.

*"Yine O, hayvanlardan da irili ufaklı var edendir. Allah'ın size rızık olarak verdiğinden yiyin de şeytanın adımlarına uymayın (لَا تَتَّبِعُوا). Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır."*³⁶¹

Müfessirler, "şeytanın adımlarına uymayın" buyruğunu ayetin baş tarafındaki "Allah'ın size rızık olarak verdiğinden yiyin" cümlesiyle bağlantılı olarak "Allah'ın size rızık olarak verdiği ve helal kıldığı nimetleri haram kılma hususunda, şeytanın adımlarına uymayın." şeklinde anlamışlar ayrıca "şeytanın adımları"ndan maksadın şeytanın yolu, işleri, daveti ve güzel gösterdiği şeyler olduğunu ifade etmişlerdir.³⁶²

3.2.1.1.3. Tabi Olmaktan Bahseden Ayetler

Mekkî ayetlerde ittiba ile ilgili ayetlerden buraya kadar olan bölümde tabi olunması emredilen ve yasaklanan, diğer bir ifadeyle emir ve nehiy cümlelerini içeren ayetlere

³⁵⁹ Yûnus, 10/89.

³⁶⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XII/182.

³⁶¹ En'âm, 6/142.

³⁶² Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, I/184.

yer verdik. Bu bölümde ise emir ve nehiy cümleleri dışında Mekkî ayetlerde tabi olmaktan bahseden ayetler üzerinde durulacaktır. “Tabi olmaktan bahseden” ifadesini seçmemizin amacı buradaki ayetlerin, emir ve nehiy dışında hem şart cümleleri hem de isim ve fiil cümleleri gibi çeşitli cümle yapılarını kapsamasıdır. Bu cümle yapılarını içeren ayetler, daha öncekilerde olduğu gibi nesnelere yani nelere tabi olmaktan bahsettiklerine göre sınıflandırılacaktır.

Bu bölümde her bir ayetle ilgili ayrıntılı açıklama yapmak yerine, ayetler alt başlıklar altında gruplandırıldıktan sonra değerlendirilmesi yapılacaktır. Çünkü birbirine benzeyen ayetler oldukça fazla ve her birinde aynı şeyleri tekrar etmek gereksiz fazlalığa sebep olacaktır.

a. Allah

Mekkî ayetlerde sadece bir yerde Allah Teâlâ’ya tabi olunmasından bahseden ayet bulunmaktadır. Bu ayette de doğrudan lafzatullah geçmemekte, Allah’ın “hadî” isminin açıklaması olan “hakka ileten olarak” şeklinde geçmektedir. Ayette tabi olunması gerekenin, “Hakka ileten mi? yoksa “Hakka iletilmesi dışında doğru yolu bulamayan kimse mi?” sorusu sorularak kendisi hidayete erdirilmeye muhtaç olanlara tabi olmanın, yanlış bir hüküm olduğu belirtilmektedir.

*"De ki: "Allah'a koştuğunuz ortaklarınızdan hakka iletecek olan bir kimse var mı?" De ki: "Hakka Allah iletir." Öyle ise, hakka ileten mi uyulmaya (أَنْ يُبَيِّنَ) daha layıktır, yoksa iletilmedikçe doğru yolu bulamayan kimse mi? Ne oluyor size? Nasıl hüküm veriyorsunuz?"*³⁶³

Müfessirler, ayetin tefsirini Mekkeli müşriklerin, herhangi bir fayda sağlamaya gücü yetmeyen, hidayete erdiremeyen ancak hidayete erdirilmeye muhtaç olan bu putlara tabi olmanın ne kadar yanlış bir hüküm olduğu nokta-i nazarından hareketle tefsir etmişlerdir.³⁶⁴

³⁶³ Yûnus, 10/35.

³⁶⁴ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, III/ 92.

b. Peygamberler

Hız. Muhammed, Hız. İbrahim ve isimleri bilinmeyen, kim oldukları hakkında çeşitli görüşlerin olduğu Yasin sûresinde geçen elçiler, tabi olunması emredilenler içerisinde verilmişti. Bu bölümde Hız. Nuh, Hız. İbrahim, Hız. Şuayb, Hız. Musa, Hız. Harun, Hız. Muhammed'in ittiba fiilinin nesnesi yani tabi olunmasından bahsedilen peygamberler olduğunu göreceğiz. Ayrıca ittibanın nesnesi olarak peygamberler (الرُّسُلُ) ifadesi kullanılan dolayısıyla "kâfirlerin azap gününde peygamberlere ittiba etmeleri için fırsat temenni edeceklerini" bildiren bir ayeti de bu grup içerisinde vereceğiz.

b.1. Hız. Nuh

Mekkî ayetlerde kendisine tabi olunmasından bahsedilen peygamberden biri Hız. Nuh'tur. Hız. Nuh'la ilgili birbirine benzeyen iki tane ayet bulunmaktadır. Bu ayetler şöyledir.

*"Kavminin inkâr eden ileri gelenleri, "Biz, senin ancak bizim gibi bir insan olduğunu görüyoruz. İlk bakışta sana uyanların (اتَّبَعَكَ) da ancak en aşağılıklarımızdan ibaret olduğunu görüyoruz. Sizin bize karşı herhangi bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz. Aksine sizin yalancı kimseler olduğunuzu sanıyoruz" dediler."*³⁶⁵

*"Dediler ki: "Sana hep aşağılık kimseler uymuş (اتَّبَعَكَ) iken, biz hiç sana inanır mıyız?"*³⁶⁶

Hız. Nuh'a tabiyetle ilgili bu iki ayetten, kavminin ileri gelenleri değil de daha çok sosyal ve ekonomik yönden geri kalmış kimselerin ona iman ettiğini anlıyoruz. Çeşitli yönlerden geri kalmış ve sıkıntı içerisinde bulunanlar peygamberlere, içerisinde bulundukları şartlardan dolayı daha çok tabi olma eğilimindedir. Bu kimseler, kendilerini acziyete düşüren bu şartlardan kurtulmak için bir arayış içerisinde olurlar. Bu arayış da onları hak ve adaleti getirme iddiasında bulunan peygamberlere tabi olmaya teşvik eden sebeplerdir. Teşvik eden bu şartlar ve peygamberlerin iddiaları onları, samimi olarak, ikna olmuş bir şekilde peygamberlere tabi olmaya ve bağlanmaya götürmektedir.

³⁶⁵ Hûd, 11/27.

³⁶⁶ Şuarâ, 26/111.

Sosyal ve ekonomik yönden geri kalanların aksine toplumun ileri gelenlerinin, içerisinde yaşadıkları refahtan dolayı peygambere tabi olmaya gönülleri el vermemekte, içinde bulundukları refah onların ikna olmalarını engellemektedir.

b.2. Hz. İbrahim

*""Rabbim! Çünkü o putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarsa (مَنْ تَبِعَنِي) o bendendir. Kim de bana karşı gelirse şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.""*³⁶⁷

Hız. İbrahim, tabi olunması emredilenler başlığı altında yer alan peygamberlerden biri idi. Orada geçen ayette Hız. İbrahim'in, babasından kendisine tabi olmasını istediğini görmüşük.

Burada ise Hız. İbrahim'in "kim bana uyarsa o bendendir" dediğine dair ayet yer almaktadır. Bize göre –daha önce yapılan benzer değerlendirmelerde olduğu gibi- tabi olmanın görünüş olarak değil kalpten gelen bir haslet olduğunu göstermektedir. Çünkü Hız. İbrahim'e tabiyet kalben değil de sadece işitilen söz ve görülen davranışlar olsaydı, bu durumda tabi olan kişinin Hız. İbrahim'den olması söz konusu olamazdı.

b.3. Hz. Şuayb

*"Şuayb'ın kavminden inkâr eden ileri gelenler dediler ki: "(Ey ahali!) Andolsun ki eğer Şuayb'a uyarsanız (أَتَتَّبِعُكُمْ) o takdirde mutlaka siz zarar edenler olursunuz.""*³⁶⁸

Bu ayette de Hız. Şuayb'ın kavminin ileri gelenleri halkın Şuayb'e ittibasını istemediklerine, ona tabi olmaları durumunda zarar edenlerden olacaklarına dair açıklamaları haber verilmektedir.

b.4. Hz. Musa ve Harun

*"Allah, "Kardeşinle seni destekleyeceğiz ve size bir iktidar vereceğiz de âyetlerimiz sayesinde size (kötü bir amaçla) ulaşamayacaklar. Siz ve size uyanlar (مَنْ أَتَّبَعُكُمْ) galip gelecek olanlardır" dedi."*³⁶⁹

³⁶⁷ İbrâhîm, 14/36.

³⁶⁸ A'râf, 7/90.

³⁶⁹ Kasas, 28/35.

Mûsâ: (Tûr'dan dönünce) şöyle dedi: "Ey Hârûn! Saptıklarını gördüğün zaman bana uymana (لَا تَتَّبِعْ) ne engel oldu? Yoksa emrime karşı mı geldin?"³⁷⁰

Ayetlerden ilki İsrailoğulları'ndan Hz. Musa ve Harun'a ittiba edenleri, ikincisi ise Hz.Musa'nın kendisine tabi olmayan kardeşi Hz. Harun'un tabi olmamasına dair eleştirisini konu edinmektedir.

b.5.Hz Muhammed (s.a.v.)

Hz. Muhammed'le ilgili buradaki ayetlerde tabi olma ifadesi ilk üç tanesinde sıla cümlesi olarak geçmekte ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'e tabi olan müminler hakkında bilgiler vermektedir. Sonraki iki ayette ise müşriklerin Hz.Muhammed'e tabi olan müminler için, büyülenmiş bir adama tabi olduklarına dair sözleri, son iki ayette ise hem inananların hem de inanmayanların Peygamber'e hangi amaçla ve hangi şartlarda tabi olacağını bildiren ayetler yer almaktadır.

"Müminlerden sana uyanlara (مَنْ أَتَّبَعَكَ) kanatlarını indir."³⁷¹

"Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir (الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ). O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helal, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar (اتَّبِعُوا) var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."³⁷²

"De ki: "İşte bu benim yolumdur. Ben ve bana uyanlar (مَنْ أَتَّبَعَنِي) bilerek Allah'a çağırırız. Allah'ın şanı yücedir. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim."³⁷³

Her biri farklı surelerde geçen yukarıdaki ayetlerde -ayetlerin başında da ifade edildiği gibi- genellikle Hz. Muhammed (s.a.v.)'e tabi olduğu ifade edilen müminlerden bahsedilmektedir. Bu ayetlerde tabi olmak ifadesi temel cümle değil de sıla cümlesi (yan cümle) olarak geçmekte olduğu için "tabi olanlar/ tabi olan kimse" anlamı mevcuttur. Hz.Muhammed (s.a.v.)'e tabi olan müminleri, Hz. Peygamber'in şefkat ve

³⁷⁰ Tâhâ, 20/92-93.

³⁷¹ Şuarâ, 26/215.

³⁷² A'râf, 7/157.

³⁷³ Yûsuf, 12 108.

merhametle davranıp koruması emredilmiş, onların değişik özellikleriyle kurtuluşa ermiş kimseler olduğu ve Peygamber’le beraber Allah’a davet ettikleri bildirilmiştir.

""Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya ürününden yiyeceği bir bahçesi olsaydı ya! "Zalimler (inananlara): "Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz (تَتَّبِعُونَ)" dediler."374

"Onlar seni dinlerlerken hangi maksatla dinlediklerini, kendi aralarında konuşurlarken de o zalimlerin, "Siz ancak büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz (تَتَّبِعُونَ)" dediklerini çok iyi biliyoruz."375

Bu ayetlerde isim gizlenmiş, ismin yerine gizlenmiş olan ismi niteleyen iki tane farklı sıfat kullanılmıştır. Bunlardan birisi Allah Teâlâ’nın sözü göre “zalimler” sıfatı ki Mekkeli müşrikler için; diğeri de müşriklerin sözü olan “büyülenmiş bir adam” ifadesi ki Hz. Muhammed için kullanılmıştır. Dolayısıyla ayette müşrikler, gizli konuşmalarında, Hz Muhammed (s.a.v.)’i kastederek, müminler için “Siz büyülenmiş bir adama tabi oluyorsunuz.” dedikleri bildirilmektedir. Ancak kendileri Yunus sûresi 35. ayette geçtiği üzere hidayete erdiremeyen dolayısıyla hiçbir fayda sağlayamayan putlara tabi olmaktaydılar.

"Eğer yakın bir dünya menfaati ve kolay bir yolculuk olsaydı, (sefere katılmayan münafıklar da) mutlaka sana uyarlardı (لَا تَتَّبِعُونَ). Fakat meşakkatli yol, onlara uzak geldi. Gerçi onlar, "Eğer gücümüz yetseydi, elbette sizinle beraber çıkardık" diye Allah'a yemin edeceklerdir. Onlar kendilerini helâke sürüklüyorlar. Allah biliyor ki onlar kesinlikle yalancıdırlar."376

"Andolsun Allah; Peygamber ile içlerinden bir kısmının kalpleri eğrilmeğe yüz tuttuktan sonra, sıkıntılı bir zamanda ona uyan (الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ) muhacirlerle ensarın tövbelerini kabul etmiştir. Evet, onların tövbelerini kabul etmiştir. Şüphesiz O, onlara çok şefkatli ve çok merhametlidir."377

Son iki ayet Tevbe sûresinde geçmekte ve biri müminlerin Hz. Muhammed (s.a.v.)’e tabiyetinden; diğeri de münafıkların tabiyetinden bahsetmektedir. Dolayısıyla her iki grubun Hz. Muhammed (s.a.v.)’e tabi olması ile ilgili karşılıklı bilgiler vermektedir.

³⁷⁴ Furkân, 25/8.

³⁷⁵ İsrâ, 17/47.

³⁷⁶ Tevbe, 9/42.

³⁷⁷ Tevbe, 9/117.

Her iki ayetin bağlamı sıcaklık ve uzun yolculuk nedeniyle zor bir sefer olan Tebük Seferi'dir.³⁷⁸ Öncelikle bu ayetlerde geçen her iki grubun tabiyetlerinin de içten gelen bir duygu olduğunu ayetler bize gösteriyor. Ancak bu duyguyu harekete geçiren etmenlerin iki grupta tamamen farklı olduğunu görüyoruz. Münafıklar menfaatleri söz konusu olduğunda ve kolaylık durumunda tabi olmayı tercih ederken, müminler ise bazen kalpleri eğrilmeye yüz tutsa da, kalplerindeki Allah ve Peygamber sevgisinden dolayı sıkıntılı ve meşakkatli durumlarda tabi olmayı tercih etmişlerdir.

b.6. Tüm Peygamberler

Yukarıda geçen ayetler sadece bir peygambere tabiyetle ilgiliydi. Aşağıdaki ayet ise, peygamberlere tabi olmayan zalimlerin, Allah'a yakarıшта bulunarak, "Kısa bir süre için azabı bizden ertele, senin davetine uyalım ve peygamberlere tabi olalım." diyecekleri azabın geleceği kıyamet günü hakkında uyarıda bulunmaktadır.

"(Ey Muhammed!) İnsanları, kendilerine azabın geleceği gün ile uyar. Zira o gün zalimlerkıyamet günü, "Ey Rabbimiz! Yakın bir süreye kadar bizi ertele de senin çağrına uyalım ve peygamberlerin izinden gidelim (تَّبِعْ)" diyecekler. Onlara şöyle denilecek: "Daha önce siz, sonunuzun gelmeyeceğine yemin etmemiş miydiniz?"³⁷⁹

Bu ayetten anlaşılmaktadır ki, peygamberlere tabi olmayan zalimler kıyamette pişman olup hatalarını anlayacaklar ve gönülden, isteyerek peygamberlere tabi olmayı arzu etmişlerdir. Dolayısıyla ittiba kelimesinde mündemiç olan gönüllülük manası bu ayette de tezahür etmektedir.

c. Hz. Musa ve Hızır

Tabi olmayla ilgili ayetlerin içerisinde Hz. Musa'nın Hızır'a tabiyetini anlatan ayetler de bulunmaktadır. Bu ayetler şöyledir:

"Mûsâ ona, "Sana öğretilen bilgilerden bana, doğruyailetici bir bilgi öğretmen için sana tabi olayım (تَّبِعْ) mı?" dedi.³⁸⁰

"O da şöyle dedi: "O halde eğer bana tabi olacaksan (إِنْ أَتَّبَعْتَنِي), ben sana söylemedikçe hiçbir şey hakkında bana soru sormayacaksın."³⁸¹

³⁷⁸ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, XVI/161.

³⁷⁹ İbrâhîm, 14/44.

³⁸⁰ Kehf, 18/66.

Bu ayetlere baktığımızda ilim talep etmede de bir tabiyetin olması gerektiğini anlayabiliriz. Hz. Musa kendi istek ve arzusuyla Hz. Hızır'ın ilmine talip olmuş, bunu da "Sana öğretilen bilgilerden bana, doğruya iletici bir bilgi öğretmen için sana tabi olayım mı?" şeklinde ifade etmiştir. Hızır (a.) ise Hz. Musa'ya kendisi söylemedikçe soru sormamasını şart koşmuş, buna rağmen Hz. Musa şartları kabul ederek ve isteyerek ona tabi olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi tabi olmak kabul etmeyi, razı olmayı gerektirmektedir. Hz. Musa'nın Hızır (a.)'ın soru sormamakla ilgili bütün isteklerini kabul ederek rıza gösterdiğini görmekteyiz. İşte böyle bir durum için ittiba kelimesi kullanılmıştır.

d. Vahyin Değişik İfadeleri

Mekkî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur ise vahyin değişik ifadeleri diye tabir ettiğimiz vahiy ve vahyin etkisiyle teşekkül etmiş olan kitap, Allah'ın indirdiği, ayetleri, hidayeti ve yolu gibi vahyin kapsamında olan her unsuru bu başlık altında topladık.

d.1. Vahiy

Bu başlık altında bulunan ayetlerin tamamı Allah Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in muhataplarına "Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum." demesini istediği ayetlerden oluşmaktadır.

"De ki: "Ben size, 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size 'Ben bir meleğim' de demiyorum. Ben sadece, bana gönderilen vahye uyuyorum (أَتَّبِعُ)." De ki: "Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?"³⁸²

"(Ey Muhammed!) Onlara (istedikleri) bir âyet getirmediğin zaman (alay ederek) derler ki: "Onu (da) bir yerlerden derleyip toplasaydın ya." De ki: "Ben ancak Rabbimden bana vahyedilene uymaktayım (أَتَّبِعُ). Bu (Kur'an âyetleri) Rabbinizden gelen basiretlerdir (Gönül gözlerini aydınlatan nurlardır.) İman edecek bir topluluk için bir hidayet kaynağı ve bir rahmettir."³⁸³

³⁸¹ Kehf, 18/70.

³⁸² En'âm, 6/50.

³⁸³ A'râf, 7/203.

"Âyetlerimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, "Ya (bize) bundan başka bir Kur'an getir veya onu değiştir" dediler. De ki: "Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım (أَتُنَبِّئُ). Eğer Rabbime isyan edecek olursam, elbette büyük bir günün azabından korkarım.""³⁸⁴

"De ki: "Ben türedi bir peygamber değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. Ben sâdece bana vahyedilene uyarım (أَتُنَبِّئُ). Ben sâdece apaçık bir uyarıcıyım.""³⁸⁵

Ayetlerde aynı şekilde geçen “Ben sâdece bana vahyedilene uyarım/tabî olurum.” cümlesinin her bir ayetteki bağlamı birbirinden farklıdır. İlk ayette müşriklerin, Peygamber (s.a.v.)’in kendileri gibi bir insan değil de, olağanüstü özellikleri olması gerektiğine, ikincisinde istedikleri bir ayet gelmediğinde ayetlerin sıradan bir insan sözü olduğu düşüncesiyle "Onu (da) bir yerlerden derleyip toplayaydın ya” demelerine, üçüncü ayette “ayetleri değiştir” demelerine cevap olarak; sonuncu ayette ise “kendisinin gelecekte ne olacağını bilmediği, peygamberlerin de ilki olmadığı” bağlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla ayetlerde Hz.Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğine ve ayetlere inanmayan bunun için çeşitli bahaneler uyduran müşriklere cevap verilmektedir ve Hz.Muhammed (s.a.v.)’in peygamberlikle ilgili yaptığı şeylerde, Kur’an’ın lafız ve muhtevasında Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hiçbir katkı ve etkisinin bulunmadığı ifade edilmektedir. Bütün bu işlerde Peygamber (s.a.v.)’in görevinin vahye tabî olmak olduğu açıklanmaktadır.

d.2. Ayetler

Daha önceki ayetlerde Hz. Muhammed’in tabî olmasından bahsedilirken “vahyedilen” ifadesi; buradaki ayetlerde ise müşriklerin tabiyetinden bahsedilirken “ayet” ifadesi kullanılmıştır. Bunun nedeni bizce ayetin kelime anlamı ile ilgilidir. Kelime olarak ayet “alamet, delil” anlamına gelmektedir. Alamet ve delil, inandırmak ve ikna etmek için kullanılır. Bu anlama binaen, müşriklerin inanması ve ikna olması için ayet kelimesi kullanılmış olabilir. Bu bakımdan tabî olmak inanmakla da yakından ilişkilidir. Konuyla ilgili ayetler şöyledir:

³⁸⁴ Yûnus, 10/15.

³⁸⁵ Ahkâf, 46/9.

"Kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir musibet gelip de "Ey Rabbimiz! Bize bir Peygamber gönderseydin de ayetlerine uysaydık (فَتَنَّبَع) ve müminlerden olsaydık" diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik."³⁸⁶

"Eğer biz onları o Kur'an'dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, "Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık (فَتَنَّبَع)" derlerdi."³⁸⁷

Bu ayetler müşriklerin Allah'ın ayetlerine tabi olmasıyla ilgili³⁸⁸ ve müşriklerin kendilerine kitap ve peygamber gelmeden önce yaptıkları yüzünden bir azap, musibet gelmesi durumunda Allah Teâlâ'ya "keşke bir peygamber gönderseydin de ayetlerine tabi olsaydık" diyecekleri bildirilmektedir.

d.3. Kur'an ve Diğer İsimleri

Bu başlık altında Kur'an'ın farklı isimlerine tabi olmaktan bahseden ayetler üzerinde durulacaktır. Bu isimler Kitap, Nur ve Zikir'den oluşmaktadır.

"De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah katından, doğruya bu ikisinden (Tevrat ve Kur'an'dan) daha çok ulaştıran bir kitap getirin de ben ona uyayım (تَتَّبِعُهُ)".³⁸⁹

"Onlar, yanlarındaki Tevrat'ta ve İncil'de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helal, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır. Ona iman edenler, ona saygı gösterenler, ona yardım edenler ve ona indirilen nura (Kur'an'a) uyanlar (اتَّبِعُوا) var ya, işte onlar kurtuluşa erenlerdir."³⁹⁰

"Sen ancak Zikr'e (Kur'an'a) uyanı (مَنْ اتَّبَعَ) ve görmediği halde Rahmân'dan korkan kimseyi uyarırsın. İşte onu bir bağışlanma ve güzel bir mükâfatla müjdele."³⁹¹

İlk ayette Kur'an ve Tevrat'ın sihir olduğunu³⁹² iddia eden müşriklere, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in , "Doğruya bu ikisinden (Tevrat ve Kur'an'dan) daha çok ulaştıran bir kitap

³⁸⁶ Tâhâ, 20/134.

³⁸⁷ Kasas, 28/47.

³⁸⁸ Taberî, Camiu'l-Beyan, XVIII/407.

³⁸⁹ Kasas, 28/49.

³⁹⁰ A'râf, 7/157.

³⁹¹ Yâsîn, 36/11.

³⁹² Taberî, Camiu'l-Beyan, XIX/591.

getirin de ben ona uyayım”³⁹³ demesi istenmektedir. Burada “kitap” daha fazla hidayete ulaştırabilecek olması nedeniyle hem Kur’an hemde Tevrat’ın yerine geçebilecek olan herhangi bir kitap için kullanılmıştır. Böyle bir kitaba Peygamber’in tabi olması için de bu kitabın daha çok hidayete ulaştırması gerektiği açıklanmıştır. Buradan hareketle peygamberin tabi olması ile hidayet arasında bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci ve üçüncü ayetlerde ise Kur’an’ın değişik isimleri olan Nur’a ve Zikr’e tabi olan müminlerden bahsetmekte ve ayetlerde sayılan diğer özellikleri taşıyan müminlerin Kur’an’a tabi olmasının sonucunun “kurtuluşa ermek, bağışlanma ve güzel bir mükâfat” olduğu bildirilmektedir.

d.4. Hidayete

Mekkî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur “doğru yol ve yol gösterici” olarak meali verilen “hidayet ve hüda” kelimesidir.

*"Ona gidin ve şöyle deyin: 'Şüphesiz biz Rabbinin elçileriyiz. İsrailoğullarını (serbest bırak ve) bizimle gönder. Onlara işkence etme. Sana Rabbinin katından bir mucize getirdik. Selam, doğru yola uyanlara (مَنْ أَتَّبَعَ) olsun."*³⁹⁴

*"Onlar, "Sizinle beraber doğru yolu tutarsak (إِنْ تَتَّبِعْ), kendi yurdumuzdan koparılıp çıkarılırsınız" dediler. Biz onları tarafımızdan bir rızık olarak, her türlü meyve ve mahsullerin kendisinde toplandığı, saygın ve güvenli bir yere yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler."*³⁹⁵

*"Allah şöyle dedi: "Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Eğer tarafımdan size bir yol gösterici (kitap) gelir de, kim benim yol göstericime uyarsa (مَنْ أَتَّبَعَ) artık o, ne (dünyada) sapa ne de (ahirette) sıkıntı çeker."*³⁹⁶

İlk ayette Hz. Musa ve Harun’un Firavun’a söylediği “Selam, doğru yola (hidayete) tabi olanlara olsun.” cümlesinde geçmektedir. Bu cümle hidayete tabi olmanın azaptan kurtarıp selamete kavuşturacağı anlamına gelmektedir.³⁹⁷ Ancak Firavun hidayete tabi

³⁹³ Kasas, 28/49.

³⁹⁴ Tâhâ, 20/47.

³⁹⁵ Kasas, 28/57.

³⁹⁶ Tâhâ, 20/123.

³⁹⁷ Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, 409.

olmadığı için boğulmakla dünya azabına maruz kalmıştır. Hidayete tabi olan İsrailoğulları ise Firavun'un azabından kurtulmuşlardır.

İkinci ayette ise Kureyşli müşriklerin Hz. Muhammed (s.a.v.)'le birlikte doğru yola (hidayete) tabi olurlarsa yurtlarından çıkarılacaklarına dair düşünceleri aktarılmıştır. Mekke döneminde, hâkim güç müşriklerdi ve bazı müşriklerin hidayete tabi olmalarını engelleyen bu güçten çekinmeleri, kendilerini yurtlarından çıkaracağı korkusuydu.³⁹⁸ Bu durumda önem verdiğimiz bazı şeyleri kaybetme korkusu tabi olmaya engel olan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üçüncü ayette ise Hz. Âdem'le Havva'nın yasak meyveden yemeleri nedeniyle cennetten yeryüzüne indirilişi anlatılmakta ve Allah Teâlâ, dünyada kim hidayete tabi olursa, ne (dünyada) sapacağını ne de (ahirette) sıkıntı çekeceğini bildirmektedir. Bu ayette de diğer birtakım ayetlerde olduğu gibi tabiyetin güzel sonuçlarıyla ilgili bilgi verilmektedir.

d.5. Allah'ın Yolu

Mekkî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur ise "Allah'ın yolu"dur.

*"Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamdederek tespih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: "Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tövbe eden ve senin yoluna uyanları (اتَّبِعُوا) bağışla ve onları cehennem azâbından koru.""*³⁹⁹

Ayette, meleklerin "O halde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azâbından koru." şeklinde duasına yer verilmiştir. Dolayısıyla meleklerin duasını hak edenlerden bir grubun da Allah'ın yoluna tabi olanlar olduğu anlaşılmaktadır.

*"Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un dinine uydum (وَاتَّبَعْتُ). Bizim Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmamız (söz konusu) olamaz. Bu, bize ve insanlara Allah'ın bir lütfudur, fakat insanların çoğu şükretmezler.""*⁴⁰⁰

Bu ayet bize göstermekte ki aslında bütün peygamberler tek bir hakikatin temsilcileri olmuşlardır. Bu hakikat Allah'ın varlığı ve birliğidir ki bu hakikate tabi olmak aslında

³⁹⁸ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XIX/601.

³⁹⁹ Mümin, 40/7.

⁴⁰⁰ Yûsuf, 12/38

biz insanlara verilen en büyük lütuftur. Bu lütfun karşılığı da ancak şükürle verilir. Ancak ayette insanların çoğunun bu hakikate tabi olmadıklarından dolayı şükretmedikleri vurgulanmaktadır.

e. Davetçi

Tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur ise “davetçi”dir. Buradaki davetçiden maksat mealde de belirtildiği gibi, görevi kıyamet günü sura üflemek olan İsrâfîl’dir.⁴⁰¹ Râzî de davetçiyle ilgili biri sura üflemek diğeri de beyti makdisin taşının üzerinde ayakta duran bir melek olmak üzere iki tane görüş vermiştir.⁴⁰² Maturudi ise “لَا عِوَجَ لَهُ” ifadesini dünyadaki gibi kendisine aykırı davranılamayan, mutlaka uyulan olarak açıklamıştır.⁴⁰³ Dolayısıyla buradaki “لَا عِوَجَ لَهُ” cümlesi tabi olmayı (يَتَّبِعُونَ) destekler niteliktedir. Yani o gün bu davetçiye tabi olmama gibi bir durumun olmayacağı anlaşılmaktadır.

Şu ana kadar tabi olmanın gönüllük esasına dayandığını ifade ettik. Ancak bu ayette ise tabiyetin zorunlu olduğunu görmüş olduk. Sadece kıyamet günüyle ilgili davetçi konusunda böyle bir kullanım söz konusudur. Bunun sebebi o gün başka bir seçeneğin, kaçışın olmadığını vurgulamak içindir.

يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا

*"O gün kendisinden yan çizmek mümkün olmayan davetçiye (İsrâfîl'e) uyarlar (يَتَّبِعُونَ). Sesler, Rahmân'ın azametinden dolayı kısılmıştır. Artık sadece fısıltı işitebilirsin."*⁴⁰⁴

Bazı tefsirlerde ise “لَا عِوَجَ لَهُ” cümlesinin anlamı konusunda davetçinin davetinin hiç kimseyi dışarda bırakmayacağına, herkesi kuşatacağına dair başka görüşler de verilmiştir.⁴⁰⁵ Yine başka bir değerlendirme de “eğip bükmeyen, pürüzsüz bir çağrıda bulunan davetçi” şeklinde anlamlandırılarak davetçiyi niteleyen bir cümle olarak değerlendirilmiştir.⁴⁰⁶ Bu anlamlara göre zorunlu tabiyet durumu ortadan kalkmaktadır. Çünkü “لَا عِوَجَ لَهُ” cümlesi, davetçiden kaçış olmayacağıyla ilgili değil de davetçinin davetinin nasıl olacağıyla ilgili olmaktadır.

⁴⁰¹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, II/341.

⁴⁰² Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, XXII/101.

⁴⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, III/307.

⁴⁰⁴ Tâhâ, 20/108.

⁴⁰⁵ Şinkîfî, *Edvâü'l-Beyan*, IV/100.

⁴⁰⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu*, IV/573.

f. Müminler

Tabiyetin müminlere olmasıyla ilgili iki ayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki nesilleri iman hususunda kendilerine tabi olan müminlerle, diğeri de müşrikleri hidayete çağıran müminlerle ilgilidir.

*"İman eden ve nesilleri de iman konusunda kendilerinin yoluna uyanlar (تَبِعْتَهُمْ) var ya, biz onların nesillerini kendilerine kattık. Bununla beraber onların amellerinden hiçbir şey eksiltmeyiz. Herkes kazandığı karşılığında rehindir."*⁴⁰⁷

*"Onları doğru yola çağırırsanız size uymazlar (لَا يَتَّبِعُوكُمْ). Onları çağırırsanız da sussanız da sizin için birdir (sonuç alamazsınız)."*⁴⁰⁸

İlk ayette nesilleri iman hususunda kendilerine tabi olan müminler övülmüştür ve bu şekilde bir tabiyetin sonucu olarak amellerinden hiçbir şeyin eksilmeyeceği vadinde bulunulmuştur.

İkinci ayette, birinci ayette övülen müminlerin aksine yerilen ve elleştirilen müşrikler yer almaktadır. Onların eleştirilmesinin nedeni ise müminlerin hidayete davetlerine tabi olmamalarıdır. Dolayısıyla müminlere tabi olmak müminler için övgüye, tabi olmamak müşrikler için yergiye neden olmuştur.

Mekke döneminde nazil olan ve ittibadan bahseden ayetlerden buraya kadar olan bölümde tabiyeti olumlu bulunan unsurlar belirlendi. Buradan sonraki başlıklarda ise tabi olunması olumsuz bulunan unsurlar üzerinde durulacaktır. Bu olumsuzluk bazen doğrudan ortaya konmakta bazen de cümleler olumlu da olsa ayetlerin genel anlamından ortaya çıkmaktadır. Bu unsurlar şeytan, heva, zan, bazı özellikleri verilen kâfirler, sihirbazlar ve şairlerden oluşmaktadır. Buradan sonra gelecek ayetlerden bu olumsuz unsurlara tabi olmanın ortaya çıkaracağı durumların neler olduğu anlaşılmış olacaktır.

g. Şeytan

Mekkî ayetlerde tabi olunması olumsuz olarak bahsedilen unsurlardan biri şeytandır. Şeytana tabi olmakla ilgili Mekkî altı ayet bulunmaktadır. Bu ayetler ayetler şunlardır:

⁴⁰⁷ Tûr, 52/21.

⁴⁰⁸ A'râf, 7/193.

"Şüphesiz, sapmışlardan sana uyacak olanlar (مَنْ اتَّبَعَكَ) dışında kullarım üzerinde senin hâkimiyetin olmayacaktır."⁴⁰⁹

"Şeytan onlar hakkındaki zannını doğru çıkardı. İnananlardan bir grup dışında hepsi ona uydular (اتَّبَعُوهُ)."⁴¹⁰

"Allah dedi ki: "Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun, onlardan sana kim uyarsa (مَنْ اتَّبَعَكَ) sizin, hepinizi cehenneme doldururum."⁴¹¹

"Allah şöyle dedi: "Çekil, git". Onlardan kim sana uyarsa (مَنْ تَبِعَكَ) kuşkusuz cehennem tam bir karşılık olarak hepinizin cezası olacaktır."⁴¹²

"Andolsun, cehennemi seninle ve onlardan sana uyanların (مَنْ تَبِعَكَ) hepsiyle dolduracağım."⁴¹³

"İnsanlardan kimi vardır ki, hiçbir bilgisi olmadığı halde Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer (يَتَّبِعُ)."⁴¹⁴

Şeytanın asli görevi insanları doğru yoldan saptırmaktır. Bu nedenle şeytana tabi olan kişi de doğru yoldan sapmış olacaktır. Çünkü yukarıdaki ayetlerde belirtildiği üzere şeytanın, sapmış olanlar dışında insanlar üzerinde herhangi bir otoritesi bulunmamaktadır. Bu nedenle şeytana tabi olan kişiler, zaten kendisi sapmışlardan olduğu için ona tabi olmaya razı olacak durumda olan kişilerdir. O halde şeytanın otoritesi olmadığına göre insan kendi kabul ve onayıyla ona tabi olmaktadır.

Yine ayetlerde şeytana tabi olmanın sonucunun veya cezasının cehennem olduğu belirtilmektedir. Cehennem cezası üç ayette belirtilen ortak noktalardan biridir. Ancak ayetlerde bu durum farklı şekillerde tekid edilerek gelmiştir.

Son ayette geçen "hiçbir bilgisi olmadığı halde Allah hakkında tartışmaya girer ve her azgın şeytanın ardına düşer" cümlesi bilgisizlik veya cahillikle şeytana tabiyet arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çünkü bilgisizlik şeytana tabi olmaya götüren faktörlerden biridir.

⁴⁰⁹ Hicr, 15/42.

⁴¹⁰ Sebe', 34/20.

⁴¹¹ A'râf, 7/18.

⁴¹² İsrâ, 17/63.

⁴¹³ Sâd, 38/85.

⁴¹⁴ Hac, 22/3.

h. Heva/Arzu

Tekili “هَوِيّ”, çoğulu “أَهْوَاء” olarak geçen ve sözlükte sevmek, hoşlanmak,⁴¹⁵ insanın bir şeyi sevmesi olarak;⁴¹⁶ meallerde heva, heves ve arzu olarak anlamlandırılan kelime, tabi olunması olumsuz bulunan unsurlar içerisinde yer almaktadır.

Hevaya tabi olmakla ilgili ayetleri üç gruba ayırarak inceleyebiliriz. İlk grup ayetler, inkârcıların heva ve arzularına Hz. Muhammed (s.a.v.)’in tabi olmasını; ikinci grup ayetler, “hakk”ın tabi olmasını konu edinmektedir. Son grupta yer alan ayetler ise inkârcıların kendi heva, heves ve arzularına uymasıyla ilgilidir. İlk grupta değerlendirdiğimiz ayetler şunlardır:

*"De ki: "Sizin, Allah'tan başka ibadet ettiğiniz şeylere ibadet etmem bana kesinlikle yasaklandı. Ben sizin arzularınıza uymam (لَا أَتَّبِعُ). (Uyarsam) o takdirde sapmış olurum, hidayete erenlerden olmam.""*⁴¹⁷

*"Böylece biz onu (Kur'an'ı) Arapça bir hüküm olarak indirdik. Sana gelen bu ilimden sonra eğer sen onların heva ve heveslerine uyarsan (أَلَنْ أَتَّبِعَ), Allah tarafından senin için ne bir dost vardır, ne de bir koruyucu.""*⁴¹⁸

Bu ayetlerde, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in, müşriklerin putlara ibadet etmesiyle ilgili arzularına tabi olması durumunda, hidayetten ayrılmak ve sapmış olmak, Allah’ın korumasını ve dostluğunu kaybetmek gibi sonuçlarının olacağı bildirilmiştir.

İkinci grupta değerlendirdiğimiz aşağıdaki ayet ise “hakk”ın hevaya tabi olmasından bahsetmektedir:

*"Eğer hak onların arzularına uysaydı (لَوْ أَتَّبَعَ) gökler ile yer ve onlarda bulunanlar elbette bozulur giderdi. Hayır, biz onlara şereflerini (Kur'an'ı) getirdik. Onlar ise bu şereflerinden yüz çeviriyorlar.""*⁴¹⁹

İkinci grubu oluşturan bu ayette tamamen farklı bir kullanım söz konusudur. Şu ana kadar tabi olanlar sadece zatı olan kişilerden oluşmaktaydı. Ancak bu ayette tabi olan, soyut bir kavram olan “hakk”ı inkâr edenlerin hevasına uymasından bahsedilmektedir.

⁴¹⁵ Cevherî, *Sihâh*, VI/2538.

⁴¹⁶ Zebidî, *Tâcu'l-Arus*, XXXX/326.

⁴¹⁷ En'âm, 6/56.

⁴¹⁸ Ra'd, 13/37.

⁴¹⁹ Mü'minûn, 23/71.

Ancak müfessirler ayette geçen “hakk” kelimesiyle ilgili değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Taberî, “hakk”tan maksadın “Allah” olduğuna dair rivayetler vermiştir⁴²⁰ – Bu yorumu kabul edersek yukarıda ortaya koyduğumuz zâtı olmayan kavram düşüncesi geçersiz olmaktadır-, Râzî de kelimeyle ilgili Allah’la ilgili başka ilahlar edinmek olduğuna dair başkalarının düşüncesiyle birlikte haktan maksadın İslam olduğuna dair bir açıklama yapmıştır.⁴²¹ Ancak buradaki “hakk” kelimesini, evrensel gerçeklik denilen, “sünnetullah”⁴²² olarak isimlendirilen fiziksel biyolojik ve toplumsal yasalar dediğimiz evrensel yasalar olarak anlamak daha uygundur. Allah Teâlâ koymuş olduğu bu yasalarla evrenin ve evrendeki varlıkların düzenli bir şekilde işleyişini sürdürmektedir. Madde ve enerji fiziksel, canlılar biyolojik, toplumlar da toplumsal yasalar içerisinde düzenli bir şekilde hareket etmektedir. Bu durumda ayetin anlamı, Evrensel gerçeklik diyebileceğimiz, Allahın koymuş olduğu bu yasalar onların heva ve arzusuna uymuş olsaydı bu durumda yer, gök ve onların içindekiler bozulur giderdi şeklinde olmaktadır. Nitekim diyanet işleri başkanlığı tefsirinde de buna yakın bir değerlendirme yapılmıştır: “Hak kavramı, 70. âyette olduğu gibi burada da Peygamber’in getirdiği bilgileri, hükümleri, buyruk ve yasakları veya bütünüyle evrensel gerçekliği, varlıktaki düzen ve dengeyi ifade etmektedir. Başka bir deyişle hak kelimesi, yüce Allah’ın hem evrenin düzenini belirleyen hem de insan eylemlerinin nasıl olması gerektiğini bildiren yasalarını ifade edebilir. Âyete göre bu yasalar objektiftir; mutlak; insanların keyfi arzularına göre değişmez; en küçük bir sapma göstermeden ilâhî irade nasıl tayin ettiyse öylece işler; aksi halde ne göklerin ve yerin ne de onlarda bulunan canlı ve cansız varlıkların düzeni kalırdı; bu durumda insan eylemleri de yasasız, düzensiz bir anarşi halini alırdı. Cenâb-ı Hakk’ın bu temel kanunu dolayısıyladır ki, bir inkârcı işini gerektiği şekilde yaparsa Allah onu başarıya ulaştırır,

⁴²⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XIX/57.

⁴²¹ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, XXIII/287.

⁴²² “Sünnetullah” kavramı Kur’an’da beş ayette sekiz kez kullanılmıştır (İlgili ayetler için bkz. Ahzâb, 33/38; Ahzâb, 33/62; Fâtır, 35/43; Mü’min, 40/85; Feth, 48/23). Bu ayetlerde sünnetullah genellikle önceki milletlerden inkâr eden, peygamberleri yalanlayan kavimlerin başına gelenler hususunda Allah’ın yasası ve kanunu anlamında kullanılmıştır. Ancak günümüzde bu kavram Kur’an’da kullanıldığı anlamın dışında “tabiat kanunlarını/ fiziksel ve biyolojik yasaları da kapsayacak şekilde kullanılmaktadır (Bkz. Bayram Altan, "Sünnetullah", İstanbul Bilimler Akademisi, III/141). Dolayısıyla bu kavramın Kur’an dışında bu anlamda da kullanıldığı söylenebilir ancak Kur’an’da tabiat yasaları anlamında kullanıldığını söylemek gerçeği yansıtmaz.

bir mümin işini iyi yapmazsa onu da başarıdan mahrum eder. Aksi halde âlemde düzenden, hak ve adaletten söz edilemezdi.”⁴²³

Hevaya tabi olmakla ilgili üçüncü grup olarak değerlendirdiğimiz aşağıda yer alan beş ayet ise inkârcıların kendi hevalarına uyduklarını ifade eden ayetlerden oluşmaktadır:

*"Sabah akşam Rablerine, O'nun rızasını dileyerek dua edenlerle birlikte ol. Dünya hayatının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, boş arzularına uymuş (تَتَّبِعْ) ve işi hep aşırılık olmuş kimselere boyun eğme (يُطِيعْ)."*⁴²⁴

*"Buna inanmayan ve nefsinin arzusuna uyan (تَتَّبِعْ) kimseler seni ondan (ona hazırlanmaktan) sakın alıkoymasın, sonra helak olursun!"*⁴²⁵

*"Peygamberi yalanladılar, nefislerinin arzularına uydular (تَتَّبِعُوا). Halbuki her iş, (Allah nasıl takdir ettiyse öylece) gerçekleşecek (değişmeyecek)tir."*⁴²⁶

*"Eğer (bu konuda) sana cevap veremezlerse bil ki onlar sadece kendi nefislerinin arzularına uymaktadırlar (يَتَّبِعُونَ). Kim, Allah'tan bir yol gösterme olmaksızın kendi nefsinin arzusuna uyandan (مِمَّنْ تَتَّبِعْ) daha sapıktır. Şüphesiz Allah zalimler toplumunu doğruya iletmez."*⁴²⁷

*"Fakat zulmedenler bilgisizce nefislerinin arzularına uydular (تَتَّبِعْ). Allah'ın (bu şekilde) saptırdığı kimseleri kim doğru yola iletir? Onların hiçbir yardımcısı yoktur."*⁴²⁸

Bu ayetlerde Allah'a inanmayan ve hevasına tabi olan kimsenin, Hz. Peygamber'i ahirete inanmaktan alıkoymaması gerektiği bildirilmektedir. Ayrıca bu kişilerin, Hz. Peygamber'in hak dine davetine uymamalarının nedeni dehevalarına tabi olmalarına bağlamakta ve "kim heva ve hevesine tabi olandan daha sapıktır" şeklinde hevaya tabi olmanın sapkınlığın zirvesi olduğu belirtilmektedir. Bir de son ayette, zalimlerin bilgisizce hevalarına tabi olduklarına dair cümle cehaletin hevaya tabi olmaya götürdüğünü, dolayısıyla aralarında bir ilişki olduğunu göstermektedir.

⁴²³ Hayrettin Karaman vd., *Kuran Yolu*, IV/68.

⁴²⁴ Kehf, 18/28.

⁴²⁵ Tâhâ, 20/16.

⁴²⁶ Kamer, 54/3.

⁴²⁷ Kasas, 28/50.

⁴²⁸ Rûm, 30/29.

i. Zan

Mekkî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen ve tabi olunması olumsuz görülen diğer bir unsur da “zan”dır. Sözlüklerde şekk, şüphe ve yakın olarak anlamlandırılmaktadır.⁴²⁹ Ancak İbn Manzur, zannın yakın ifade etmesini gözle müşahade edilen bir yakın olarak değilde tedebbür yani bir düşünceye dayalı yakın ifade ettiğini bildirmektedir.⁴³⁰ Bu nedenle ayetlerin meallerinde bazen kuruntu olarak anlamlandırılmıştır.

Heva gibi zan da zatı olmayan soyut olan unsurlardandır. Aynı zamanda “delilden, kesin bilgiden uzak olması” bakımından her ikisinin arasında anlamsal olarak da benzerlik bulunmaktadır. Nitekim Necm sûresi 23. ayette “Onlar (putperestler) yalnız zanna ve nefislerin arzusuna tâbi oluyorlar.” şeklinde “zan ve nefislerin arzusu” birlikte kullanılmıştır.

Zanna tabiiyetle ilgili ayetlerin tamamını birlikte verdikten sonra değerlendirmesini yapacağız. İlgili ayetler şöyledir:

*"Onların çoğu ancak zannın ardından gider (يَتَّبِعُونَ). Oysa zan, hak namına hiçbir şeyin yerini tutmaz. Şüphesiz Allah onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilendir."*⁴³¹

*"Hâlbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yoktur. Onlar sadece zanna uyuyorlar (يَتَّبِعُونَ). Şüphesiz zan, hakikat namına hiçbirşey ifade etmez."*⁴³²

*"Allah'a ortak koşanlar diyecekler ki: "Eğer Allah dileseydi biz de ortak koşmazdık, babalarımız da. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de (peygamberlerini) böyle yalanlamışlardı da sonunda azabımızı tatmışlardı. De ki: "Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösterebilirsiniz? Siz ancak kuruntuya uyuyorsunuz (يَتَّبِعُونَ) ve siz sadece yalan söylüyorsunuz."*⁴³³

*"Bilesiniz ki göklerde kim var, yerde kim varsa, hep Allah'ındır. Allah'tan başkasına tapanlar (gerçekte) Allah'a koştukları ortaklara tâbi olmuyorlar (مَا يَتَّبِعُونَ). Şüphesiz onlar ancak zanna uyuyorlar (يَتَّبِعُونَ) ve sadece yalan söylüyorlar."*⁴³⁴

⁴²⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, XIV/260; İbn Manzur, *Lisân*, XII/272.

⁴³⁰ İbn Manzur, *Lisân*, XII/272.

⁴³¹ Yûnus, 10/36.

⁴³² Necm, 53/28.

⁴³³ En'âm, 6/148.

⁴³⁴ Yûnus, 10/66.

"Eğer yeryüzündekilerin çoğuna uyarsan (إِنْ تُطِيعْ) seni Allah yolundan saptırırlar. Onlar ancak zanna uyuyorlar (يَتَّبِعُونَ) ve onlar sadece yalan uyduruyorlar."⁴³⁵

"Onlar ancak sizin ve atalarınızın (ilah edindiğiniz şeylere) taktığınız isimlerdir. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar (putperestler)yalnız zanna ve nefislerin arzusuna tâbi oluyorlar (يَتَّبِعُونَ). Andolsun ki, kendilerine, Rableri katından yol gösterici gelmiştir."⁴³⁶

Zanna tabi olmakla ilgili ayetleri incelediğimizde hevadaki gibi zanna da tabi olanların inkârcılar (müşrikler) olduğu anlaşılmaktadır. Müşriklerin putlara inanıp tapmaları tamamen delilden ve bilgiden uzak bir durumdur. Bu hususta atalarının yolundan gittiklerini söylüyorlar ve onların doğru olduklarını düşünüyorlardı. Ayetlerde genellikle müşriklerin bu delilsiz, bilgiden ve gerçekten uzak düşünceleri eleştirilmekte, sadece zanna tabi oldukları belirtilmektedir.

Müşriklerin zanna tabi olmasından bahseden ayetlerde genel olarak zanna muğayir olan bilgi, delil ve hak kavramlarına yer verilmiştir. Bu ayetlerde geçen hak kelimesi de müfessirler tarafından yakın⁴³⁷ ve ilim⁴³⁸ olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla ayetlerde zannın ilim ve yakın ifade etmediği ve zanna tabi olmanın da yanlışlığı ortaya konmaktadır.

Yine ayetlerin bir kısmında müşriklerin zanna tabi oldukları belirtildikten sonra, onlarla ilgili olarak “siz sadece yalan söylüyorsunuz, onlar sadece yalan uyduruyorlar” ifadesi yer almaktadır. Bu cümleler zanna tabi olarak inanılan ve söylenen şeylerin başka bir ifadeyle zannın sonucunda ortaya çıkan inanç ve düşüncelerin yalandan ibaret olduğuna, doğruluk payının olmadığına işaret etmektedir. Zaten delile dayanmayan ve yakın ifade etmeyen inançların yalan ifade etmesi kaçınılmazdır.

j. Kâfirlerin Yolu

Mekkî ayetlerde tabi kelimesinin kullanıldığı diğre bir unsur da “kâfirlerin yolu”dur. Bu ifade inkârcılar tarafından müminler için kullanılmıştır. Onlar müminlerin kendi yollarına uymalarını istiyorlardı ve bundan doğacak sorumluluğu da kendilerinin

⁴³⁵ En'âm, 6/116.

⁴³⁶ Necm, 53/23.

⁴³⁷ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XV/89; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, II/480.

⁴³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II/346.

üstleneceğini söylüyorlardı. Ayet onların bu söylemlerinin geçersizliğini ortaya koymaktadır:

*"İnkâr edenler iman edenlere, "Yolumuza uyun (اتَّبِعُوا) da sizin günahlarınızı yüklenelim" derler. Hâlbuki onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değildir. Şüphesiz onlar kesinlikle yalancılardır."*⁴³⁹

Ayette geçen “yolumuza tabi olun günahlarınızı üstlenelim” diyen kişinin Ebu Süfyan⁴⁴⁰ veya Kureyşli kâfirler⁴⁴¹ olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla ayette, kâfirlerin Müslümanlardan tabi olmalarını istedikleri yolun, müşriklerin yolu olduğu anlaşılmaktadır.

k. Malı ve Çocuğu Ancak Kendi Hüsrânını Artıran Kimse

Tabi olunmakla ilgili diğer bir ayet de, kavminin fakirlerinin, küçük gördüklerinin kendisine karşı gelerek, malı ve çocuğu ancak kendi hüsrânını artıran ileri gelenlere⁴⁴² tabi olduğuna dair Nuh’un Rabbi’ne şikâyetini anlatan şu ayettir:

قَالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُمْ عَصَوْنِي وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدَهُ إِلَّا خَسَارًا

*"Nûh dedi ki: "Rabbim! Gerçekten onlar bana karşı geldiler, malı ve çocuğu ancak kendi hüsrânını artıran kimselere uydular."*⁴⁴³

Başka ayetlerde olduğu gibi bu ayette de “اتَّبَعُوا” kelimesinin zıt anlamlısı olarak, karşı gelmek, isyan etmek anlamında “عَصَوْنِي” kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla isyanın olduğu yerde isyan edilen şeye tabi olmaktan; tabi olunan şeye de isyandan bahsedilemez. Ancak bu ayette “tabi olamak” ve “isyan” kelimeleri birbirine zıt anlamda değilde paralel olarak kullanılmıştır. Çünkü Nuh kavminin kendisine isyan edip onun karşısında olan kimselere tabi oldukları şikâyetinde bulunmaktadır.

l. Refah

Mekkî ayetlerde ittiba fiilinin nesnesi olarak geçen unsurlardan biri de “refah” kavramıdır:

⁴³⁹ Ankebût, 29/12.

⁴⁴⁰ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, II/513.

⁴⁴¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XX/14.

⁴⁴² Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V/359.

⁴⁴³ Nûh, 71/21.

فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَلْبِكُمْ أُولُوا بَعِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ

"Sizden önceki nesillerden akli başında kimseler (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan alıkoysalardı ya! Ancak içlerinden kendilerini kurtardığımız pek az kimse bunu yapmıştı. Zulmedenler ise içinde şımartıldıkları refahın ardına düştüler (اتَّبَعَ) ve günahkâr kimseler oldular."⁴⁴⁴

Ayette geçen "مَا أُتْرِفُوا فِيهِ" cümlesi "tekebbür ettikleri/ kibirlendikleri şeyler,"⁴⁴⁵ dünyada nimet olarak rızıklandığı şeyler,⁴⁴⁶ kendilerine verilen mallar,⁴⁴⁷ içinde bulundukları, şımartıldıkları refah " olarak anlamlandırılmaktadır. Önceki kavimlerden zulmedenlerin içinde şımartıldıkları refaha tabi oldukları ve günahkâr kimselerden oldukları bildirilmektedir.

m. Sihirbazlar

Tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur da sihirbazlardır:

""Umarız, üstün gelirlerse sihirbazlara uyarız (تُسَبِّحُ)" (dediler.)"⁴⁴⁸

Buradaki sihirbazlar Firavun'un Hz. Musa'ya karşı sihir yapmak amacıyla topladığı kişilerdir. Burada "tabi olalım" diyenlerin, ya firavunun ileri gelen adamları ya da destek için gelen firavuna inanmış olan taraftarlarının olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü galip gelene uyalım demiyorlar, galip gelirlerse sihirbazlara uyalım diyorlar ve galip geleceklerini ümit ediyorlar. Bir önceki ayette Firavunun, sihirbazlarla birlikte mücadeleyi izlemek ve destek olmak üzere halkı da çağırdığı belirtilmektedir. İbn Atıyye'nin (ö. 383/993) ve İbn Aşur'un (ö. 1393/1973) açıkladığı gibi ayette, halkın ya da firavunun ileri gelen adamlarının kendi dinlerinin muzaffer, kendi dinlerine aykırı olan Musa'nın dininin mağlup olması hususunda sihirbazlara tabi olacakları bildirilmektedirler.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ Hûd, 11/116.

⁴⁴⁵ Zeyd b. Alî, *Tefsîru Ġarîbi'l-Ġur'ân*, s.115.

⁴⁴⁶ Ferrâ, *Meani'l-Kur'an*, II/31.

⁴⁴⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Ġarîbü'l-Ġur'ân*, (Thk. Saîd el-Lahham), Beyrut, I/182.

⁴⁴⁸ Şuarâ, 26/40.

⁴⁴⁹ İbn Atıyye, *Muharriru'l-Veciz*, 4/230; Tahir b. Aşur, *Tahrir ve't-Tenvir*, XIX/126.

n. Şairler

Şairlere tabi olanların haddi aşan azgınlar olduğu bildirilmekte dolayısıyla onlara tabi olmak olumsuzlanmaktadır:

"Şairlere ise haddi aşan azgınlar uyarlar (يَتَّبِعُهُمُ)."450

Bu ayette şairlere tabi olunmasının olumsuzlanması bütün şairler için geçerli değildir. Şairler kelimesinin burada eliflam takısıyla gelmesi belirli nitelikteki şair grubunun kastedildiğini göstermektedir. Nitekim ayetle ilgili tefsirlerde yer alan rivayetler bu düşünceyi desteklemektedir: İbn Abbâs'tan gelen rivayete göre bu ayet "Biz de Muhammed'in söyledikleri gibisini söyleriz." deyip Hz. Peygamber (s.a.v.)'i hicveden şiirler söyleyen, çevrelerine onların söyledikleri hicviyeleri ve şiirleri dinlemek üzere bedevilerin toplandığı Abdullah b. ez-Ziba'ri, Hübeyre b. Vehb el-Mahzûmî, Mûsâfi' b. Abdi Menâf, Ebu İzze el-Cumahî ve Ümeyye b. Ebi's-Salt gibi müşrik şâirleri hakkında nazil olmuştur. Ayetteki şairlere tabi olan "azgınlar"dan maksat ise o şairlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i ve getirdiklerini hicveden şiirlerini dinlemek üzere onların çevrelerinde toplanan bedeviler olduğu bildirilmektedir.⁴⁵¹

o. Firavun'un ve İnatçı Her Zorbanın Emri

Bu ayetleri birlikte verdik. Zira her iki ayet "emre ittiba" anlamını taşıması ortak noktalarıdır. Bu ayetler dışında emre ittibayı içeren ayet bulunmamaktadır:

وَتِلْكَ عَادٌ جَحَدُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُوا أَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ

"İşte Âd kavmi! Rablerinin âyetlerini inkâr ettiler. O'nun peygamberlerine karşı geldiler ve inatçı her zorbanın emrine uydular!"452

إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَأْنَاهُ فَاتَّبَعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ

"Andolsun, biz Mûsâ'yı âyetlerimizle ve apaçık bir mucize ile Firavun'a ve onun ileri gelen adamlarına peygamber gönderdik de ileri gelenler Firavun'un emrine uydular. Hâlbuki Firavun'un emri doğru değildi."453

⁴⁵⁰ Şuarâ, 26/224.

⁴⁵¹ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854), Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî, (Thk. Ali Abdü'l-Bârî Atıyye), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, h. 1415, 10/143.

⁴⁵² Hûd, 11/59.

İtaatle ilgili ayetlerde itaatin bir ast üst ilişkisini gerektirdiğini dolayısıyla bir güce, otoriteye ve emretme yetkisi olan bir kişiye boyun eğme anlamlarını ihtiva ettiğini belirtmiştik. Aynı şekilde emre itaat etmekten bahseden ayetlerde, emir kelimesiyle itaatin kullanımını itaatin sözlük anlamını yansıtan, uyumlu bir kullanım olduğunu açıklamaya çalışmıştık.

Şimdi buradaki iki tane ayette itaatle ilgili ayetlerde olduğu gibi emre ittibadan bahsedilmektedir. Bu durum bizim çalışmamızda savunduğumuz itaat ve ittibanın tam olarak eş anlamlı olmadığı ve aralarında bazı anlamsal farklılıklarının olduğu tezine aykırı gibi gözükmemektedir. Çünkü ayetlerde nasıl emre itaatten bahsedilmişse aynı şekilde emre ittibadan da bahsedilmiş olması her ikisinin de bir güç ve otoriteye boyun eğme anlamına gelebileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

Emre ittibadan bahseden ayetlerin olması itaatle ittiba arasındaki anlamsal farklılığı ortadan kaldırmaz. Çünkü itaat kelimesi dışsal bir güce boyun eğmeyi ifade ederken ittiba kelimesi ise içsel bir tabiyeti, uymayı ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle itaat yaptırımı ve bazı müeyyideleri olan dışsal bir otoriteye isteyerek veya istemeyerek boyun eğmeyi, ittiba ise herhangi bir müeyyideye boyun eğme gibi bir düşünceden bağımsız olarak kişinin kendi düşüncesine, kişisel arzu ve taleplerine uygun olması sebebiyle isteyerek bir unsura uymayı ifade etmektedir. Bu uyma eğer insan gibi zatı olan bir unsur ise onu taklid edip onun gibi yaşamaya çalışması, onun düşüncelerine uygun hareket etmesi şeklinde olabilir. Zan ve heva gibi zatı olmayan bir unsur ise ona göre düşünmesi ve davranması şeklinde olabilir. Dolayısıyla her iki kelimenin birbirine benzer bir kullanımının olduğunu ancak anlamsal olarak birbirinden bazı farklılıklarının bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bu açıklamalar ışığında yukarıda geçen, biri Ad kavminin inatçı her zorbanın emrine, diğeri de Firavun'un önde gelen adamlarının onun emrine tabi olduğunu belirten ayetleri değerlendirecek olursak, Ad kavminin ve Firavun'un önde gelen adamlarının kendilerine yöneltilen emre, kendi duygu ve düşüncelerinin verilen emirle örtüşmesi sebebiyle içlerinden gelerek tabi olduklarını görmekteyiz. Nitekim Şuara sûresinin 24. ayetinde ""Umarız, üstün gelirlerse sihirbazlara uyarız" (dediler.)" diyenler de Firavun'un önde gelen adamlarıdır. Bu ayet de onların Firavun'un etrafında elde ettikleri mevki ve makamı kaybetmemek –çünkü Firavun'un sihirbazları başarısız

⁴⁵³ Hûd, 11/96-97.

olursa bu başarısızlık onları da etkileyecekti- amacıyla onların gönüllü olarak sihirbazların destekçileri olduklarını ve onlara tabi olduklarını göstermektedir.

3.2.1.2. İttiba Kavramının Mekkî Ayetlerde İsim Olarak Kullanıldığı Yerler

Mekkî ayetlerde ittiba kavramının tabi olma anlamında isim olarak kullanıldığı iki tane ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin her ikisinde de “tabi” anlamına gelen ve “تَبَعَ” sülasi fiilinin mastarı olan “تَبْعًا” kelimesi kullanılmıştır.

Ayetlerden, tabi olanların zayıf, kendisine tabi olunanların ise büyüklük taslayan kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Allah’ın huzurunda ve cehennemde aralarında olacak olan konuşma ve tartışma hakkında bilgi verilmekte ve tabi olan zayıf kişiler tabi oldukları mütekebbir kimselerden kendilerine tabi olmaları sebebiyle azabı kendilerinden savmalarını isteyecekleri bildirilmektedir.

Her ne kadar zayıf kimseler “biz size tabi idik” diyerek işledikleri suçları onların üzerine atarak azaptan kurtulmaya çalışsalar da iradeleriyle onlara tabi oldukları için azaptan nasiplerini alacaklardır. Bu nedenle zayıfların mütekebbirlere tabi olmalarını iradelerine ve kendi istek ve arzularına bağlı olarak değerlendirmek gerekir. Zaten önceden açıklandığı gibi tabi olmada gönüllük ve isteyerek uymak vardı. Dolayısıyla onların tabiyetini toplumda bilgili gibi gözüken, gösterişli, şaşalı bir şekilde yaşayan kişilerin yaşantılarının sosyo ekonomik olarak zayıf kalmış kişileri cezbetmesi ve onları taklit edip onlar gibi yaşam isteği olarak açıklayabiliriz. Ayette mütekebbirlerin “Eğer, Allah bize hidayet verse idi elbette sizi hidayete erdirirdik” demeleri de bu durumu göstermektedir. Şöyle ki: Allah onları hidayete erdirmiş olsaydı, zayıfların da onlara tabi olması neticesinde hidayete ermiş olacaklardı.

*"Bir de hepsi toplanarak Allah'ın huzuruna çıkmışlardır, zuafâ kısmı büyüklük taslayanlara: şöyle demektedirler: bizler sizlere tabi idik (تَبْعًا), şimdi siz, bizden Allah'ın azâbından zerrece bir şey def edebiliyor musunuz? Eğer, demişlerdir: Allah bize hidayet verse idi elbette sizi hidayeti erdirirdik, şimdi bizler sızlansak da sabretsek de müsavîdir, bizim için kurtuluş yok."*⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ İbrâhîm, 14/21.

"Ve hele ateş içinde birbirlerine (ihticac) protesto ederlerken: o vakit zuafâ kısmı o büyüklük taslayanlara diyorlardır: hani bizler sizin tebeanız idik (تَبَعًا), şimdi siz bizden bir ateş nevbetini savabiliyor musunuz?"⁴⁵⁵

Bu bölümde ittibanın Mekkî ayetlerde kullanımını görmüş olduk. Mekkî ayetlerde ittibanın nesnesi olarak geçen unsurları özetleyecek olursak, bunların şunlardan oluştuğunu söyleyebiliriz: Vahyin Değişik İfadeleri, Firavun'un Kavminden İman Eden Bir Adam, Heva, bozguncuların yolu, bilmeyenlerin yolu, kâfirlerin yolu, şeytanın adımları, Allah, peygamberler (Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Nuh, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Şuayb), Hz. Musa ve Hızır, vahyin değişik ifadeleri (vahiy, ayetler, hidayet, Kur'an, Kitap, Nur ve Zikir), davetçi, müminler, şeytan, heva/arzu, zan, malı ve çocuğu ancak kendi hüsrânını artıran kimse, refah, sihirbazlar, şairler ve inatçı her zorbanın emri.

İttibanın Mekkî ayetlerde kullanımı ile ilgili bu özet bilgiden sonra ittibanın Medenî ayetlerdeki kullanımına geçebiliriz.

3.2.2. İttiba Kavramının Medenî Ayetlerdeki Kullanımı

Bu bölümün baş tarafında kelimeye dair istatistiksel bilgiler verilirken 171 kelimedenden 116 tanesinin Mekkî; kalan 55 tanesinin ise Medenî ayetlerde geçtiği belirtilmişti. Bu 55 kelimenin 50'si fiil, 5 tanesi de isim olarak bulunmaktadır. Kelimeler içerisinde en çok kullanılanı da "اتَّبِعُوا" fiilidir ve bu fiilin 4 tanesi Kur'an'ın 47. suresi olan Muhammed suresinde geçmektedir.⁴⁵⁶

Tebia maddesinden türemiş olan kelimelerin Medenî ayetlerde kullanımı Mekkî ayetlere oranla yaklaşık olarak 1/3'dir. Dolayısıyla Mekkî ayetlere göre Medenî ayetlerde ittiba kelimesi daha az kullanılmıştır.

Tabi olmakla ilgili kelimelerin istatistiksel verileri, kelimelerin Mekke ve Medine döneminde nicelik olarak farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak kelimelerin anlam bakımından kullanımı hem Mekkî hem de Medenî ayetlerde birbiriyle tamamen aynıdır. Anlam olarak aynı olmakla birlikte vahyin muhataplarının farklılaşması sebebiyle genel olarak anlamın muhatap bakımından bağlamının değiştiği

⁴⁵⁵ Mü'min, 40/47.

⁴⁵⁶ Muhammed, 47/3, 14, 16, 28.

görülmektedir. Ayetleri incelediğimizde Mekke döneminde muhatap olarak ayetlerin bağlamı genellikle Mekkeli müşrikler iken Medine döneminde münafıklar ve ehli kitap olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ayetlerde muhataplar, tabi olunması olumlu görülen unsurlara yönlendirilirken genellikle Mekke döneminde Mekkeli müşriklerden uzaklaştırılmaya, Medine döneminde de münafıklardan ve ehli kitaptan uzaklaştırılmaya çalışılmaktadır.

3.2.2.1. İttibanın Medenî Ayetlerde Fiil Olarak Kullanımı

Tebia maddesinden gelen fiillerin Medenî ayetlerde 50 tane olduğu belirtilmişti. Bu bölümde bu fiillerin yer aldığı ayetler tasnif edilerek ilgili başlıklar altında toplanacaktır. Ayetleri tasnif ederken daha önceki bölümlerde olduğu gibi önce tabi olunması istenenler, tabi olunması istenmeyenler ve tabi olunmasından bahsedilenler olarak üç gruba ayrılacak daha sonra da fiillerin nesneleri yani tabi olunan unsurlar göz önünde bulundurulacaktır.

3.2.2.1.1. Tabi Olunması İstenenler

Burada kendisine tabi olunması emredilen unsurlara yer verilecektir. Dolayısıyla tabiyetle ilgili emir fiillerin yer aldığı ayetler incelenmiş olacaktır. Bu ayetlerde tabi olunması emredilen unsurlar arasında Hz. Muhammed (s.a.v.), vahiy, Allahın indirdiği şeyler ve Hz. İbrahim'in dini bulunmaktadır.

a. Hz. Muhammed

Mekkî ayetlerde ağırlıklı olarak Mekkeli müşriklerin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) tabi olması emredilmekte iken Medenî ayetlerde müşriklerin yerine ehli kitabın Hz. Muhammed'e (s.a.v.) tabi olmalarının emredildiğini görüyoruz. Aşağıdaki ayetle ilgili rivayet bu durumu teyit etmektedir. Çünkü ayetin nuzul sebebiyle ilgili rivayete göre Necran hristiyanlarından bir grup Hz. İsa ve annesini tazim ve takdis etmelerinin Allah'ın sevgisini kazanmak için olduğunu ileri sürmüşler ve bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur.⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ Cezâirî, *Eyseru't-Tefasir*, I/308.

"De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun (اتَّبِعُونِي) ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.""⁴⁵⁸

Bu ayete göre Allah'ı sevmek Peygamber'e ittibaya, Peygamber'e ittiba ise Allah'ın sevgisini kazanmaya ve günahların bağışlanmasına götürmektedir. Dolayısıyla Peygamber'e ittiba Allah'ın sevgisini ve bağışlanmayı beraberinde getirmektedir.

a. Vahiy

Mekkî ayetlerde olduğu gibi tabi Medenî ayetlerde de tabi olunması istenenlerden biri de vahiydir:

"Rabbinden sana vahyolunana uy (اتَّبِعْ). Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.""⁴⁵⁹

Burada vahyedilene uyması istenen Hz. Muhammed (s.a.v.)'dir. Mekkî ayetlerde de iki yerde Hz. Peygamber (s.a.v.) için benzer bir kullanım bulunmaktaydı. O ayetlerde peygamberin vahyedilene tabi olması, müşriklerden yüz çevirmesi, Allah hüküm verinceye kadar sabretmesi istenmekteydi. Dolayısıyla bu ayetlerde müşriklerin yaptıklarına ve sözlerine karşılık vahye tabi olmasının istenmekte olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki ayetin hemen öncesinde Hz. Muhammed'e hitap edilerek Allah'tan sakınması ve kâfirlere ve münafıklara itaat etmemesi istenmektedir. Bu nedenle ayet Hz. Muhammed (s.a.v.)'e Medineli inkârcı ve münafıklara itaat etmeyerek vahye tabi olmasını istemektedir. Yani Mekkî ayetlerde de Medenî ayetlerde de benzer bir kullanım olduğu söylenebilir. Ancak Allah Teâlâ, Peygamberini vahye tabi olmaya yönlendirirken Mekke döneminde müşriklerden, Medine döneminde münafıklardan yüz çevirmeye sevk etmektedir.

b. Allah'ın İndirdiği

Medine döneminde tabi olunması emredilen unsurlardan biri de Allah'ın İndirdiği şeylerdir. Bundan maksat da vahiydir. Ancak vahiyle aynı başlık altında değerlendirmedik. Bunun sebebi Mekkî ayetlerde belirttiğimiz gibi vahye tabi olma husunda emrin muhatabı peygamber iken Allahın indirdiğine tabi olma hususunda

⁴⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/31.

⁴⁵⁹ Ahzâb, 33/2.

emrin muhatabı peygamber dışında farklı kişilerden oluşmaktadır. Bu kişiler, Mekke döneminde müşrikler ya da tüm insanlar iken Medine döneminde ehli kitap veya tüm insanlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla aşağıdaki ayetin muhataplarının ayetin öncesi bağlamında tüm insanlar ve ehli kitaptan yahudiler olduğuna dair iki rivayet bulunmaktadır.⁴⁶⁰

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun!" denildiğinde, "Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız (تَتَّبِعُوا)!" derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?"⁴⁶¹

"Onlara, "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiğinde, "Hayır, atalarımızdan gördüğümüze uyarız (تَتَّبِعُوا)" dediler. Ya atalarının akli bir şeye ermemiş, doğru yolu bulamamışlarsa!"⁴⁶²

Ayetlerle ortaya çıkan hususlardan biri, tabi olmak ile akletmek (anlamak) ve doğru yolu bulmak arasında bir ilişki kurulmasıdır. Ehli kitabın "biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!" demelerine karşılık "ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?" şeklinde onlara cevap verilmektedir. Dolayısıyla tabi olunması gereken kişilerin akleden (anlayan) ve hidayette olanlardan olması gerektiği; akledemeyen ve hidayette olmayanlara körü körüne tabi olunmaması istendiği anlaşılmaktadır.

c. İbrahim'in Dini

Medenî ayetlerde kendisine tabi olunması istenen diğer bir unsur "Hz. İbrahim'in dini"dir. Bununla ilgili iki ayet bulunmaktadır:

"De ki: "Allah doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun (اتَّبِعُوا). O, Allah'a ortak koşanlardan değildi.""⁴⁶³

"Kimin dini, iyilik yaparak kendini Allah'a teslim eden ve hakka yönelen İbrahim'in dinine tabi olan (اتَّبِعُوا) kimsenin dininden daha güzeldir? Allah İbrahim'i dost edindi.""⁴⁶⁴

⁴⁶⁰ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, III/305.

⁴⁶¹ Bakara, 2/170.

⁴⁶² Bakara, 2/ 170.

⁴⁶³ Âl-i İmrân, 3/95.

⁴⁶⁴ Nisâ, 4/125.

Hız. İbrahim'in dinine uymayı emreden Mekkî ayetlerde hitap Hız. Muhammed (s.a.v.)'e iken, yukarıdaki Medenî ayetlerin birincisinde hitap Yahudileredir.⁴⁶⁵ Yani Yahudilerin Hız. İbrahim'in dinine tabi olmaları emredilmektedir. Ayetin sonunda yer alan "O, Allah'a ortak koşanlardan değildi."" cümlesi de o Yahudi ve Hristiyan değildi şeklinde tefsir edilmiştir.⁴⁶⁶

İkinci ayette ittiba kelimesi emir olarak gelmemesine rağmen ilk ayetle alakasından dolayı buraya almayı uygun bulduk. Ayetin öncesine baktığımızda ehli kitapla müminler arasında "bizim dinimiz daha önde gelir, daha faziletlidir, peygamberimiz sizin peygamberinizden önce gelmiştir dolayısıyla biz sizden daha üstünüz diyen ehli kitaba karşı Müslümanların da bizim kitabımız bütün kitapların hükmünü kaldırdı, peygamberimiz son peygamberdir"⁴⁶⁷ demeleri üzerine çıkan tartışma bağlamında geldiği rivayet edilen "*Ne sizin kuruntularınız, ne de ehli kitabın kuruntuları... Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka bir dost da bir yardımcı da bulamaz*"⁴⁶⁸ ayetiyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda üstünlüğün ehli kitabın dini gibi diğer dinlerde değil de İbrahim'in dinine tabi olan kimsenin dininde olduğu belirtilmiş olmaktadır.

İlk ayette hakka yönelen İbrahim'in dinine uyulması emredilmekte ikinci ayette de ona tabi olan kimsenin dininden daha faziletli bir din olmadığı dolayısıyla İbrahim'in dinine tabi olmaya çok büyük bir değer atfedilmektedir.

3.2.2.1.2. Tabi Olunması İstenmeyenler

Medenî ayetlerde tabi olunması yasaklanan unsurlar şeytanın adımları ve hevadır. Bu iki unsur diğerlerinde olduğu gibi Mekkî ayetlerde de yasaklananlar arasında bulunmaktaydı. Hem Mekkî ayetlerde hem de Medenî ayetlerde hevaya ve şeytanın adımlarına ittiba benzer bir kulanıma sahiptir.

a. Şeytanın Adımları

Mekkî ayetlerde de tabi olunması yasaklananlar arasında şeytanın adımlarının olduğu ifade edilmişti. Mekkî ayetlerde olduğu gibi aşağıdaki ayetlerin birinci ve ikincisinde

⁴⁶⁵ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/182; Taberî, *Camii'l-Beyan*, VI./17.

⁴⁶⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/182; Taberî, *Camii'l-Beyan*, VI./17.

⁴⁶⁷ İbn Atıyye, *El-Muharriru'l-Veciz*, II/116.

⁴⁶⁸ Nisâ, 4/123.

hitap inananlardır. Yani müminlerin şeytanın adımlarına tabi olmaları yasaklanmaktadır. Üçüncü ayette ise bu yasak bütün insanları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. İlgili ayetler şöyledir:

"Ey iman edenler! (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) Hepiniz topluca barış ve güvenliğe (السَّلَام) girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin (لَا تَتَّبِعُوا). Çünkü o, size apaçık bir düşmandır."⁴⁶⁹

"Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın (لَا تَتَّبِعُوا). Kim şeytanın adımlarına uyarsa (مَنْ يَتَّبِعْ), bilsin ki o hayâsızlığı ve kötülüğü emreder. Eğer Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı sizden hiçbiriniz asla temize çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi tertemiz kılar. Allah hakkıyla iştiridir, hakkıyla bilendir."⁴⁷⁰

"Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin! Şeytanın izinden yürümeyin (لَا تَتَّبِعُوا). Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır."⁴⁷¹

İlk ayette inananların hep birlikte barışa girmeleri istendikten sonra şeytanın adımlarına tabi olmayın denilmesi barışı koruyup gözetmede şeytana uymayın anlamını taşımaktadır. Yine Râzî ayette geçen "السَّلَام" kelimesiyle ve "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" hitabının muhatabıyla ilgili değişik görüş ve ihtimalleri verdikten sonra ayeti bu bağlamda açıklamıştır.⁴⁷²

İkinci ayette ise şeytanın hayâsızlığı ve kötülüğü emrettiği belirtilerek ona tabi olmaktan sakındırılmaya çalışılmaktadır. Ayet Peygamberimizin eşi Hz. Aişe'ye atılan iftira yani ifk hadisesiyle ilgili olarak tefsir edilmiştir.⁴⁷³ Ayette geçen "Kim şeytanın adımlarına uyarsa, bilsin ki o hayâsızlığı ve kötülüğü emreder." şart cümlesinin cevap kısmında şeytanın haysızlığı ve kötülüğü emrettiği ifade edilmiştir. İttiba ile emrin bir arada kullanılması –daha önce açıklandığı gibi- ittiba ile itaatın tamamen aynı olduğunu göstermez. Çünkü itaatte bir unsura boyun eğme varken ittibada isteyerek uyma vardır.

Üçüncü ayette "Yeryüzündeki şeylerin helal ve temiz olanlarından yiyin" emrinden sonra "şeytanın adımlarına uymayın" buyrulması, şeytanın adımlarına uymama emrinin helal ve temiz şeyleri yeme bağlamında anlaşılmasına sebep olmaktadır. Nitekim Râzî

⁴⁶⁹ Bakara, 2/208.

⁴⁷⁰ Nûr, 24/21.

⁴⁷¹ Bakara, 2/168.

⁴⁷² Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, 5/351-353.

⁴⁷³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, II/413.

de ayeti bu duruma uygun olarak, şeytanın adımlarına uymayın yoksa harama, şüpheyeye, helâlî haram sayma ve haramı helal sayma hatasına düşersiniz, şeklinde açıklamıştır.⁴⁷⁴

b. Heva

Mekkî ayetlerde olduğu gibi Medenî ayetlerde de en çok tabi olunması yasaklanan unsurlardan biri hevadır. Aşağıdaki ayetlerde kullanıldığı şekliyle bazen kişinin kendi hevasına bazen de başka kişilerin hevasına tabi olması yasaklanmaktadır. Başkasının hevasına tabi olmakla, genellikle Mekkî ayetlerde Mekkeli müşrikler Medenî ayetlerde ehli kitap kastedilmektedir.

*"(Ey Muhammed!) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündeki kitapları doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp ta onların arzularına uyma (لَا تَتَّبِعْ). Sizden her biriniz için bir şeriat ve bir yol koyduk. Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın. Hepinizindönüşü Allah'adır. O zaman anlaşmazlığa düşmüş olduğunuz şeyleri size bildirecektir."*⁴⁷⁵

*"Aralarında, Allah'ın indirdiği ile hükmet. Onların arzularına uyma (لَا تَتَّبِعْ) ve Allah'ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kur'an'ın bazı hükümlerinden) seni şaşırtmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır."*⁴⁷⁶

*"Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettiklerinizin zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın (لَا تَتَّبِعُوا). Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır."*⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, I/213.

⁴⁷⁵ Mâide, 5/48.

⁴⁷⁶ Mâide, 5/49.

⁴⁷⁷ Nisâ, 4/135.

"De ki: "Ey Kitap ehli! Hakkın dışına çıkarak dininizde aşırı gitmeyin. Daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin arzu ve keyiflerine uymayın (لَا تَتَّبِعُوا)".⁴⁷⁸

Ayetlerle ilgili hususlardan biri muhatapların değişmesidir. İlk iki ayet Mâide sûresinde peşpeşe gelmektedir ve bu ayetlerde muhatap ehli kitaptan olan Yahudiler'dir. Nitekim ayetlerin sıyak sıbakı ve nuzul sebebi bunu teyid etmektedir: Rivayete göre bir grup yahûdî "Haydi Muhammed'e gidelim. Belki onu dininden saptırırız" dediler ve yanına giderek, "Ey-Muhammed, sen bizim yahûdilerin âlimleri ve eşrafı olduğumuzu biliyorsun. Biz sana uyarsak, bütün yahûdilerin de sana uyacağını anlarsın. Bizim, hasımlarımızla bir davamız var. Onlarla birlikte seni hakem yapacağız. Bizim lehimize hüküm ver, biz sana iman edelim" demişler, bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur.⁴⁷⁹

Her iki ayette de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Yahudiler hakkında hüküm verirken Allah'ın indirdiği şeylerle hükmetmesi emredilmekte onların heva ve arzularına tabi olması yasaklanmakta ve hüküm verme konusunda onların kendisini şaşırtmalarından sakınması hususunda uyarılmaktadır.

Üçüncü ayette müminlere hitap edilmekte ve adalet hususunda kendi hevalarına tabi olmamaları emredilmektedir. Ayetin baş tarafında açıklandığı şekliyle, hevalarına tabi olmalarıyla kastedilenin şahitlik ederken kişinin kendisi, ana babası ve yakınları hakkında hissi davranmaması gerektiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ayete göre hevaya tabi olmak şahitlik yaparken ya da şahitlikten kaçmakla hissi davranarak adaletsizliğe sebep olmaktır.

Son ayette ise Hz. Peygamber vasıtasıyla ehli kitaba hitap edilmekte ve daha önce sapmış, birçoklarını da saptırmış ve dümdüz yoldan da şaşmış bir milletin hevasına tabi olmamaları istenmektedir. Ayette kendisine yasak getirilen "ehli kitap" ve hevasına uyulması istenmeyen "şaşmış bir millet" ile neyin kastedildiğine dair değişik görüşler ileri sürülmüştür: Taberî verdiği rivayetle, ehli kitabın Hristiyanlar, şaşmış milletin Yahudiler,⁴⁸⁰ Begavî (ö. 516/1122) de ehli kitabın Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemindeki

⁴⁷⁸ Mâide, 5/77.

⁴⁷⁹ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, XII/172.

⁴⁸⁰ Taberî, *Camiu'l-Beyan*, X/487.

Yahudi ve Hristiyanlar, şaşmış milletin Hristiyan ve Yahudilerin ileri gelenleri⁴⁸¹, İbn Kesir ise ehli kitabın, Hristiyanlar şaşmış milletin ise onların önceden gelmiş olan tahrifçilerinin ileri gelenleri olduğunu bildirmektedirler.⁴⁸²

3.2.2.1.3. Tabi Olunmasından Bahsedilenler

Bu bölümde ittiba ile ilgili emir ve nehiy dışındaki cümleleri kapsayan ayetleri göreceğiz. Bunlar içerisinde şart cümleleri ve olumlu- olumsuz cümle yapıları bulunmaktadır. Bu cümlelerin ayrı bir başlık altında toplanmasının nedeni emir ve nehiy cümlelerinde kimlere tabi olunmasının emredilmiş veya yasaklanmış olduğunu görülebilmektir. Ayrıca bu şekilde tabi olunması şarta bağlanan ve olumlu ve olumsuz bulunan cümleleleri birlikte değerlendirme olanağı elde edilmiş olunacaktır.

a. Hz. Muhammed

Hz. Peygamber; geçen ayetlerde de görüldüğü gibi bir taraftan tabi olmakla ilgili ayetlerin öznesi iken diğer taraftan nesnesi durumundadır. Dolayısıyla bazı ayetlerde O'nun başka unsurlara tabi olmasından bahsedilirken bazı ayetlerde de başkalarının O'na tabi olmasından bahsedilmektedir. Burada Hz. Muhammed (s.a.v.)'e tabi olunmasını konu edinen ayetlere yer verilecektir.

*"Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık. Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Resûl'e tabi olanlarla (مَنْ يَتَّبِعْ), gerisin geriye dönecekleri ayırd edelim diye kible yaptık. Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz, Allah insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir."*⁴⁸³

*"Seninle tartışmaya girişirlerse, de ki: "Ben, bana uyanlarla (مَنْ أَتَّبَعَنِي) birlikte kendi özümü Allah'a teslim ettim." Kendilerine kitap verilenlere ve ümmîlere de ki: "Siz de İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer İslâm'a girerlerse hidayete ermiş olurlar. Yok, eğer yüz çevirirlerse sana düşen şey ancak tebliğ etmektir. Allah kullarını hakkıyla görendir."*⁴⁸⁴

⁴⁸¹ Begavî, Mealimü't-Tenzil, III/72.

⁴⁸² İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim, III/160.

⁴⁸³ Bakara, 2/143.

⁴⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/20.

*"Ey Peygamber! Sana ve sana tabi olan (مَنِ اتَّبَعَكَ) mü'minlere Allah yeter."*⁴⁸⁵

Hız. Muhammed (s.a.v.)'e tabi olunmasıyla ilgili yukarıdaki ayetler incelendiğinde ilk ayetin kıblenin değışmesiyle ilgili olduğu görölmektedir. Allah Teâlâ Peygambere tabi olacakla gerisin geriye dönecek olanı birbirinden ayırmak için kıblenin değışmesini murad ettiğini ve kible değışikliğine uymanın Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır geleceğini bildirmektedir. Dolayısıyla kible değışikliği inananla inanmayan kişilerin birbirinden ayrılması amacına matuftur. Bu nedenle Şa'ra'vî'nin (ö. 1419/1998) de ifade ettiğı gibi⁴⁸⁶ önemli olanın üstünlüğün o veya bu yöne yönelmek değil kible değışikliğine uymak olduğunu görmekteyiz. Bu da kible değışikliğine uymanın imani bir mesele olduğu göstermektedir. Zaten ittibanın içten gelen bir teslimiyet ve uyma olması onu imanla birbirine yaklaştırmaktadır. Ayette geçen, kible değışikliğinin, Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır geleceğine dair cümle tabiyetin içsel bir durum olduğunu göstermektedir.

İkinci ve üçüncü ayette ittiba fiili sıra cümlesi olarak gelmiş ve peygambere tabi olan müminler için kullanılmıştır.

b. Hız. İbrahim

Mekkî ayetlerde olduğu gibi Medenî ayetlerde de kendisine tabi olunmasından bahsedilen diğeri bir peygamber de Hız. İbrahim'dir:

*"Şüphesiz, insanların İbrahim'e en yakın olanı, elbette ona uyanlar (الَّتَابِعُوهُ), bir de bu peygamber (Muhammed) ve mü'minlerdir. Allah da mü'minlerin dostudur."*⁴⁸⁷

Ayetin hemen öncesinde Hız. İbrahim'in ne Hristiyan ne de Yahudi olduğu, o'nun hanif bir Müslüman olduğu belirtilmiş sonra da aşağıda bulunan ayette insanların Hız. İbrahim'e en yakın olanının, ona uyanlar, bir de Hız. Muhammed ve mü'minler olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla Hız. İbrahim'e uymaya bir fazilet ve üstünlük atfedilmektedir.

⁴⁸⁵ Enfâl, 8/64.

⁴⁸⁶ Muhammed Mütevellî eş-Şa'ra'vî (ö. 1418/1998), Tefsiru's-Şa'ra'vî, Ahbaru'l- Yevm, I/629.

⁴⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/68.

c. Hz. İsa

Mekkî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Harun ve Hz. Şuayb gibi değişik peygambeler bulunmaktayken Hz. İsa'ya tabi olunmasıyla ilgili bir ayet bulunmamaktaydı. Ancak Medenî ayetlerde Hz. İsa'ya tabi olmakla ilgili – Mekkî ayetlere göre Medenî ayetlerin sayısının az olmasına rağmen- üç ayet bulunmaktadır. Bu durum vahyin indiği sosyal çevrenin değişmesinin ayetlerin içeriği üzerindeki etkisini göstermektedir. Mekke döneminde vahyin nazil olduğu çevrede daha çok müşriklerin Medine döneminde de Hristiyanların da içinde bulunduğu ehli kitabın yoğunlukta olması nedeniyle Mekke döneminde müşriklere Medine döneminde de ehli kitaba tabi olmakla ilgili ayetlerin yoğunluk kazandığı görülmektedir. Hz. İsa'ya tabiyetle ilgili Medine döneminde gelen aşağıdaki ayetler bu durumu kanıtlamaktadır.

""Rabbimiz! Senin indirdiğine iman ettik ve Peygamber'e uyduk (أَتَّبَعْنَا). Artık bizi (hakikate) şahitlik edenlerle beraber yaz.""⁴⁸⁸

"Hani Allah şöyle buyurmuştu: "Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.""⁴⁸⁹

"Sonra bunların peşinden ardarda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa'yı gönderdik, ona İncil'i verdik ve kendisine uyanların (الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ) kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah'ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu da fasık kimselerdir."⁴⁹⁰

İlk ayette geçen “Peygamber'e uyduk.” cümlesinde peygamberden maksat Hz. İsa'dır. Çünkü ayetin hemen öncesinde “İsa onların inkârlarını sezince, "Allah yolunda yardımcılarım kim?" dedi. Havariler, "Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah'a iman ettik. Şahit ol, biz müslümanlarız" dediler.”⁴⁹¹ Ayette geçmekte olan ve Hz. İsa'ya iman

⁴⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/53.

⁴⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/55.

⁴⁹⁰ Hadîd, 57/27.

⁴⁹¹ Âl-i İmrân, 3/52.

eden havarilerle Hz. İsa arasındaki diyalog verilmekte ve bizim konumuz olan aşağıdaki ilk ayet de bu diyalogun devamı niteliğinde bulunmaktadır.

Ayette havarilerin Allah'ın indirdiğine iman ettiklerini ve peygamberleri Hz. İsa'ya tabi olduklarını belirtmeleri, iman ile ittiba arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak indirilenle iman kelimesi, peygamberle ittiba kelimesi kullanılmıştır ki bu iki kullanım anlamsal olarak birbirini desteklemektedir. Çünkü Peygambere ittiba iman etmek anlamına geldiği gibi indirilene iman da peygambere ittiba anlamına gelmektedir.

İkinci ayet de Allah Teâlâ Hz. İsa'ya tabi olanları kıyamete kadar kâfirlere üstün kılacağını belirtmektedir. Dolayısıyla peygamberlere ittibanın üstün olmaya götüren önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır. Son ayette ise Hz. İsa'ya tabi olanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu verildiği ifade edilmektedir.

d. Yol Gösterici

Yol gösterici olarak anlamlandırılan “هُدَايَ” kelimesi tefsirlerde peygamber, kitap⁴⁹² nebi, vahiy (beyan)⁴⁹³ olarak açıklanmaktadır. Bu kelimeyi Râzî, akıllı da kapsayan her türlü delil ve beyan olarak tefsir etmektedir.⁴⁹⁴ Sözlüklerde ise dalaletin zıttı olarak verilmiştir.⁴⁹⁵ Tabi olmakla ilgili “yol gösterici” ifadesinin geçtiği ayet şöyledir:

*“İnin oradan (cennetten) hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa (مَنْ تَبِعَ), onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir” dedik.*⁴⁹⁶

Ayette Allah Teâlâ, Hz. Âdem'in ve Havva'nın cennetten yeryüzüne indirilirken insanoğlunun yeryüzünde yol göstericiye tabi olması gerektiğini ve ona tabi olduğunda korku ve üzüntüden beri olacağını bildirmiştir. Bu nedenle Yol göstericiye tabiyyetin – Râzî'ye göre, yukarıda geçtiği üzere, yol gösterici akıl da olabilir- insanoğlunu korku ve üzüntüden salim kılan bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁹² Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/ 43; Zemahşerî, *Keşşâf*, I/129.

⁴⁹³ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, I/549.

⁴⁹⁴ Râzî, *Mefatihü'l -Gayb*, III/ 472.

⁴⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisan*, XV/354; Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, XXXX/283.

⁴⁹⁶ Bakara, 2/38.

e. Müminler

Medenî ayetlerde ittibanın kullandığı diğer bir unsur müminlerdir. Münafıkların savaşa katılamaları veya savunma yapmaları için çağrıldıklarında savaş olacağını bilseler müminlere tabi olacaklarını söylemekte oldukları bildirilmektedir. Söyledikleri ve kalplerinde olan farklı olmasından dolayı imandan çok küfre yakın olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla küfür ve nifakın savaş emrine ittibayı engelleyen faktörler olduğu ve ittibanın olması için söylenenlerle kalpte olanın aynı olması ve küfre yakınlık değil tereddütsüz bir imanın olması gerektiği anlaşılmaktadır.

*"Bir de münafıkları ortaya çıkarması için... Onlara, "Gelin, Allah yolunda savaşın veya hiç olmazsa savunmada bulunun" denildi. Onlar, "Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız (لَا تَبْعَانَا)" dediler. O gün onlar imandan çok küfre yakındılar. Kalplerinde olmayı ağızlarıyla söylüyorlardı. Gizlediklerini Allah onlardan daha iyi bilir."*⁴⁹⁷

f. Allah'ın Rızası

Medenî ayetlerde ittibanın nesnesi olarak kullanılan diğer bir unsur Allahın rızasıdır. Bununla ilgili 3 ayet bulunmaktadır:

*"Allah'ın rızasına uyan kimse (مَنْ أَتَّبَعَ), Allah'ın gazabına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi midir? O ne kötü varılacak yerdir!"*⁴⁹⁸

*"Bundan dolayı Allah'tan bir nimet ve lütufla kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan geri döndüler ve Allah'ın rızasına uydular (اتَّبَعُوا). Allah, büyük lütuf sahibidir."*⁴⁹⁹

*"Allah onunla rızası peşinde olanları (مَنْ أَتَّبَعَ) selamet yollarına iletir ve onları izniyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir."*⁵⁰⁰

“Ayetlerde Allah'ın rızasına uyan kimse” ile “Allah'ın gazabına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimsenin” karşılaştırılması yapılmış ve her ikisinin eşit olmadığı ifade edilmiştir. “Allah'ın rızasına tabi olan” ifadesinin karşılığı olarak “Allah'ın gazabına uğrayan” ifadesi kullanılmıştır. Müminlerin Bedir savaşında düşmana karşı savaşa çıkmaları sebebiyle Allah'ın rızasına tabi oldukları, nimet ve lutufla döndükleri

⁴⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/167.

⁴⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/162.

⁴⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/174.

⁵⁰⁰ Mâide, 5/16.

belirtilmektedir.⁵⁰¹ Ayrıca Allah'ın rızasına tabi olanın, Allah'ın selamet yollarına ileteceği ve karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola ulaştıracağı gibi bazı önemli sonuçlarının olacağından bahsedilmiştir.

g. Muhacirler ve Ensar

Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur, bütün varlıklarıyla Hz. Peygamber'e destek veren, onun örnekliğini sonraki insanlara hem yaşayarak hem de sözleriye aktaran muhacir ve ensardır. İlgili ayet şöyledir:

*"İslâm'ı ilk önce kabul eden muhâcirler ve ensar ile, iyilikle onlara uyanlar (الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ) var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah onlara içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır."*⁵⁰²

Ayette kendisinden sonra gelecek olan nesillere örnek olmaları nedeniyle muhacir ve ensara özel bir gönderme yapılmıştır. Aynı şekilde muhacir ve ensarın örnekliğine tabi olan sonraki nesle de bu tabiyetlerinden dolayı bir değer atfedilmiş; Allah'ın onlardan razı olduğu, onların da Allah'tan razı oldukları ve onlar için ebedi kalacakları cennetler hazırlandığı belirtilmektedir. Bütün bu açıklamalar tabi olmanın -önceden de müteaddid defalar belirtildiği üzere- gönülden olduğunu göstermektedir.

h. Şeytan

Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen unsurlardan buraya kadar verilmiş olunanlar tabi olunması olumlu bulunan unsurlardan teşekkül etmektedir. Buradan itibaren tabi olunması olumsuzlanan unsurlara yer verilecektir. Tabiyeti olumsuzlananlardan biri -Mekkî ayetlerde olduğu gibi- şeytandır. İlgili ayet şöyledir:

"Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu

⁵⁰¹ Neseî, *Medarikü 't-Tenzil*, I/313.

⁵⁰² Tevbe, 9/100.

anlayıp bilirlerdi. Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, pek azınız hariç, muhakkak şeytana uyardınız (لَا تَتَّبِعُوهُم)."⁵⁰³

"Süleyman'ın hükümrânlığı hakkında şeytanların (ve şeytan tıynetli insanların) uydurdukları (مَا تَتْلُوا) yalanların ardına düştüler (اتَّبَعُوا). Oysa Süleyman (büyü yaparak) küfre girmede. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve (özellikle de) Babil'deki Hârût ve Mârût adlı iki meleğe ilham edilen (sihr)i öğretmek suretiyle küfre girdiler. Hâlbuki o iki melek, "Biz ancak imtihan için gönderilmiş birer meleğiz. (Sihri caiz görüp de) sakın küfre girme" demedikçe, kimseye (sihir) öğretmiyorlardı. Böylece (insanlar) onlardan kişi ile karısını birbirinden ayıracakları sihri öğreniyorlardı. Hâlbuki onlar, Allah'ın izni olmadıkça o sihirle hiç kimseye zarar veremezlerdi. (Onlar böyle yaparak) kendilerine zarar veren, fayda getirmeyen şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onu satın alanın ahirette bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi."⁵⁰⁴

Şeytana ittibayla ilgili yukarıdaki ayetlerden ilkinde münafıklar veya Müslümanların zayıf olanlarının⁵⁰⁵ savaş ve barış ile ilgili haberleri yaydıkları, oysaki o haberi peygambere ve yetki sahibi kimselere götürmeleri gerektiği bildirilmekte, arkasından bütün müminlere hitap edilerek Allah'ın lutfu ve rahmeti olmasaydı insanların çoğunun şeytana tabi olacağı hatırlatması yapılmaktadır.

İkinci ayette Yahudiler veya Yahudilerin ruhban ve ulemasından bir grubun⁵⁰⁶ Hz. Süleyman'ın hükümrânlığı hakkında şeytanların uydurdukları yalanlara tabi oldukları bildirilmektedir. Ayette geçen "şeytanlar"dan maksat klasik tefsirlerde normal şeytan olarak kabul edilmiş, ancak Reşîd Rızâ (ö. 1354 /1935), birtakım kıssalar ve masallar anlatan insanlar veya vesvese veren cinler veya her iki cinsten varlıklar⁵⁰⁷ olarak yorumlamıştır. Ayetin meali parantez içerisi açıklamayla bu görüşe de kapsayacak şekilde yapılmıştır.

⁵⁰³ Nisâ, 4/83.

⁵⁰⁴ Bakara, 2/102.

⁵⁰⁵ Taberî, Camiu'l-Beyan, VIII/570; Celaleyn, Tefsiru'l-Celaleyn, s. 115.

⁵⁰⁶ Mukatil b. Süleyman, Tefsiru Mukatil, I /67; Taberî, Camiu'l-Beyan, II/405; Reşîd Rıza, Tefsiru'l-Menar, I/329.

⁵⁰⁷ Reşîd Rıza, Tefsiru'l-Menar, I/329.

“مَا تَتْلُوا” kelimesi “uydurdukları” şeklinde anlamlandırılmıştır. Kelimenin asıl anlamı “okumak”tır. Ayette "şeytanların okuduğu" buyrulması, şeytanların hiçbir zorlamasının olmadığı, insanların onların okuduklarına kendi arzuları ile tabi olduklarını ifade eder.

i. Din (Yahudilik)

""Sizin dininize uyandan (لَمَنْ تَبِعَ) başkasına inanmayın" (dediler). De ki: "Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getireceklerinden ötürü mü (böylesöylüyorsunuz)?" De ki: "Lütuf Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.""⁵⁰⁸

Yahudilerin kendi yandaşlarına yaptığı⁵⁰⁹ “Sizin dininize uyandan başkasına inanmayın” tavsiyesine yer verilen yukarıdaki ayette Yahudilerin tabi olunmasını istediği din kendi dinleri olan Yahudilik’tir. Râzî “dininiz” kelimesini Tevrat olarak açıklamış ve “Tevrat'ın hükümlerini kabul etmeyen hiçbir peygambere inanmayın; Tevrat'ın hükümlerinden bir şeyi değiştiren peygamberlere de inanmayın”⁵¹⁰ şeklinde yorumlamıştır. Allah Teâlâ Hz. Muhammed’e hidayetini Tevrat’a uymakla değil Allahın hidayeti ile olduğunu bildirmesini emretmektedir. Ayette “dininize tabi olandan başkasına inanmayın” denilmesi inanma ve tabi olmanın birbiriyle çok yakın anlamda olduğunu göstermektedir. Ayeti açıklarken her iki kelimenin yeri de birbiriyle değiştirilse, her ikisi de kalbin onaylamış olduğu düşünce ve eylemleri içerdiği için-benzer bir anlam ortaya çıkmaktadır.

j. Müminlerin Yolundan Başkası

İttiba fiilinin nesnesi olarak kullanılan diğer bir unsur da “müminlerin yolundan başkası”dır:

⁵⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/73.

⁵⁰⁹ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/ 176; Taberî, *Camîu'l-Beyan*, VI/ 512; Râzî, *Mefatihü'l - Gayb*, VIII/259.

⁵¹⁰ Râzî, *Mefatihü'l - Gayb*, VIII/259.

"Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resûlullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen (يَتَّبِعْ) kimseyi saptığı yönde bırakırız ve onu cehenneme atarız. Orası varılacak ne kötü bir yerdir!"⁵¹¹

Ayette “müminlerin yolundan başkasını izleyen” ifadesine paralel olarak “Resûlullah’a karşı çıkan” ifadesi kullanılmıştır.

k. Hakka ve Batıla

Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur ise birbirinin zıttı olan hak ve batıldır:

"Bu, inkâr edenlerin bâtila uymaları (اتَّبِعُوا) ve inananların Rablerinden gelen gerçeğe uymalarından (اتَّبِعُوا) dolayısıdır. İşte Allah, onların örnek teşkil edecek durumlarını insanlara böyle anlatır."⁵¹²

Ayette inananların Rablerinden gelen hakka, inkâr edenlerin ise batıla uydukları belirtilmektedir. Bu ayet de ittibanın, insanın zihni düşüncelerinin ve kalbi duygularının sonucunda ortaya çıktığını dolayısıyla içsel bir kabul ve rıza olduğunu görmekteyiz. Çünkü inkâr eden kişi duygu ve düşüncelerine göre batıla, iman eden kişi de aynı saiklerle hakka tabi olacaktır. Eğer kişi duygu ve düşüncelerinin aksine başka şeylere tabi olduğunu söylerse –imanda olduğu gibi- bu durumda nifak durumu hâsıl olacaktır.

l. Heva

İttibanın nesnesi olarak en çok kullanılan unsurlardan biri hevadır. Aşağıdaki ayette münafıkların,⁵¹³ hevalarına tabi oldukları bildirilmektedir:

"Onlardan seni dinleyenler vardır. Fakat senin yanından çıktıkları zaman (alay ederek), kendilerine bilgi verilmiş olanlara, "Az önce ne söyledi?" derler. İşte bunlar, Allah'ın, kalplerini mühürlediği ve nefislerinin arzularına uyan (اتَّبِعُوا) kimselerdir."⁵¹⁴

Hevaya tabi olmak Mekkî ve Medenî ayetlerde birçok bağlamda kullanılmıştır. Bu ayette “Allah'ın, kalplerini mühürlediği ve nefislerinin arzularına uyan kimselerdir.”

⁵¹¹ Nisâ, 4/115.

⁵¹² Muhammed, 47/3.

⁵¹³ Taberî, Camiü'l-Beyan, XXII/169; Zemahşerî, Keşşâf, IV/322.

⁵¹⁴ Muhammed, 47/16.

şeklinde ifade edilmiştir. “Allah'ın, kalpleri mühürlemesi” ve “nefislerinin arzularına uymak” ifadeleri anlamsal olarak birbirini destekler niteliktedir. Münafıkların kalplerinin mühürlenmesi onları nefislerinin arzusuna tabi olmaya götüren bir faktör olabilir. Bir de daha önce ittibanın kalpten isteyerek bir unsura uymak anlamına geldiği açıklanmıştı. Dolayısıyla mühürlenmiş bir kalp aklın ve vahyin tabi olmasını istediği unsurlara değil de nefsin arzusuna uymasına neden olacaktır.

m. Kible ve Heva

Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir ayet de kibleye tabi olmaktan bahseden ayettir. Kibleyle ilgili aşağıdaki ayette hem müminlerin hem de ehli kitabın kiblesi için ittiba kelimesi kullanıldığını görmekteyiz:

"Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kiblene uymazlar (مَا تَتَّبِعُوا). Sen de onların kiblesine uyacak (تَتَّبِعِ) değilsin. Onlar birbirlerinin kiblesine de uymazlar (تَتَّبِعِ). Andolsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan (وَلَنْ اتَّبَعْتَ), o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun."⁵¹⁵

Ne Hz. Muhammed'in ehli kitabın kiblesine ne de ehli kitabın Hz. Muhammed'in kiblesine ne de ehli kitap –Hristiyan ve Yahudiler- birbirinin kiblesine tabi olmayacağı belirtilmektedir. Ayetin başında bir de Hz. Muhammed'in her türlü mucizeyi getirse bile bu grupların kiblesine uymayacakları bilgisi verilmektedir. Her grubun başka grubun kiblesine tabi olmaması –yukarıdaki ayette belirtilen iman edenlerin hakka, inkâr edenlerin batıla tabi olmaları gibi- her bir grubun içsel kabulleri, duygu ve düşünceleriyle ilgilidir. İnsanların kabullerini, atalarından aldıkları dini duygu ve düşüncelerini bazen mucizeler bile değiştirememektedir. Ancak iman edenler yani duygu ve düşüncelerini Allah'a teslim etmiş olanlar, Allah'ın sözünü önceleyenler böyle önemli bir değişiklik olduğunda –ki Peygamber'in nübüvvetinin başından sonuna kadar birçok örneği vardır- ona tabi olmakta zorlanmazlar. Ayetin sonunda ise Hz. Muhammed'in, gelen bunca ilimden sonra, ehli kitabın heva ve heveslerine tabi olması durumunda zalimlerden olacağı bildirilmektedir.

⁵¹⁵ Bakara, 2/145.

n. Ehli Kitabın Dinleri ve Havası

Tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur da Yahudi ve Hristiyanların dini ve heva ve arzularıdır:

*"Sen dinlerine uymadıkça (حَتَّى تَتَّبِعَ), ne Yahudiler ve ne de Hristiyanlar asla senden razı olmazlar. De ki: "Allah'ın yolu asıl doğru yoldur." Sana gelen ilimden sonra, eğer onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan (أَلَنْ تَتَّبِعْتَ), bilmiş ol ki, Allah'tan sana ne bir dost, ne bir yardımcı vardır."*⁵¹⁶

Ayette Hz. Muhammed'in Yahudi ve Hristiyanların dinlerine tabi olmadıkça ondan razı olmayacaklarının bildirilmesi ittiba ve rızanın birbiriyle örtüşen bir anlamı olduğuna ve rıza kelimesinin ittibayı açıklamada en uygun kelimelerden biri olduğuna işarettir. İttiba, rıza ve kabulü içerisinde barındırmaktadır. Dolayısıyla ayetin anlamına, sen onların dininden razı olmadıkça onlar da senden razı olmazlar gibi bir açıklama yapılsa bu yanlış bir açıklama olmaz. Hemen sonrasında -bir benzer ifade Âl-i İmrân sûresi 73. ayetinde de geçer- asıl hidayet (yolun) Allah'ın hidayeti olduğu belirtilmiştir. Kibleyle ilgili yukarıdaki ayette olduğu gibi ilim geldikten sonra onların heva ve arzusuna uymasının sonucunun da ne olacağı bildirilmiştir. Bu sonuç, kible ve hevayla ilgili bir üst başlıkta geçen ayette zalimlerden olmaktır. Bu ayette ise Allah'tan bir dost ve yardımcı olmayacağıdır.

o. Şehvet

İttibanın Medenî ayetlerde nesnesi olarak kullanılan diğer bir unsur şehvet kelimesidir:

*"Allah, sizin tövbenizi kabul etmek istiyor. Şehvetlerine uyanlar (الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ) ise sizin büyük bir sapıklığa düşmenizi istiyorlar."*⁵¹⁷

Şehvet kelimesi kişinin nefsanî arzuları için kullanılmaktadır. "Şehvetlerine uyanlar" ifadesini müfessirler, zina edenler, Müslümanlardan, anne ayrı baba bir kızkardeşleriyle evlenmelerini isteyen Yahudiler,⁵¹⁸ Yahudi ve Hristiyanlar⁵¹⁹, dünyayı dine ve ahirete tercih edenler⁵²⁰ ve mecusiler⁵²¹ olarak açıklamışlardır. Bu açıklamalar ayette geçen

⁵¹⁶ Bakara, 2/120.

⁵¹⁷ Nisâ, 4/27.

⁵¹⁸ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, I/225.

⁵¹⁹ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, VII/212-215.

⁵²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an*, I/430.

şehvetlerine uyanların daha çok ehli kitap olduğunu göstermekte, dolayısıyla Allah müminlerin tevbelerini kabul etmek isterken onların müslümanların sapıklığa düşmesini istemekte olduğu anlaşılmaktadır.

p. Allah'ı Gazaplandıran Şeyler

Allah'ı gazaplandıran şeylere tabi olmakla ilgili ayet şöyledir:

ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ اتَّبَعُوا مَا أَصْحَبَ اللَّهُ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَاحْبَبْتَ أَعْمَالَهُمْ

*"Bu, Allah'ı gazaplandıran şeylere uydukları ve onun hoşnut olduğu şeyleri [rızasını] beğenmedikleri içindir. Allah da onların amellerini boşa çıkarmıştır."*⁵²²

Bu ayet başka bir ayetin sebebi mahitindedir. O ayet de kendisinden önce gelen *"Melekler yüzlerine ve arkalarına vurarak onların canlarını alırken durumları nasıl olacak bakalım!"* ayetidir.⁵²³ Bu durumda ayetlerin birlikte anlamı *"Allah'ı gazaplandıran şeylere uydukları ve onun hoşnut olduğu şeyleri beğenmedikleri sebebiyle Melekler yüzlerine ve arkalarına vurarak onların canlarını alırken durumları nasıl olacak bakalım"* şeklinde olmaktadır.

"Allah'ı gazaplandıran şeyler" hakkında Kurtubî (ö. 671/1273), Yahudilerin Hz. Muhammed'in tevratta peygamberliğiyle ilgili geçen şeyi gizlemeleri olduğu rivayetine yer vermiştir. "Allahın rızasını" da iman olarak açıklamıştır.⁵²⁴ Taberî ise "Allah'ı gazaplandıran şeylere uyanlar"ın münafıklar olduğunu⁵²⁵ bildirmektedir. Ayette amellerinin boşa çıkmasına sebep olan, biri "Allah'ı gazaplandıran şeylere uymaları diğeri de Allah'ın hoşnut olduğu şeyleri [rızasını] beğenmedikleri iki farklı durum belirtilmiştir. Allahın hoşnut olduğu şeyler (رِضْوَانَهُ) imanı, gazaplandıran şeyler de (مَا أَصْحَبَ اللَّهُ) inkârı⁵²⁶ temsil etmektedir. Her ikisi birbirine karşılık olarak kullanıldığına göre ittiba (اتَّبَعُوا) ve beğenmemek (كَرِهُوا) kelimeleri de anlamsal olarak karşılıklı kullanılmıştır. Dolayısıyla ittibanın zıt anlamlısı olarak beğenmemeyi alabiliriz. Zira beğenmemekte ittibada olduğu gibi insanın gönlünden, içinden gelen bir durumdur.

⁵²¹ Celaleyn, *Tefsiru'l-Celaleyn*, s. 105.

⁵²² Muhammed, 47/28.

⁵²³ Muhammed, 47/27.

⁵²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *el-Câmi li Ahkâmi'l-Şur'ân*, (Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş), Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, İkinci Baskı, Kahire, 1964, XVI/251.

⁵²⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyan*, XXII/183.

⁵²⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil*, III/240.

q. Kendilerine Tabi Olunan Kimseler

Bakara sûresinde peşpeşe gelen aşağıdaki ayetlerde başkasına uyan kimselerin kıyamette tabi oldukları kişilerle aralarındaki durumu konu edinmektedir. Tabi olanlarla tabi olunanların birbirlerine yakın ve destekçi olması gerekirken kıyamette tabi olunan kimselerin tebalarından uzaklaşacağı bildirilmektedir. Peşpeşe gelen bu ayetler şunlardır:

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ

*"İşte o zaman, izlenenler, kendilerini izleyenlerden hızla uzaklaşmışlardır; artık azabı görmüşler, aralarındaki bağlar kopmuştur."*⁵²⁷

وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَّبَرَّا مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ

*"İzleyenler şöyle derler: "Ne olurdu, bize ikinci bir fırsat verilseydi de, şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!" Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir. Onlar artık ateşten çıkacak değillerdir."*⁵²⁸

İtitiba kelimesinin sözlük anlamlarından biri de bir kimseyi yan yana veya arkasından takip etmektir. Kıyamette, tabi olunanların yaptıkları şeylerin yanlışlığını ve tabi olanların kendileri hakkında şikâyetle bulunacağını anlayınca bu birliktelikten, yan yana bulunmaktan kaçacakları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ayetlerde ittiba (اتَّبَعُوا) kelimesinin zıt anlamlısı olarak uzaklaşmak (تَبَرَّؤُا) kelimesi kullanılmıştır. Tabi olan kişiler kıyamette tabi oldukları kimselerin kendilerinden uzaklaştığını görünce "bize ikinci bir fırsat verilseydi de, şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık" diyecekleri yani daha önce yaptıklarının tam aksini yapmak isteyecekleri anlaşılmaktadır.

⁵²⁷ Bakara, 2/166.

⁵²⁸ Bakara, 2/167.

r. Savaşa Katılanlar

Medenî ayetlerde ittiba kavramının kullanıldığı diğer bir ayet savaştan geri kalan münafıkların ganimetler toplanırken bizi engellemeyin size tabi olalım dediği aşağıda verilen ayettir:

"Ele geçirmek üzere ganimetlere doğru hareket ettiğinizde savaştan geri kalanlar, Allah'ın sözünü değiştirmeyi dileyerek, "Bizi engellemeyin de size katılalım (تَتَّبِعُكُمْ)" diyecekler. De ki: "Asla bizim peşimize takılamayacaksınız (لَنْ تَتَّبِعُونَا), Allah (kötü niyet ve davranışınız sebebiyle) sizin için daha önce böyle buyurdu." Bunun üzerine, de "Hayır, siz bizi çekemiyorsunuz" diyecekler. Tam aksine kendileri kavramakta güçlük çekiyorlar."⁵²⁹

Bu ayetin sonrasında gelen 16 ve 17. ayetlerde, şiddetli harb ehli bir kavme karşı savaşa çağırılacakları bildirilirken itaat kelimesi kullanılmıştır. Peşpeşe gelen bu üç ayet itaat ve ittiba kavramının anlamsal olarak farklı olduğunu çok net bir şekilde göstermektedir. Çünkü içsel bir isteğin olmadığı, dışsal bir emir ve yaptırımın olduğu durumlarda –ayette savaşa çağrılmak- itaat, içsel bir isteğin olduğu emir ve zorlamanın olmadığı durumlarda –ayette ganimet toplamak- ittiba kelimesi kullanılmıştır. Savaşa katılmak münafıklar için güç, meşakkat ve peşinden ölüm gibi korkulan durumları getirdiği için istenmeyen, ganimet ise kendisinde kazanç ve menfaat olduğu için istenilen bir durumdur.

s. Müteşabih

Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen diğer bir unsur “müteşabih” kelimesidir. Konuyla ilgili ayet şu şekildedir:

"Sana kitabı indiren o'dur. Onun (Kur'an) bir kısım âyetleri muhkemdir ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir. Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler (تَتَّبِعُونَ). Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye

⁵²⁹ Fetih, 48/15.

erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akliselim sahipleri düşünüp anlar."⁵³⁰

Müteşabihe tabi olmaktan bahseden yukarıdaki ayeti, tezimiz açısından incelediğimizde ittiba kelimesinin kendisine ait anlamsal özelliğini tam olarak yansıttığını görmekteyiz. Çünkü "Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) te'vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler." cümlesi kalplerinde sapma meyli bulunan kişilerin müteşabihe tabi oldukları, onun peşine düştükleri bildirilmektedir. İttiba tam olarak kalbin desteklediği ve meylettiği durumlar için kullanılan bir kelimedir. Bu ayette de kalbinde sapma meyli bulunan kişiler için ittiba kelimesi kullanılmıştır.

3.2.2.2. İttiba Kavramının Medenî Ayetlerde İsim Olarak Kullanımı

Medenî ayetlerde tebia maddesinden gelen kelimelerden isim olarak beş ayette kullanılmıştır.⁵³¹ Bu kelimelerden iki tanesi kelimenin sülâsinden ismi fail (التَّابِعِينَ, تَابِعٍ) bir tanesi tefaul babından ismi fail (مُتَّبِعِينَ), bir tanesi de (اتَّبَاعٌ) iftial babından mastar olarak gelen kelimelerden oluşmaktadır. "اتَّبَاعٌ" mastarı iki ayette kullanılmıştır. Bu ayetler şunlardır:

*"Bir de inkârlarından ve Meryem'e büyük bir iftira atmalarından ve "Biz Allah'ın peygamberi Meryemoğlu İsa Mesih'i öldürdük" demelerinden dolayı kalplerini mühürledik. Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyle gösterildi. Onun hakkında anlaşmazlığa düşenler, bu konuda kesin bir şüphe içindedirler. O hususta hiçbir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar (اتَّبَاعٌ). Onu kesin olarak öldürmediler."*⁵³²

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı (اتَّبَاعٌ) ve diyeti ona güzellekle ödemelidir. Bu, rabbinizden bir

⁵³⁰ Âl-i İmrân, 3/7.

⁵³¹ Bunlardan iki tanesi (التَّابِعِينَ, مُتَّبِعِينَ) peşpeşe ve hizmetli anlamında kullanılmıştır. Bu kelimeler bizim aradığımız tabi olmak ve uymak anlamını taşımadığı için, kelimelerin geçtiği ayet, sonraki bölümde anlam dışı başlığı altında yer alacaktır.

⁵³² Nisâ, 4/156-157.

hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır."⁵³³

*"Andolsun, sen kendilerine kitap verilenlere her türlü mucizeyi getirsen de, onlar yine senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak (يَتَابِعُ) değilsin. Onlar birbirlerinin kıblesine de uymazlar (يَتَابِعُ). Andolsun, eğer sana gelen bunca ilimden sonra onların arzu ve keyiflerine uyacak olursan, o takdirde sen de mutlaka zalimlerden olursun."*⁵³⁴

Medenî ayetlerde tebia maddesinden isim olarak gelen kelimelerden bir tanesi olan “اتَّبَاعُ” mastarı, biri “zanna tabi olmak” diğeri de “kıbleye tabi olmak” şeklinde iki ayette kullanılmıştır. “اتَّبَاعُ” mastarının kıbleyle ilgili olarak kullanıldığı ayet (içerisinde ittibanın fiil olarak da kullanılmasından dolayı) yukarıda geçen “ittibanın Medenî ayetlerde fiil olarak kullanımı” başlığı altında incelemiştik. Bu nedenle burada sadece bu ayetin metnini ve mealini vermekle yetinilecek ve “اتَّبَاعُ” mastarının zanla kullanıldığı ayet üzerinde durulacaktır.

“Zanna tabiyet” anlamında Medenî ayetlerde isim olarak geçen İttiba kelimesi Mekkî ayetlerde de fiil olarak geçmekteydi. Mekkî ayetlerde müşriklerle ilgili olarak geçen “zanna tabi olmak” Medenî ayetlerde ehli kitap’la ilgili olarak geçmektedir. Çünkü ayette “zanna tabi olmak” ifadesi özel bir anlamda yani Hz. İsa’nın ölümüyle ilgili olarak kullanılmıştır. Yahudilerin birçok ayette belirtildiği şekliyle hevalarına, şehvetlerine ve zanna tabi olmaları, onların –hepsi de delilden uzak olmayı gerektirdiği için- ne iç vahiy olan akla ne de dış vahiy olan Allah Teâlâ’nın indirdiği şeylere önem vermeksizin arzuladıkları gibi hareket etmekte olduklarını göstermektedir.

İttiba kelimesinin isim olarak kullanıldığı diğer bir ayet, kasten ve haksız olarak birini öldüren kimsenin ceza olarak öldürülmesi gerektiğini açıklayan kısas ayetidir. Ayet, kasten ve haksız olarak birini öldüren kişinin ceza olarak öldürülmesini ancak öldürülen kişinin yakınları öldüren kişiyi bağışlar ve kısas cezasının uygulanmasını istemeyip diyet isterse iyilikle ona tabi olmak gerektiğini bildirmektedir. Burada ittiba kelimesinin kullanılması –bizce- öldürülen kişinin yakınlarının öldüren kişiyi bağışlaması durumunda onun diğer istekleri gönülden/ içinden gelerek yerine getirmesi gerektiğini

⁵³³ Bakara, 2/178.

⁵³⁴ Bakara, 2/ 145.

ifade etmek içindir. Zaten, iyi, güzel bir şekilde, hakkaniyetle gibi anlamlara gelen “بِالْمَعْرُوفِ” kelimesinin ittibanla birlikte kullanılması bu düşüncüyü teyit etmektedir.

Medenî ayetlerde ittibanın isim olarak geçtiği ayetlerden sonra ittibanın nesnesi olarak bu bölümde geçen unsurların özetine geçebiliriz. Medenî ayetlerde tabi olunmasından bahsedilen unsurlar şunlardan oluşmaktadır: Hz. Muhammed, Allah’ın indirdiği, İbrahim’in dini, Şeytanın adımları, heva, Hz. İbrahim, Hz. İsa, yol gösterici, müminler, Allah’ın rızası, muhacir ve ensar, şeytan, din (Yahudilik), müminlerin yolundan başkası, hakk ve batıl, kible ve heva, ehli kitabın dinleri ve havası, heva, şehvet, Allah’ı gazaplandıran şeyler, kendilerine tabi olunan kimseler ve savaşa katılanlar.

“طَوْعًا” maddesinden türemiş olan kelimelerde olduğu gibi “تَّبِعَ” kökünden ortaya çıkmış olan kelimelerden farklı anlamlarda kullanılanlar bulunmaktadır. Aşağıdaki başlık altında bu ayetlere yer verilecektir.

3.2.3. Tabi Olma Dışında Kullanılanlar

“تَّبِعَ” maddesinden gelen her fiil tabi olma anlamı taşımamaktadır. Özellikle kelimenin ifa’l babında (اتَّبَعَ) kullanımı temel anlamını yansıtmakla birlikte genellikle bizim aramış olduğumuz düşünce ve davranışlarda bir unsura tabi olma anlamının dışında kullanılmıştır. Ancak kelimenin her if’al babından gelen kullanımı farklı anlamda kullanılmamıştır. Bazen de iftial babından gelen kullanımı bizim aradığımız anlamın dışında kullanılmıştır. Bu şekilde “تَّبِعَ” maddesinden gelen ancak farklı anlamlarda kullanılmış kelimeler içeren ayetleri aşağıda sadece göstermekle yetiniyoruz. “تَّبِعَ” maddesinden türemiş kelimelerden farklı anlamlarda kullanılan Mekkî ve Medenî ayetler şunlardır:

1. Mekkî Ayetler

*"O halde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy (اتَّبِعْ)."*⁵³⁵

*"Kendisine âyetlerimizi verdiğimiz halde onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı (اتَّبَعَهُ), bu yüzden de azgınlardan olan kimsenin haberini onlara anlat."*⁵³⁶

⁵³⁵ Kıyâmet, 75/18.

⁵³⁶ A'râf, 7/175.

"Gecenin bir bölümünde aile fertlerini yola çıkar, sen de arkalarından git (اتَّبِعْ). Hiçbiriniz arkaya bakmasın. Emrolunduğunuz yere (doğru) geçin gidin."⁵³⁷

"Onlar, hem bu dünyada, hem de kıyamet gününde lanete uğratıldılar (اتَّبِعُوا). Biliniz ki Âd kavmi, Rablerini inkâr etti. (Yine) biliniz ki Hûd'un kavmi Âd Allah'ın rahmetinden uzaklaştı."⁵³⁸

"Onlar, hem bu dünyada, hem de kıyamet gününde lanete uğratıldılar (اتَّبِعُوا). Ne kötü destektir onlara verilen destek!"⁵³⁹

"Bu dünyada onları lanete uğrattık (اتَّبَعْنَاهُمْ). Kıyamet gününde de onlar iğrenç kılınmış kimselerden olacaklardır."⁵⁴⁰

"İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu (اتَّبَعُهُمْ). Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım" dedi."⁵⁴¹

"Bunun üzerine Firavun askerleriyle birlikte onların peşine düştü (اتَّبَعُهُمْ) de, deniz onları görülmedik bir şekilde kuşatıp yuttu."⁵⁴²

"Firavun ve adamları gün doğarken onları takibe koyuldular (اتَّبَعُوهُمْ)."⁵⁴³

"Ancak kulak hırsızlığı eden olursa, onu da parlak bir ateş takip etmektedir (اتَّبَعَهُ)."⁵⁴⁴

"Ancak onlardan söz kapan olur. Onu da delip geçen bir alev izler (اتَّبَعَهُ) (ve yok eder)."⁵⁴⁵

"Büyük bir sarsıntının olacağı o günde o sarsıntıyı, peşinden gelen başka bir sarsıntı izleyecektir (اتَّبَعَهَا)."⁵⁴⁶

Biz onu yeryüzünde kudret sahibi kıldık ve kendisine her konuda (amacına ulaşabileceği) bir yol verdik (اتَّبَع). O da (Batı'ya gitmek istedi ve) bir yol tuttu."⁵⁴⁷

⁵³⁷ Hicr, 15/65.

⁵³⁸ Hûd, 11/60.

⁵³⁹ Hûd, 11/99.

⁵⁴⁰ Kasas, 28/42.

⁵⁴¹ Yûnus, 10/90.

⁵⁴² Tâhâ, 20/78.

⁵⁴³ Şuarâ, 26/60.

⁵⁴⁴ Hicr, 15/18.

⁵⁴⁵ Sâffât, 37/10.

⁵⁴⁶ Naziât, 79/6-7.

"Sonra arka arkaya peygamberlerimizi gönderdik. Her ümmete kendi peygamberi geldikçe onu yalanladılar. Biz de onları birbiri ardından (تَبَعًا) helak ettik ve onları birer ibretli hikâye yaptık. Artık inanmayan bir kavim Allah'ın rahmetinden uzak olsun!"⁵⁴⁸

"Sonra arkadan gelenleri de onların peşine takacağız (تَتَّبِعُهُمْ)".⁵⁴⁹

"Yoksa sizi bir defa daha oraya iade edip de üstünüze kırıp büken bir fırtına salıvererek hepinizi ettiğiniz küfrân ile gark edivermesinden, sonra da bize karşı onun bir ödünü alacak (تَبِيعًا) bulamamanızdan emin mi oldunuz?"⁵⁵⁰

"Bunlar mı daha hayırlı, yoksa Tübba' (تُبَّعًا) kavmi ile onlardan öncekiler mi? Onları helâk ettik. Çünkü onlar suçlu kimselerdi."⁵⁵¹

"Eyke halkı ve Tübba' (تُبَّعًا) kavmi de. Bütün bunlar peygamberleri yalanladılar da tehdidim gerçekleşti!"⁵⁵²

"Ona gücü yetmeyen de ikisi temass etmezden evvel sırasıyle (مُتَتَابِعِينَ) iki ay oruc tutsun, ona da güç yetiremeyen altmış yoksul doyursun, bunlar Allah ve Resulü'ne iman edesiniz diyedir ve bunlar Allah'ın çizdiği hududdur, kâfirler için ise elîm bir azâb vardır."⁵⁵³

"Hem Musâ'ya şu vahyi yerdik: kullarımı gece yürüt çünkü takip edileceksiniz (مُتَتَابِعُونَ)".⁵⁵⁴

"Hemen; buyurdu; kullarımı geceleyin yürüt, çünkü siz takip olunacaksınız (مُتَتَابِعُونَ)".⁵⁵⁵

2. Medenî Ayetler

"Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini, kocalarından yahut babalarından yahut kocalarının babalarından yahut oğullarından yahut üvey oğullarından yahut erkek

⁵⁴⁷ Kehf, 18/84-85.

⁵⁴⁸ Mü'minûn, 23/44.

⁵⁴⁹ Mürselât, 77/17.

⁵⁵⁰ İsrâ, 17/69.

⁵⁵¹ Duhân, 44/37.

⁵⁵² Kâf, 50/14.

⁵⁵³ Mücâdele, 58/4.

⁵⁵⁴ Şuarâ, 26/52.

⁵⁵⁵ Duhân, 44/23.

kardeşlerinden yahut erkek kardeşlerinin oğullarından yahut kız kardeşlerinin oğullarından yahut müslüman kadınlardan yahut sahip oldukları kölelerden yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden (التَّائِبِينَ) yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler. Gizledikleri zinetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey mü'minler, hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!"⁵⁵⁶

"Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti bağışlarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peşpeşe (مُتَتَابِعِينَ) oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir."⁵⁵⁷

"İyi sayılan bir söz ve bir bağışlama, arkasından eziyet gelen (يَتَّبِعُهَا) bir sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, halîmdir."⁵⁵⁸

"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp (يَتَّبِعُونَ) incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir."⁵⁵⁹

⁵⁵⁶ Nûr, 24/31.

⁵⁵⁷ Nisâ, 4/92.

⁵⁵⁸ Bakara, 2/263.

⁵⁵⁹ Bakara, 2/262.

SONUÇ

Mekkî ve Medenî ayetlerde, itaat ve ittiba kelimelerinin, her iki dönemin şartlarına göre, anlamsal yapısı dikkate alınarak kullanıldığını görmekteyiz.

İtaat kelimesinin temel anlamı *inkıyattır*. İnkıyat boyun eğmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla itaat bir emre, otoriteye ve güce boyun eğmek demektir. Bu yüzden itaat kelimesi ast-üst ilişkisini ve mertebeyi gerekli kılmakta ve kişinin kendi dışındaki bir unsura boyun eğmede etkisini gösteren müeyyide, yaptırım, zorlama gibi kavramları da içerisinde barındırmaktadır.

Peşinden yürümek, takip etmek, arkasından ya da birlikte gitmek, izlemek, peşine düşmek, uymak gibi anlamları içerisinde barındıran ittiba kelimesi ise itaat kavramının aksine herhangi bir emir verme yetkisi olan bir unsura değil de, kişinin içinden gelerek başkasına uyması manasına gelmektedir. Dolayısıyla ittiba, kişinin tabi olduğu unsur, duygu ve düşünceleri, onunla uyum içerisinde olmasından dolayı takip etmesi, ona kendi hür iradesiyle uymasındır. İttiba, içerisinde beğenmeyi, razı olamayı, kabul etmeyi ve onaylamayı barındırmaktadır.

İtaat ve ittiba kavramları bir unsura uymak anlamında birbirine benzemekte ancak itaat kelimesi emir verme yetkisi olan bir unsura, onun bu yönü göz önünde bulundurularak uymayı; ittiba ise herhangi bir unsura kendisine uygun gelmesinden dolayı, isteyerek uymayı ifade eder. Dolayısıyla itaat “dışsal uymak” ittiba da “içsel uymak” anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu kelimelerin karşılığı verilirken bu anlam farkı gözetilerek verilmeli, itaat kelimesi için “boyun eğmek ve itaat etmek”, ittiba kelimesi için “uymak, tabi olmak” anlamları verilmelidir. Aksi takdirde her iki kelime aynileştirilmiş olacak ve arlarındaki anlam farkı ortadan kalkmış olacaktır.

Diğer taraftan her iki kelimenin kesiştiği ve ayrıştığı noktalar bulunmaktadır. Kesiştiği noktalar şunlardır: Bazen ittiba bir *emir verme yetkisi olan* bir otoriteye uyma şeklinde

de olabilir. İttiba ile bir otoriteye uymak, kişinin dışsal bir baskı olmaksızın ancak kendi isteğiyle yöneldiği durumlarda kullanılmaktadır. Tam bu noktada ittiba, itaatle kesişmektedir. Dolayısıyla bir kişinin, emir verme yetkisi olan zata, *gönülden* bağlılığı sonucunda kendi isteği ve arzusu ile uyması durumunda hem itaat hem de ittiba kavramları kullanılmaktadır. Bu ortak nokta dışında her iki kelime birbirinden tamamen farklılık göstermektedir. Kelimelerle ilgili olarak yukarda verdiğimiz anlamsal çerçeve bu durumu net bir şekilde göstermektedir.

Her iki kelimenin ayrıştığı noktalar ise şunlardır: İtaat kelimesi bir emre, otoriteye, güce ve üst konumda olan bir zata *boyun eğmek* için kullanılmaktadır. Bundan dolayı itaat kelimesinin kullanılması, üst konumdaki kişiler için geçerlidir. İttiba ise, az önce de ifade ettiğimiz gibi, hem alt hem de üstler için kullanılabilir. İttiba, dış baskı olmadan kişinin inanç, beğenme, kabul etme ve onaylama gibi içinden gelen bir duygu-düşünce sonucunda başka birine uymayı ifade etmektedir. Buna mukabil itaat, görünüş itibarıyla dışsal bir zorlama ile birine boyun eğmeyi ifade etmekle birlikte, boyun eğen kişinin bunu içten gelen bir duygu-düşünce ile yapıyor olması da mümkündür. (İtaat, bu noktada ittiba ile kesişmektedir.) İtaat kelimesinde bir güce boyun eğmek anlamı olduğu için, itaat edilenin mutlaka Allah, melek, peygamber veya gücü elinde bulunduran herhangi bir insan gibi, *zâtı* olan varlıklar için kullanılması söz konusudur. İttiba ise, hem *zâtı olanlar* hem de *zâtı olmayanlar* için kullanılmaktadır. Dolayısıyla ittiba Allah, peygamber, herhangi bir insan veya şeytan gibi zâtı olan unsurlar için kullanıldığı gibi kible, din, yol, hak, batıl, heva, zan, şehvet gibi zâtı olmayan unsurlar için de kullanılmaktadır.

İtaat ve ittiba kelimelerinin Mekkî ve Medenî ayetlerde Hz. Muhammed (s.a.v.) bağlamında kullanımı farklılık arz etmektedir. Bunun nedenlerinden biri itaat ve ittiba kavramlarının taşıdığı temel anlamın farklı olması ve diğeri de Mekke ve Medine dönemlerinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in içinde bulunduğu konumdur. Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke döneminde müşrikler karşısında, yöneten değil de onlar tarafından yönetilmeye çalışılan bir kişi olarak görülmekteydi. Bu konumundan dolayı müşrikler, özellikle dinle ilgili konularda çeşitli istek ve arzulara bulunmaktaydılar. Kabul edilmediğinde Müslümanlara karşı işkence ve baskılar yapmaktaydılar. Bütün bunlar Mekkeli müşriklerin Mekke'nin yönetimini ellerinde bulundurmasından ve Müslümanların azınlıkta ve güçsüz bir durumda bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Peygamber (s.a.v.)’in ve Müslümanların bu otoriter baskılara karşı koyma güçleri yoktu ve sonunda Mekke’den Medine’ye hicret etmek zorunda kalmışlardı. Mekke dönemine mukabil Medine döneminde *Medine Sözleşmesi*yle birlikte siyasi bir güç elde ettiler. Bu siyasi gücün de başında Peygamberimiz bulunmaktaydı. Medine’de toplumsal barışın sağlanmasından sonra kazanılan savaşlarla daha da güçlendiler. Dolayısıyla hicretten geriye Mekke döneminin ilk yıllarına doğru uzaklaşıldıkça Peygamber (s.a.v.) ve Müslümanların zayıfladığını; hicretten, Medine döneminin sonlarına doğru gidildikçe de güçlendiklerini görüyoruz. Bu nedenle birbiriyle tam olarak farklı iki dönem içerisinde ayetler nazil olmuştur. Tezimizde, bu farklılığı hem Kur’an İlimleri hem de semantik ilmi açısından incelemenin doğuracağı sonuçların önemli olduğu kanaatindeyiz.

Hiz. Peygamber’in bu iki farklı dönemdeki konumundan dolayı itaat ve ittiba kelimelerinin kullanımında farklılıklar ortaya çıkmıştır. Her iki dönemde itaat ve ittiba kelimeleri kullanılmıştır, ancak Mekke döneminde Hiz. Muhammed (s.a.v.) için itaat kelimelerinin kullanılmasını sağlayacak ortam oluşmamıştır; bu yüzden Mekke’de onun hakkında sadece ittiba kelimelerini içeren ayetler nazil olmuştur. Arzu edilen ortam Medine döneminde sağlandığı için itaat ve ittiba kelimeleri birlikte kullanılmıştır.

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz: Kur’ânî kelimelerin Mekke ve Medine ayetlerinde Hiz. Peygamber’in konumuna uygun olarak kullanıldığı bir gerçektir. Tezimizde ele aldığımız örneklerde de görüldüğü gibi, Mekke döneminde Hiz. Muhammed için hiçbir ayette itaat kelimesi kullanılmamışken Medine döneminde birçok ayette Hiz. Peygamber’e itaat edilmesinden bahsedilmiştir. Bunun nedeni tezimiz boyunca atıfta bulunduğumuz Hiz. Peygamber’in Mekke ve Medine dönemlerindeki konumudur. Hiz. Muhammed’in peygamberliği, iki ortamda farklı bir durumu ifade etmektedir. Yani, semantik açıdan söylersek, Mekke’de “Allah’ın Resulü” ifadesinin anlamı ile Medine’de kullanılan aynı ifade, birbirinden farklılaşmıştır. Bu farklılığı bize gösteren ipucunu, Mekke-Medine ayetlerdeki değişimde ve -tezimiz bağlamında da- itaat ve ittiba kavramlarının kullanımında bulabilmekteyiz. Dolayısıyla, *Allah’ın Resulü* ifadesi Mekke’de, *kendisine ittiba edilmesi gereken* bir zatı işaret ederken, Medine’de, *hem ittiba hem de itaat edilmesi istenen* bir kişinin adı olmuştur. Hiz. Peygamber’in bu konumundaki farklılık sebebiyle, ona Mekke’de ittiba etmekle Medine’de ittiba etmek arasında da bir anlam değişimi oluşmuştur. Mekke döneminde siyasal gücü temsil

anlamında itaat gerçekleşmediği için, ittiba kavramı, içerisinde bunu da taşımak zorunda kalmıştır. Medine döneminde ise bu kavram, itaat kavramından farkını daha net bir şekilde hissettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, Beşinci Baskı, Beyrut, 1985.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.
- Kenneth S. Keyes jr., “Alfred Korzybski”, *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, 1986, I-XXII.
- Altan, Bayram, *"Sünnetutlah"*, İstanbul Bilimler Akademisi, III, ty.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd (ö. 1270/1854), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, (Thk. Ali Abdü'l-Barî Atıyye, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Birinci Baskı, h. 1415, I-XVI.
- Arslan, Ali, *Büyük Kur'an Tefsiri*, Arslan Yayınları, İstanbul, 1984, I-XVI.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl (ö. 395/1004), *el-Furûku'l-Lugaviyye*, (Thk. Muhammed İbrahim Selim), Daru'l-İlim ve's-Sekafe, Kâhire, ty.
- Bazergan, Mehdi (ö. 1414 1994), *Kur'an'ın Nuzul Süreci*, (Çev. Müh. Yasin Demirkıran, Mela Muhammed Feyzullah), Fecr Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 1998.
- Becelî, Ebû Abdillâh M. Eyyub b. ed- Dureys (ö. 294/907), *Fezâilü'l- Kur'an: ve mâ Ünzile mine'l- Kur'an- i bi Mekke ve mâ Ünzile bi'l- Medîne*, (Thk. Urve Bedîr), Darü'l- Fikr, Birinci Baskı, Dımaşk , 1987.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' (ö. 516/1122), *Mealimü't-Tenzil fî Tefsiri'l-Kur'an*, (Thk. Abdürrezzak el-Mehdi), Darü İhyai't-Türasi'l-Arabiyyi, Beyrut, ty, I-V.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envaru't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*, (Thk. Muhammed Abdurrahman), Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1418, I-V.

- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin eş- Şâfi (ö. 458/1066), *Delâilü'n-Nübüvve ve Ahvâlü Sahibi Şerîa*, (Thk. Abdü'l-Mu'tî Kal'acî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, I-VII.
- Bozkurt, Nebi, “Mekke”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî (ö. 256/870), *Muhtasarı Sahihi Buhari*, (Thk. İbrahim Halil Bereket), Daru'n-Nefais, Beşinci Baskı, Beyrut, 1992, I-II.
- Celaleddin el-Mahalli, Muhammed b. Ahmed (ö. 864/ 1460) ve Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî el-Hudayrî (ö. 911/1505), *Tefsiru'l-Celaleyn*, Daru'l-Hadis, Birinci Baskı, Kâhire, ty.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 1985.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (ö. 393/1003) , *es-Sihâh Tacü'l-Lüğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, (Thk. Ahmed Abdu'l-Ğafur Attâr), Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1990.
- Cezairî, Cabir b. Musa b. Abdilkadir b. Cabir Ebu Bekir, *Eyseru't-Tefasir li Kelami'l-Aliyyi'l-Kebir*, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikme, Beşinci Baskı, Medine-i Münevvere, 2003, I-V.
- Condon, John C., *Kelimelerin Büyülü Dünyası- Anlambilim ve İletişim*, (Çev. Murat Çiftkaya), İstanbul, 1995.
- Çelik, Ahmet, *Kur'an Semantiği Üzerine*, Ekev Yayınevi, Erzurum, 2002.
- Duman, Zeki (ö. 1434/2013), *Beyanü'l-Hak*, Fecr Yayınları, Birinci Baskı, Ankara, 2006, I-III.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö.370/980), *Tehzîbü'l-Lüğa*, (Thk. Muhammed Avd Merab), Darü İhyai't-Türasi'l-Arabi, Birinci Baskı, Beyrut, 2001, I-VIII.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822) , *Meani'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali Neccar, Abdül Fettah İsmail), Daru'l-Mısriyye, Birinci Baskı, Mısır, ty, I-III.

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö.817/1415), *Basâiru zevi't-Temyîz fî Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz*, İhyai't-Türasi'l-İslamiyye, Kâhire, 1996, I-VI.

Görener, İbrahim, *Jesus and Muhammed as Charismatic Leaders*, İnsan Puplications, İstanbul, 2008.

Hamidullah, Muhammed (ö. 1423/ 2002), *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yayımcılık, Beşinci Baskı, İstanbul, 1993, I-II.

Harman, Ömer Faruk, “Firavun”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003.

Hasan, İbrahim Hasan (Ö. 1388/1968), *İslam Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yayınevi, İkinci Baskı, 1987, I-VI.

Huvvârî, Hud b. Muhakkem (ö. 300/913), *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Azîz*, Daru'l- Garbi'l-İslami, Birinci Baskı, Beyrut, 1990, I-IV.

Izıtsu, Toshihiko (ö. 1413/1993), *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (Çev. Süleyman Ateş), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

-----, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (Çev. Selahattin Ayaz) , Pınar Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 1991.

İbn Aşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 1393/1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunisiyye, Tunus, h. 1984, I-XXX.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdillâh ed-Dımaşkî (ö. 383/993), *el-Muharreru'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (Thk. Abdü's-Selam Abdü's-Şafî Muhammed), Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1422, I-V.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), *Cemheratü'l-Luga*, (Thk. Remzi Münir Ba'lebeki), Daru'l-İlm Li'l-Melayin, Birinci Baskı, Beyrut, 1987, I-III.

İbn Ebi Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî (ö. 327/938), *Tefsiru'l- Kur'an'il-Azîm*, (Thk. Es'ad Muhammed Tayyib), el-Mektebetü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye, Üçüncü Baskı, Riyad, 1997, I-X.

- İbn Ebi Zemeneyn, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa (ö. 399/1008), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz*, Daru'l Fârûki'l-Hadise, Kahire, h. 1423, I-V.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dîmaşkî eş-Şâfî (ö. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, (Thk. Sami b. Muhammed Selame), Daru Tayyibe, İkinci Baskı, 1999, I-V.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Garîbü'l-Kur'an*, (Thk. Saîd el-Lahhâm), Beyrut, ty.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dar Sader, Üçüncü Baskı, Beyrut, h. 1414, I-XV.
- İbn Münzir, İbrâhîm en-Nîsâbü'rî (ö. 318/930), *Kitabü Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd) Daru'l-Measin, Birinci Baskı, 2002, I-II.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Daru'l-Marife, Beyrut, 1978.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed (ö. 728/1328), *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, (Thk. Mahmûd Muhammed, Mahmûd Nassâr), Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmi, Kâhire, ty.
- İsfehânî, Ragîb Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. Muhammed (ö.502/ 1108), *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, (Thk. Safvan Adnan Ed-Davûdî), Daru'l-Kalem- Ed-Daru's-Şamiyye, Birinci Baskı, Beyrut, h. 1412.
- Jeffery, Arthur (ö. 1379/ 1959), *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Hancı, Kâhire, 1972.
- Karagöz, Mustafa, "*Vücuha ve Nezairin Terimleşme Süreci*", Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü, 2009.
- Karaman, Hayreddin, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kuran Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, I-V.

- Kasımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım Kasım el-Halak ed-Dımaşkî (ö. 1332/1914), *Mehasinü't-Te'vil*, (Thk. Muhammed Basıl), Birinci Baskı, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, h.1418, I-IX.
- Korzybski, Alfred (ö. 1369/1950), *Science and Sanity*, İnstitute of General Semantic, Beşinci Baskı, New York, 1994.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273), el-*Câmi li Ahkâmi'l-Şur'ân*, (Thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Atfeş), Dârul-Kütübî'l-Mısriyye, İkinci Baskı, Kahire, 1964, I-XX.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vilatü'l-Kur'an*, (Thk. Fatıma Yusuf), Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, Beyrut, 2004, I-V.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450/1058), *en-Nüketü ve'l-Uyun*, Daru Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty, I-VI.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), *Tefsiru'l-Hidaye İla Buluğî'n-Nihaye*, Camiu's-Şerika, Birinci Baskı, 2008, I-XIII.
- Mennau'l-Kattan, İbn Halil (ö. 1420/ 1999), *Mebahis fî Ulûmi'l- Kur'ân*, Mektebetü'l-Mearif, Yedinci Baskı, Beyrut, 2000.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, (Thk. Ahmet Ferit), Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 2002, I-III.
- Müslim, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 261/875), *Muhtasaru Sahih-i Müslim*, (Thk. Mustafa el-Buga), Yemame, Dördüncü Baskı, Beyrut, 2003.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Medarikü't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, (Thk. Yusuf Ali), Daru'l-Kelm Et-Tayyib, Birinci Baskı, Beyrut, 1998, I-III.
- Palmer, Frank R., *Semantik*, (Çev. Ramazan Ertürk), Kitabiyat, Ankara, 2001.

Perrot, Jean (ö. 1434/2012), *Dilbilim*, (Çev. Emel Ergun), İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, 1998.

Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtihi'l-Gayb*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Üçüncü Baskı, Beyrut, h. 1421, I-XXXII.

Reşit Rıza, Muhammed (ö. 1354 /1935), *Tefsiru'l-Menar (Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim)*, el- Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1990, I-XII.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'an*, (Thk. İbn Aşûr), Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Birinci Baskı, Beyrut, 2002, I-V.

San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'el-Himyerî (ö. 211/826-27) *Tefsirul Kur'an*, (Thk. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, ty, I-II.

Seassure, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev. Berke Vardar), Multilingual, İstanbul, 1998.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es- (ö. 489/1096), *Tefsîrü'l-Kur'an*, (Thk. Ebu Bilal), Daru'l-Vatan, Birinci Baskı, Riyad, 1997, I-VI.

Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö. 373/983) *Bahru'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, I-III.

Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî (ö. 1385/1966), *fî Zılâli'l-Kur'an*, (Çev. İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, M. Emin Saraç), Hikmet Yayınları, İstanbul, ty, I-XVI.

Soysaldı, Mehmet, *Nüzulünden Günümüze Kur'an ve Tefsir*, Örnek Ofset Matbacılık, Elazığ, 1998.

Subhi Sâlih, İbn İbrahim el-Lübnanî (ö. 1407/1986), *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-İlim li'l-Melayin, Yirmi Altıncı Baskı, Beyrut, 2005.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, (Thk. Mustafa el-Buga), Daru İbn Kesir, Beyrut, 1987, I-IV.
- Şa'ravî, Muhammed Mütevellî (ö. 1419/1998), *Tefsiru's-Şa'ravî*, Ahbaru'l- Yevm, ty, I-XX.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*, Daru İbni Kesir, Birinci Baskı, Beyrut, h.1414, I-V.
- Şinkîtî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî (ö.1393-1974), *Edvai'l-Beyan fî İzahî'l-Kur'an bi'l-Kur'an*, Darü'l-Fikir, Beyrut, 1995, I-IX.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Camîu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'an*, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), Müessesetü'r-Risale, Birinci Baskı, 2000, I-XIV.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824) *Mecazü'l-Kur'an*, (Thk. Muhammed Fuad), Mektebetü'l-Hanci, Kâhire, h.1381, I-III.
- Vahidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ali en-Nisâbü'rî (ö. 468/1076), *Esbabü'n-Nüzul*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut, 1991.
- , *el-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, (Thk. Safvan Adnan Davudî), Daru'l-Kalem, ed-Daru's-Şamiyye, Birinci Baskı, h. 1415, Beyrut, ty.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî (ö. 200/815), *Tefsiru'l-Kur'ni'l-Aziz*, Daru'l- Garbi'l- İslami, Birinci Baskı, Beyrut, 1990, I-II.
- Yakıt, İsmail, Y.Y. Üniv. İlahiyat Fak. Kur'an ve Dil- Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu, Bakanlar Matbası, Erzurum, 2001.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yayıncılık, İstanbul, ty, I-X.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus*, (Thk. Muhakkiklerden Bir Gurup), Dâru'l-Hidaye, ty, I-XXXX.

Zehebî, Muhammed Hüseyin (ö. 1397-1977), *el-Vahy ve 'l-Ḳur'ânü 'l-Kerîm*, Mektebetü Vehbe, Birinci Baskı, Kâhire, 1986.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Üçüncü Baskı, Beyrut, h.1407, I-IV.

Zerkânî, Muhammed Abdü'l-Azim (ö.1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, Daru İhyai Kütübi'l-Arabî, ty, I-II.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed Abdullah (ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l- Kur'ân*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Azl İbrahim), Darü'l- Ma'rife, Birinci Baskı, Beyrut, h.1391, I-IV.

Zeyd b. Alî, Ebü'l-Hüseyn Zeynilâbidîn (ö. 122/740), *Tefsîru Ğarîbi'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*, (Thk. Muhammed Yusuf), Birinci Baskı, 2001.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Hamza SADAN

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 22 Eylül 1976, Korgan

Medeni Durumu: Evli

Tel: +90 553 236 61 19

email: hamzasadan@hotmail.com.

Mimarsinan Demokrasi Mah. Güvenkümeevler Buhara Apt. Melikgazi/KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü	2010
	Diyanet Eğitim Merkezi	2009
Lisans	AÜ İlahiyat Fakültesi	2001
Lise	Fatsa İmam-Hatip Lisesi	1994

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2010-2017	MEB	Öğretmen
2004 2010	Diyanet	İmam-Hatip

YABANCI DİL

İngilizce, Arapça